

ЦЕНТР ГЛОБАЛІСТИКИ
«СТРАТЕГІЯ XXI»

ЄВГЕНІЯ ГОРЮНОВА

**УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ПОЛІТИКА,
ЕКОНОМІКА, СОЦІУМ**

Серія «Позачасся війни»
Видання I

Євгенія
ГОРЮНОВА

**УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ В
УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ: ПОЛІТИКА,
ЕКОНОМІКА, СОЦІУМ**

КИЇВ — 2024

Рецензенти:

ГОРБАНЬ О.В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та релігієзнавства Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

КУЦ Г.М., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

ТОДОРОВ І. Я., доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету

Горюнова Є.О.

**Український Крим в умовах російської
окупації: політика, економіка, соціум. Монографія.**

Г 67

К., 2024.

ISBN 978-617-8181-07-9

Монографія присвячена проблемі тимчасової окупації Кримського півострова, яка призвела до серйозних політичних, економічних та соціально-демографічних змін. Проведено комплексний аналіз політичної та соціально-економічної ситуації в Криму напередодні російської спроби анексії півострова, розкрито передумови його окупації та особливості інкорпорації в російську політико-правову систему. Особлива увага зосереджена на російській мілітаризації Криму та використанні півострова у воєнних діях проти України. Проаналізовано ключові українські стратегії звільнення Криму та міжнародний дискурс щодо деокупації півострова в контексті регіональної безпеки. Монографія буде цікава як науковцям, так і широкому колу читачів.

ISBN 978-617-8181-07-9

© Горюнова Є.О., 2024

Слово видавця

Виданням монографії Євгенії Горюнової «Український Крим в умовах російської окупації: політика, економіка, соціум» Центр глобалістики «Стратегія XXI» започатковує серію «Позачасся війни». Перше видання серії присвячене Криму, який російська агресія проти України першим помістила в воєнне позачасся.

Для нас це важливо з огляду на те, що понад двадцять років тому, 2003 року, в Севастополі був заснований наш партнерський аналітичний центр «Номос». З 2005 року ним став видаватись часопис «Чорноморська безпека». «Номос» під керівництвом Сергія Кулика став центром вивчення Криму та Чорномор'я. Експерти Центру у своїх роботах попереджали про загрозу російської агресії проти України, що розпочнеться з Криму. Тут згадується біблейське «нема пророка в своїй Вітчизні»... І російська агресія, і окупація зі сценарію на папері перетворені російським реваншизмом на реалії повсякдення.

Десять років півострів живе у позачасі, спричиненому агресією Росії проти України. Крим перетворений окупантом у військову базу для продовження війни проти України та Європи. Путінський режим повернув півострів у часи сталінізму. Репресії проти кримських татар та українців півострова стали звичним явищем. Експерти Центру «Номос» та члени редакційної колегії часопису «Чорноморська безпека» Дмитро Штибликов та Олексій Бессарабов перебувають восьмий рік у російських колоніях суворого режиму за сфабрикованими звинуваченнями, а фактично за своє українське позиціонування.

Окупаційна влада та місцеві колаборанти здійснили і продовжують здійснювати зміну демографічного складу населення півострова, його деукраїнізацію, тотальну русифікацію. Десять років Крим перебуває в міжнародній ізоляції. Про те, що відбувалося і відбувається в окупованому Криму йдеться в дослідженні Євгенії Горюнової, яка присвячує свою професійну діяльність після 2014 року деокупації рідного півострова.

Випуск першої монографії серії здійснюється Центром на честь наших побратимів Олексія Бессарабова, Дмитра Штибликова та Володимира Дудки.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	6
ПЕРЕДМОВА.	7
РОЗДІЛ 1. РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ КРИМУ В ТЕОРЕТИЧНОМУ ВИМІРІ	9
1.1. Термінологічні складнощі: окупація vs анексія?	9
1.2. Методологічна та джерельна база дослідження	12
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРИМУ	20
2.1. Україна та Крим у російському політичному дискурсі .	20
2.2. Кримський сепаратизм в контексті політики РФ	26
2.3. Чорноморський флот та «кримське питання»	35
2.4. Кримська політика Росії у ХХІ ст.	38
2.5. Кримська ідентичність напередодні окупації.	47
РОЗДІЛ 3. КРИМ ДО РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН.	54
3.1. Особливості політичного устрою АР Крим та міста Севастополь	54
3.2. Крим у політичному просторі України	62
3.3. Соціально-економічний розвиток півострова	69
РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРИМУ	81
4.1. Російська окупація півострова: хронологія подій	81
4.2. Інформаційний складник окупації.	95
4.3. Російське обґрунтування окупації Криму.	101
4.4. Реакція світової спільноти на «кримські події» 2014 р. .	109
4.5. Специфіка політичного устрою окупованого півострова	114

4.6. Політичні процеси в окупованому Криму	119
4.7. Політичні репресії в окупованому Криму	128
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЇ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ	
5.1. Окупована кримська економіка:	
зміни та їх наслідки	138
5.1.1. Бюджетна та інвестиційна політика РФ в Криму	138
5.1.2. Російська енергетична політика в Криму	144
5.1.3. Структурні зміни в кримській економіці	147
5.1.4. Транспорт, туризм та зовнішня торгівля окупованого Криму	152
5.2. Соціально-демографічна ситуація в окупованому Криму	163
5.2.1. Демографічні зміни в окупованому Криму	163
5.2.2. Соціальна ситуація на окупованому півострові	170
РОЗДІЛ 6. БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ОКУПАЦІЇ КРИМУ	
6.1. Мілітаризація півострова та її наслідки для Чорноморського регіону	176
6.2. Мілітаризація свідомості кримчан	189
6.3. Кримський плацдарм РФ у війні проти України	201
РОЗДІЛ 7. ПРОБЛЕМА ДЕОКУПАЦІЇ КРИМУ	
7.1. Шляхи деокупації Криму	211
7.2. Деокупація Криму в міжнародному дискурсі	222
ПІСЛЯМОВА	228
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим

ВЕЗ – Вільна економічна зона

ВПК – військово-промисловий комплекс

ВР АРК – Верховна Рада АРК

ВРП – Валовий регіональний продукт

ЄЕП – Єдиний економічний простір

ЄС – Європейський Союз

КМУ – Кабінет міністрів України

КрАРСР – Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка

СМДА – Севастопольська місцева державна адміністрація

ПЦУ – Православна Церква України

РК / «РК» – Республіка Крим (до 1996 р.) / окупована АРК в РФ

СНД – Співдружність Незалежних Держав

УПЦ МП – Українська православна церква московського патріархату

ФЗП – Федеральна цільова програма

ЧФ – Чорноморський флот

*Присвячується найріднішим людям,
які допомагають пережити окупацію Криму:
донецці Яні
та батькам — Тетяні та Олександрю*

ПЕРЕДМОВА

Ідея цієї книги виникла ще кілька років тому — завдяки багаторічній роботі над кримською проблематикою накопичилась велика кількість матеріалу, який вимагав серйозного аналізу. Але через брак часу його систематизація та робота над монографією постійно відкладались. Повномасштабне російське вторгнення в лютому 2022 року активізувало всі процеси та нагадало, що не можна відкладати на завтра цю роботу, бо завтра може й не настати...

Російське захоплення Криму в 2014 р. не було спонтанним рішенням, а стало продовженням російської політики щодо України, яку в Кремлі бажали підкорити в будь-який спосіб. Спроби Києва обрати інший шлях розвитку спричинили негативну реакцію в Москві. І, хоча, на офіційних майданчиках російські політики визнавали територіальну цілісність України, в суспільно-політичному дискурсі та в кулуарах наукових конференцій постійно натякали на те, що євроатлантична та європейська інтеграція України призведе до втрати Криму. Коли внаслідок Революції Гідності московський сценарій мирного підпорядкування України руками президента В. Януковича та його проросійського оточення провалився, Кремль переходить до силового розв'язання проблеми — окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь.

Російська окупація кардинально змінила життя кримчан, перетворивши півострів з курортного регіону на військовий плацдарм для подальших воєнних дій проти України. Це спричинило серйозні структурні зміни в економіці та соціально-демографічній структурі Криму. Важливим напрямом російської політики Кремля стає мілітаризація населення та підготовка його до війни в інтересах Росії. Кримський півострів стає дуже небезпечною зоною на мапі

Чорноморського регіону, тому тільки його деокупація поверне мир та стабільність до Чорномор'я.

Отже, монографія — це результат комплексного дослідження, яке висвітлює причини російської окупації півострова, політико-правовий та соціально-економічний стан Криму в складі України та після окупації, зміни, які принесла півострову та його мешканцям російська окупація.

РОЗДІЛ 1.

РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ КРИМУ В ТЕОРЕТИЧНОМУ ВИМІРІ

1.1. Термінологічні складнощі: окупація vs анексія?

В українському політико-правовому і суспільному дискурсі досі чітко не визначилися з тим, як правильно називати дії Росії в Криму в 2014 р.: окупація чи анексія? В українських медіа використовують обидва терміни, хоча в Законі «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. чітко визначено, що «Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими Російською Федерацією з 20 лютого 2014 року».¹

У міжнародному праві термін «окупація» означає тимчасове заняття збройними силами території противника. Може мати місце як у мирний, так і у воєнний час. Режим окупації регламентується низкою міжнародних конвенцій: Четвертою Гаазькою конвенцією 1907 р., Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни 1949 р., Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р. тощо.²

Міжнародне право розглядає окупацію як тимчасове явище, тому включення окупованої території до складу держави-окупанта заборонено. Однак, окупація, як правило, є першим кроком для майбутньої анексії частини або всієї території держави.

Анексія — це протиправне насильницьке приєднання (захоплення) однією державою території іншої держави. Низка міжнародних документів вказує на неприпустимість анексії як зміни державних кордонів насильницьким шляхом всупереч волі народу: Статут ООН, Декларація ООН про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності й суве-

1 Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». 15.04. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

2 Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород, 2010. С.285.

ренітету (1965 р.), Декларація про принципи міжнародного права (1970 р.), Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.) тощо.³

Український правник О. Марусяк зазначає, що юридичним обґрунтуванням зміни кордонів держави у випадку окупації частини її території є укладання мирного договору або прийняття односторонньо державою-переможцем акту про приєднання окупованої території. Коли переможена держава погоджується на передачу частини власної території — це є взаємною територіальною уступкою (цесією). В іншому випадку, коли держава не погоджується на відторгнення від неї територій, такий акт буде мати назву анексії.⁴

Отже, з точки зору міжнародного права, будь-яка територія, яка стала об'єктом анексії, вважається окупованою територією, де зберігається окупаційний режим з усіма гарантіями, що надає міжнародне гуманітарне право населенню цієї території. Серед них: «право за будь-яких обставин на особисту повагу, повагу до своєї честі, право на сім'ю, здійснення релігійних переконань та обрядів, звичок та звичаїв». До мешканців окупованих територій «завжди треба ставитися гуманно й захищати їх, зокрема, від будь-якого акту насильства» (ст. 27). Забороняється застосування щодо мешканців окупованих територій фізичних страждань (не тільки вбивства, тортури, тілесні покарання, але й будь-яке інше brutальне поводження з боку як цивільних, так і воєнної влади — ст. 32). Конвенція забороняє примусове чи індивідуальне переселення або депортацію (ст. 49); примушування мешканців окупованих територій до служби в збройних силах держави-окупанта (ст. 51) тощо.⁵

Український професор О. Задорожний розглядав події 2014 р. в такій послідовності: спочатку Росія окупувала Крим, а потім анексувала півострів, коли 18 березня 2014 р. російський президент В. Путін та «кримські маріонетки» С. Аксьонов,

3 Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород, 2010. С.15-16.

4 Марусяк О.В. Анексія і окупація в міжнародному праві: співіснування та протиставлення. *Донецький юридичний інститут: 55 років на теренах освіти і науки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Кривий Ріг, 2016. С. 236.

5 Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева. 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

В. Константинов та О. Чалий підписали «Договір про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів».⁶

Отже, окупація передувє анексії, але не передбачає зміни правового статусу захопленої території. Анексія змінює правовий статус такої території через її інкорпорацію до складу держави-окупанта. Відповідно, з точки зору міжнародного права АР Крим та Севастополь розглядаються як окуповані території: Росія приєднала їх незаконно, про що свідчить резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 р., яка визнає суверенітет України над Кримським півостровом.

Однак, на думку О. Марусяка, вживання понять «окупація» та «анексія» щодо подій в Криму викликає політико-правові складнощі через певну дихотомію щодо анексованої території, на яку держава-агресор розповсюджує свій суверенітет разом із власною політичною практикою. Натомість держава-жертва вважає захоплену територією своєю, яка тимчасово потрапила під контроль держави-агресора, не визнаючи жодних її дій з усім комплексом міжнародно-правових наслідків.⁷ Саме така ситуація склалася з Кримом: Україна не визнає російської влади на півострові та, відповідно, усіх її дій, починаючи від виданих документів до «націоналізації» підприємств.

У міжнародних документах щодо оцінки подій у Криму також немає єдності: разом з терміном «анексія» вживається і термін «окупація/окуповані території». Але в міжнародній практиці найчастіше використовують поняття «нелегальна анексія», підкреслюючи незаконний характер дій Росії в 2014 р.

У резолюції ГА ООН щодо порушення прав людини з 2018 р. поряд з «окупацією» застосовується також «спроба (замах) анексії Криму». На думку українського професора Б. Бабіна, така міжнародна класифікація є абсолютно виправданою, бо «це може бути тільки спроба анексії, а не анексія як така, адже «суверенітет» Росії

6 Задорожний О.В. Анексія Криму – міжнародний злочин: Монографія. К., 2015. С. 198.

7 Марусяк О. В. Анексія Криму Російської Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти : Монографія. Чернівці, 2016. С. 115.

над Кримом не визнаний міжнародними організаціями, державами світу та самою Україною».⁸

На нашу думку, в наукових розвідках і суспільно-політичному дискурсі логічно застосовувати терміни «тимчасова окупація» (згідно з українським законодавством) і «спроба анексії», бо це відображає реальну ситуацію: російський контроль над окупованою територією Криму не визнається Україною та більшістю держав світу. Відповідно, Кримський півострів залишається частиною України, яка має повне право на відновлення повноцінного суверенітету над його територією.

1.2. Методологічна та джерельна база дослідження

Серед методологічних підходів, за допомогою яких можна досліджувати замах на анексію Криму використовуємо: політичний реалізм, політико-правовий підхід, неолібералізм та соціальний конструктивізм. Деякі питання вимагають застосування історичного підходу.

У межах першого підходу головний акцент робиться на національних інтересах держави, які вона захищає за допомогою різноманітних методів — у тому числі, і силових.

Політичний реалізм (Г. Моргентау, Л. Лебоу, К. Уотц, Д. Міршаймер) базується на тому, що саме держави грають ключову роль в міжнародних відносинах на відміну від міжнародних організацій. Відповідно, вони, як раціональні суб'єкти, намагаються захищати власні національні інтереси, використовуючи для цього різні методи. Це спричиняє конфлікти між державами, бо національні інтереси домінують над принципами міжнародної співпраці. Одним з ключових постулатів політичного реалізму є «дилема безпеки»: коли заходи забезпечення безпеки однієї держави можуть бути розцінені як загроза безпеці іншої. Тому міжнародна система вимагає створення певного балансу сил, який буде врівноважувати позиції ключових гравців на світовій арені.

⁸ Бабін Б. Замах на анексію Криму та міжнародна правова практика. *Право України*. 2020. №40. С. 45.

Теоретики виходять з того, що захист національних інтересів є ключовим завданням виживання держави, а це в багатьох випадках можливо за умов домінування над іншими державами.⁹ Класик реалізму Г. Моргентау зазначає, що прагнення до виживання держави позбавляє її моральних принципів. Головним чинником прийняття рішень стає їх відповідність інтересам національної безпеки, що мають забезпечити державі її місце на світовій арені.¹⁰ Саме такий принцип намагається використати Кремль, пояснюючи війну проти України інтересами виживання Росії.

Представники політичного реалізму обґрунтовують окупацію Криму бажанням Росії зміцнити власну безпеку на тлі подальшого розширення НАТО. Так, американський політолог Дж. Міршаймер бачить у діях Кремля реакцію на політику Заходу щодо України. «Сполучені Штати та їхні європейські союзники розділяють більшу частину відповідальності за кризу. Корінь проблеми — розширення НАТО, центральний елемент стратегії виведення України з орбіти Росії та інтеграції її на Захід», — пише він.¹¹

Колишній держсекретар США Г. Кіссенджер також покладав відповідальність за російську окупацію Криму на США та ЄС, які, на його думку, «не зрозуміли подій, що почалися з переговорів про економічні відносини України і Євросоюзу, а потім спричинили акції протесту в Києві». «Це мало стати предметом діалогу з Росією, бо Україна завжди мала особливе значення для Росії. І не зрозуміти це було фатальною помилкою», — казав він ще у 2014 р.¹²

Турецький дослідник С. Йлмаз вважає, що головними чинниками російської анексії були боротьба за Україну в контексті розширення НАТО. З іншого боку, окупація Криму дозволила створи-

9 Vrabic D. *International Relations*. Value Inquiry Book Series, 2014. P. 289.

10 Morgenthau H. *A Realist Theory of International Politics*. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. McGraw-Hill Education; 7 edition. 2015. P.12.

11 Mearsheimer, John J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *Foreign Affairs*, September/October 2014. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>

12 Kissinger warnt vor «Neuaufgabe des Kalten Krieges». *Der Spiegel*. 09.11.2014. URL: <https://www.spiegel.de/politik/ausland/henry-kissinger-fuerchtet-wie-gorbatschow-neuaufgabe-des-kalten-krieges-a-1001870.html>

ти з півострова потужний військовий плацдарм, розірвавши облогу Альянсу та утворивши важелі впливу на ЄС.¹³

Підсумовуючи тези представників політичного реалізму, А. Баскакова робить висновок про те, що анексія Криму спрямована на просування інтересів Росії на світовій арені та стримування США/НАТО/ЄС через побоювання Кремля, що ці актори, інтегруючи Україну у свій простір, несуть загрозу російським національним інтересам. «А Кримський півострів, контроль за ним — це першочерговий зовнішньополітичний національний інтерес для Росії», — пише дослідниця.¹⁴

На відміну від теоретиків реалізму, представники неолібералізму надають перевагу не державі, а іншим акторам — міжнародним організаціям, які намагаються регулювати міждержавні відносини на основі міжнародного права. Однак міжнародні організації виявилися неспроможними у розв'язанні російсько-українського конфлікту через недосконалість механізмів та брак реальних можливостей впливу на ядерну державу — члена Ради Безпеки з правом вето.

Неоліберали розглядають державу не як основного суб'єкта міжнародної політики, а як представника групи інтересів, що знаходиться при владі та, відповідно, визначає національні інтереси. Тобто зовнішня політика виступає лише об'єктом преференцій для влади. Якщо змінюються інтереси владних груп або самі владні групи, може відбутися зміна зовнішньополітичного курсу держави.¹⁵

У випадку з Росією ця теорія має підтвердження: окупація Криму була спільним рішенням російської владної еліти та знайшла підтримку більшості росіян («кримський консенсус»). Коли ця підтримка почала знижуватися, Кремль розпочав повномасштабну війну проти України, яка мала закінчитися поверненням Києва під повний контроль Москви. Але не варто особливо сподіватися

13 Yilmaz, S. Contemporary reflections of political realism: the case of Crimea. *International Journal of Russian Studies*, No. 7/2 (July 2018). P.186-187.

14 Баскакова А. Окупація Кримського півострова та російсько-українське збройне протистояння на сході України. *Politicus*. 2021. Вип. 2. С. 23.

15 Moravcsik A. Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization*. Vol. 51, No. 4. 1997. S. 516

на те, що зміна влади в Росії обов'язково призведе до трансформації її зовнішньої політики через панування імперських амбіцій серед владної еліти та в російському суспільстві.

Політико-правовий підхід акцентує увагу на дотриманні норм внутрішнього і міжнародного права в процесі реалізації зовнішньої політики держав. Теоретики цього напрямку дії Росії в Криму розглядають виключно як агресію, що робить кримський референдум нелегітимним (Р. Мюллерсон, А. Беблер, Т. Грант, М. Бартковські тощо).

Професор Р. Мюллерсон вважає, що референдум у Криму не відбувся б без присутності російських військ, що чітко вказує на порушення Росією норм міжнародного права.¹⁶

К. Маркзен зазначає, що Крим «не міг відокремитися від України, оскільки не були виконані законодавчі вимоги щодо права на відокремлення (*не дотримано норм українського законодавства — курсив мій*)». «Таким чином, з погляду міжнародного права, Крим усе ще належить Україні, якою б *de facto* не була ситуація», — зазначає науковець Інституту порівняльного публічного права і міжнародного права Макса Планка.¹⁷

Професор міжнародного права Т. Хрістакіс доводить, що насправді немає дилеми між принципами територіальної цілісності і правом на самовизначення, бо «не існує «права» на одностороннє відокремлення поза колоніальним контекстом».¹⁸ Тобто питання самовизначення народу більш пов'язано з процесами деколонізації, до яких кримський кейс не належить. Деокупацію Криму, навпаки, можемо розглядати в контексті звільнення півострова від колоніальних зазіхань Москви.

Українській професор О. Задорожний визначає російську анексію Криму як агресію, тобто міжнародний злочин. За його підра-

16 Müllerson, R. Ukraine: Victim of Geopolitics. *Chinese Journal of International Law*. 2014. №13. P. 139.

17 Marxsen, C. The Crimea Crisis - An International Law Perspective, *Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law*, 2014. URL: https://www.zaoerv.de/74_2014/74_2014_2_a_367_392.pdf

18 Christakis, T. Self-Determination, Territorial Integrity and Fait Accompli in the Case of Crimea, *ZaöRV/Heidelberg JIL* Vol. 75 (1), 2015. P. 75-100.

хунками, анексувавши український Крим, Російська Федерація порушила понад 80 багатосторонніх та 407 двосторонніх угод.¹⁹ Його думки поділяють Б. Бабін та О. Марусяк, аналізуючи політико-правові наслідки російської окупації Криму.

У той час російські «науковці» (В. Зоркін, В. Томсінов, В. Кабишев, В. Толстих, Ю. Курілюк тощо) не бачать незаконного характеру дій Кремля, намагаючись обґрунтувати «приєднання» Криму історичними чинниками і «правом народів на самовизначення». Їхня головна теза — Крим було передано Україні незаконно в 1954 р., тому Росія має право відновити «історичну справедливість». Друга сентенція стосується можливості народів обирати своє майбутнє. Однак, розуміючи хибність власних доводів і небезпеку такого прецеденту, вони пропонують розглядати кримський кейс як виняток («кримське право»).

«Випадок возз'єднання Криму з Росією, безумовно, увійде в майбутньому в підручники не тільки історії, але й міжнародного публічного права. Однак не в якості прецеденту, а у вигляді винятку. Політики та правники Заходу мають зрозуміти, що визнання законності возз'єднання Криму з Росією з погляду сучасного міжнародного правопорядку створює лише «кримське право», — зазначає доктор юридичних наук В. Томсінов.²⁰

Деякі з російських правників усе ж таки намагаються аналізувати «кримські події» не з точки зору політичної доцільності, а з позиції правових норм, визнаючи в діях Кремля порушення як міжнародного, так і російського законодавства (П. Кремньов, О. Лук'янова).

Соціальний конструктивізм дає змогу подивитися на російську спробу анексії Криму крізь призму цінностей, що впливають на формування ідентичності. Саме ці тези просуває у своїх промовах В. Путін, розповідаючи про спільність історії та культури українців і росіян та створюючи новий конструкт — «єдиний народ». Превалювання російської ідентичності (домінування росій-

19 Задорожний О.В. Анексія Криму – міжнародний злочин: Монографія. К., 2015.

20 Томсінов В. «Крымское право» или юридические обоснования для воссоединения Крыма с Россией. *Вестник МГУ. Серия Право*. 2014. №5. С. 5.

ської мови та культури) на Кримському півострові були використані Росією для приєднання Криму.²¹

Тому, з погляду конструктивізму, російську анексію можна пояснити як бажання кримчан обирати державну ідентичність залежно від історико-культурних чинників. Тобто, конструктивісти розглядають поведінку кримчан навесні 2014 р. в контексті емоційного пориву задля відновлення «територіальної ідентичності та історичної справедливості». Однак, нові дослідження демонструють, що велика частина кримчан досі не вважає себе росіянами, надаючи перевагу кримський регіональній ідентичності.

Застосування історичного підходу дає змогу зрозуміти як хибність претензій росіян на Крим, так і прогалини в національному складнику кримської автономії 1920–30-х рр. (КрАРСР), а також особливості російського втручання в політичні процеси в Криму наприкінці ХХ ст.

Дослідження базується на роботах українських істориків (В. Смолія, С. Кульчицького та Л. Якубової²²), в яких автори намагаються знайти історичні передумови російської окупації, та розглядають її як частину війни проти України (П. Гай-Нижник²³).

Аналізу причин та наслідків окупації українських територій присвячена монографія українських дослідників з Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Донбас і Крим: ціна повернення» за редакцією В. Горбуліна²⁴.

Особливості політичного розвитку Криму напередодні і в перші місяці окупації представлені в колективній праці «Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)» Інституту політичних та етнона-

21 Marlene L. Russia as a «Divided Nation» from Compatriots to Crimea: A Contribution to the Discussion on Nationalism and Foreign Policy. *Problems of Post-Communism*. Vol. 62 Issue: 2. Special Issue: SI. P. 89-91.

22 Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. К., 2018; Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь. К., 2016.

23 Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К., 2017.

24 Донбас і Крим: ціна повернення. К., 2015.

ціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.²⁵ Аналіз політичних змін в Криму після окупації відображено в дисертаційному дослідженні А. Разметаєва.²⁶

Специфіка і наслідки економічної політики російських окупантів в Криму представлені в аналітичних матеріалах А. Кліменка та Т. Гучакової. Проблеми мілітаризації Криму проаналізовані в працях В. Бадрака, М. Самуся, П. Лакійчука та інших військових експертів.

Однак, загалом, комплексного ґрунтового аналізу причин і, головне, наслідків російської спроби анексії Криму в українському та міжнародному науковому дискурсі немає.

Це обумовлено не стільки втратою інтересу до Криму, скільки складнощами з джерельною базою, яка здебільше представлена матеріалами окупаційних органів влади та інших російських ресурсів. Відповідно, ставлення до таких даних має бути дуже обережним через їх відверту фальсифікацію та маніпулювання ними в російських офіційних джерелах. Особливо це стосується результатів псевдовиборів у Криму та статистичних матеріалів, які корегуються в залежності від політичних завдань. Саме тому ми можемо використовувати їх лише для того, щоб відслідкувати певні тенденції, або через застосування порівняльного аналізу знайти об'єктивну інформацію.

Основною документальною базою роботи є «конституція та законодавчі акти РК» та Севастополя, дані російських виборчкомів, статистичні збірки та різноманітні матеріали окупаційних виконавчих органів влади. Крім того, в роботі використані дані російських переписів в Криму, російських рейтингів та соціологічних опитувань, які дають змогу з'ясувати соціально-демографічні зміни на півострові. Унікальним на цей час є соціологічне опитування, що було проведено європейським Центром східноєвропейських

25 Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016.

26 Разметаєв А.С. Окупаційні режим в сучасному політичному процесі: інституційно-правовий вимір: дисер. кан-та політ. наук : 052 – Політологія / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2021.

і міжнародних студій в 2017 р. в окупованому Криму.²⁷ Хоча користуватися цими даними треба обережно, бо будь-які опитування на окупованій території не можуть вважатися релевантними через страх респондентів перед окупаційною владою.

Серед українських джерел ми працювали зі статистичними збірками, аналітичними дослідженнями Центру Разумкова, матеріалами Кримської правозахисної групи та соціально-економічними оглядами Інституту Чорноморських стратегічних досліджень.

27 Sasse, Gwendolyn. *Terra incognita. The public mood in Crimea*, ZOiS Report 3/2017.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРИМУ

2.1. Україна та Крим у російському політичному дискурсі

Розпад Радянського Союзу породжує різні думки серед російського політичного істеблішменту. Одна з них — поновлення СРСР в новому форматі на основі Спільноти Незалежних Держав (СНД), яка мала стати базою для інтеграційного проєкту під контролем Москви. Ця ідея відповідала ностальгії великої кількості росіян за радянським минулим, яку активно підтримує російська влада, починаючи від музики для гімну Росії (мелодія гімну СРСР) до російського «Блакитного вогника» як копії радянської новорічної телепрограми.

Головною проблемою для реалізації імперських планів Кремля стає Україна, яка з обережністю ставилася до СНД, не підписавши статут організації, та обравши інший інтеграційний шлях, орієнтуючись на ЄС та НАТО. Саме ця «самостійність» України та її бажання реалізовувати власний зовнішньополітичний курс стають викликом для російських імперських амбіцій.

Американський політолог З. Бжезінський ще в середині 1990-х рр. чітко визначив, що Росія без України втрачає претензії на євразійську імперію і може претендувати тільки на статус азійської імперії, де її подальшому просуванню буде протистояти Китай.¹ Тому без України імперська реставрація Росії приречена.

Саме тому Кремль активно протидіє залученню України в західні інтеграційні проєкти, розповідаючи про загрози, які несе для Росії вступ України до НАТО та ЄС. «Ні союз із Білоруссю, ні, тим більше, інші варіанти просування інтеграції не гарантують повного спокою Росії за свою безпеку й цілісність, якщо не вдасться запобігти перетворенню України на bastion проти інтеграції, альтер-

¹ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів-Івано-Франківськ, 2000. С.46.

нативний центр сили на території колишнього СРСР», — писали К. Затулін та А. Мігранян в 1997 р.²

Тобто, Росія бачить в Україні конкурента на пострадянському просторі, який може стати центром тяжіння для держав, що обрали демократичний шлях розвитку. У такому випадку Москва остаточно втрачає шанс на поновлення імперії в рамках проекту СРСР 2.0. Тому одним з головних завдань для російської влади стає дискредитація України як суверенної держави, яка зможе існувати тільки під контролем Росії.

Так, після підписання україно-російського Великого договору (Договору про дружбу, співробітництво і партнерство) у 1997 р. голова комітету з геополітики Держдуми О. Мітрофанов заявляє, що такої держави як Україна не існує. Надалі в російському пропагандистському дискурсі з'являються нові міфи: про те, що українська нація (та відповідно національна держава) — це «вигадка австрійського Генштабу»; що «Україну створив Ленін» тощо.

Така дискредитація України є проявом колоніальної політики: метрополія не визнає незалежності колоній, розглядає їх як «штучні утворення», яких ніколи не було. Прагнення Росії усіляко продемонструвати, що Україна не відбулася як держава (failed state) є прямим доказом втілення цього принципу в життя. «Імперіальна сила не визнає державності країн, що постають на її шляху, і які вона вважає колоніальними територіями, тож руйнує та саботує їх, стверджуючи, що вони ніколи не існували», — справедливо зазначає американський історик Т. Снайдер³.

Імперська риторика Кремля стає все більш агресивною після окупації Криму, яка через обмежену реакцію Заходу продемонструвала, що Росія може претендувати на більше. «І ми прагнемо статусу великої держави, хочемо повернути його назад. На жаль, ми просто не можемо відмовитися від цього — 300 років відклали свій слід у наших генах. Ми хочемо стати центром великої Євразії, місцем, де панує мир і співпраця. До цієї Євразії буде на-

2 Затулін К., Мігранян А. СНГ: начало или конец истории. К смене вех. Содружество НГ. 1997. №3. 26 березня.

3 Снайдер, Т. Шлях до несвободи : Росія, Європа, Америка. Львів, 2020. С. 84.

лежати і континент Європа», — говорить в інтерв'ю німецькому Der Spiegel почесний голова Ради із зовнішньої і оборонної політики при Президентові Російської Федерації С. Карганов у 2016 р.⁴

Окупація Криму нарешті дозволила російським політикам озвучити їх справжні мрії про захоплення українських земель. Так, в 2014 р. Росія запускає проєкт «Новоросія», який передбачає створення в південно-східних областях України проросійського державного утворення (від Харкова до Одеси). Тоді В. Путін зробив чергове «історичне відкриття», зазначивши, що «Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв та Одеса не входили до складу України в царські часи. Ці всі території були передані Україні радянським урядом»⁵.

Навесні 2014 р. реалізувати цей проєкт не вдалося через спротив українського народу та регіональних еліт — російські плани були втілені в життя тільки в частині Луганської та Донецької областей (в рамках створення «ДНР» і «ЛНР»).

Восени 2014 р. В. Путін на зустрічі з істориками акцентував претензії Росії не тільки на південні регіони України, але й на всю країну, зазначивши тотожність понять «Київська Русь» та Росія. «Ярослав Мудрий — мудра людина, багато зробила для країни, але спадкоємство престолу він не визначив так, як було в деяких західних країнах: формула, за якою унаслідувався трон у Росії була дуже складною, що призвело до роздробленості», — сказав він.⁶

Апофеозом російських претензій на Україну стає стаття В. Путіна влітку 2021 р. «Про історичну єдність росіян та українців», де він зазначає, що українці та росіяни — це «один народ»⁷, який штучно розділили. Тому завдання Росії «виправити цю помил-

4 Putin-Berater droht mit Vernichtung von Nato-Waffen. Der Spiegel. 11.07.2016. URL: <https://www.spiegel.de/spiegel/russland-sergej-karaganow-droht-mit-vernichtung-von-nato-waffen-a-1102108.html>

5 Прямая линия с Владимиром Путиным. 17.04.2014. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/press_conferences/20799

6 Встреча с молодыми преподавателями и историками. 05.11.2014. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/community_meetings/46951

7 Об историческом единстве русских и украинцев. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

ку», що Кремль і починає робити 24 лютого 2022 р. повномасштабним вторгненням російських військ в Україну.

Метою російської агресії було підкорення України, але на початку 2024 р. росіянам вдається утримувати значну частину Херсонської і Запорізької областей, Луганську та частину Донецької області. На новоокупованих українських територіях росіяни провели псевдореферендуми, за результатами яких прийняли «нові території» до складу РФ. «Нові території, вони ж для нас не нові, це російські території... Можна сказати, що це наші історичні території»⁸, — резюмує другу спробу реалізації проєкту «Новоросія» В. Путін.

Обґрунтуванням російської агресії проти України є тези про «захист російськомовного населення» від утисків «бандерівців» — саме з таких гасел розпочалася окупація Криму та сходу України. Під цими ж гаслами вона продовжується в окупованих південно-східних районах України. «Вони (*українська влада* — курсив мій) просто поставили нас перед вибором, в рамках якого ми не могли зробити нічого іншого, як встати на захист людей, які там мешкають (*Крим* — курсив мій). Теж саме потім і з Донбасом, і з Новоросією», — каже російський президент у листопаді 2023 р.⁹

Кримському півострову в імперській політиці Росії відведена особлива роль — ані російська політична еліта, ані російський народ не могли змиритися з українським статусом Криму. Тому ідеї щодо його повернення під російський контроль з'являються разом з ліквідацією СРСР наприкінці 1991 р.

Так, 4 грудня 1991 р. мер Москви Г. Попов, виступаючи на російському телебаченні, поставив під сумнів суверенітет України щодо Криму та Одеської області.

Навесні 1992 р. віцепрезидент Росії О. Руцької висуває претензії на Крим, мотивуючи це «безглуздими діями» радянської влади в 1954 р. «Здоровий глузд диктує, щоб Крим став частиною Росії.

8 Путин указал, что новые регионы являются «нашими историческими территориями». Известия. 03.11. 2023.

9 Там само.

Ті, хто підписав рішення 1954 року, були, мабуть, з похмілля або після сонячного удару», — каже він¹⁰.

Питання належності Криму для Росії дійсно має велике значення, але «відновлення історичної справедливості» та історико-філософські тези («духовна купель») — це більшою мірою пропагандистські штампи, які активно використовує російська влада і підконтрольні їй медіа. Справжнє значення півострову — в можливостях його використання як військового плацдарму в Чорному морі. Після розпаду СРСР за Росією залишається тільки 10 % чорноморського узбережжя, що явно не відповідає статусу, на який претендує Москва. Разом з Кримом берегова лінія Росії суттєво збільшується.

Російські претензії на статус в Чорному морі допомагає забезпечувати Чорноморський флот РФ (ЧФ РФ), основна база якого була розміщена в українському Севастополі. Російський Новоросійськ значно поступається Севастополю в якості військово-морської бази.

Відповідно, упродовж 1990-х років Росія намагалася в будь-який спосіб залишити за собою не тільки військово-морську базу в Криму, але й отримати більшу частину Чорноморського флоту, шантажуючи Київ боргами за російський газ. Тобто, розподіл флоту було ув'язано зі статусом Криму, де в цей час панували проросійські політичні сили.

Підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ у 1997 р. мало поставити крапку в «питанні Криму», бо сторони визнали кордони і відмовились від територіальних претензій.

Український статус Криму підтвердив російський прем'єр В. Путін в інтерв'ю 2008 р. «Крим не є спірною територією... І Росія давно визнала кордони сучасної України», — казав він, відповідаючи на питання про можливе захоплення Криму після російського вторгнення в Грузію.¹¹

Але в 2014 р. риторика змінилася, а Крим стрімко стає «нашою землею». Обґрунтування цієї тези базується на кількох ключових

10 Независимая газета. 7 апреля 1992 р.

11 Интервью телеканалу АРД. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1__EPqhMrFQ

постулатах. По-перше, це теза про те, що Крим — це «споконвічна російська земля». «Щоб зрозуміти, чому був зроблений саме такий вибір (*замах на анексію* — курсив мій), досить знати історію Криму, знати, що означала й означає Росія для Криму та Крим для Росії... У серці, у свідомості людей Крим завжди був та залишається невід'ємною частиною Росії... Усі ці роки і громадяни, і багато громадських діячів неодноразово порушували цю тему, казали, що Крим — це споконвічна російська земля, а Севастополь — російське місто», — каже В. Путін у зверненні до Федеральних Зборів 18 березня 2014 р.¹²

Однак російські претензії на «споконвічну належність Криму» абсолютно безпідставні, як і претензії на Київську Русь, спадкоємцями якої називає Росію її президент. Як справедливо зазначає український історик С. Громенко, з майже трьох тисячоліть писемної історії Криму півострів був під контролем Росії тільки 168 років.¹³

Важливим складником російських претензій на Крим є теза про Хрещення князя Володимира у Херсонесі. «Тут давній Херсонес, де прийняв Хрещення святий князь Володимир. Його духовний подвиг — навернення до православ'я — визначив спільну культурну, ціннісну та цивілізаційну основу, що об'єднує народи Росії, України та Білорусі», — каже В. Путін у своїй «кримській промові» в березні 2014 р.¹⁴

Але більшість істориків вважає, що Володимир не хрестився у Херсонесі, бо зробив це ще до походу на Крим (скоріш за все на початку 988 року) в Києві або Василькові.¹⁵ Тому Херсонес не може бути «духовною купіллю» для росіян.

Як і Севастополь не є нащадком давньогрецького Херсонесу. «Херсонес — що це? Це Севастополь. Ви уявляєте, який зв'язок між духовним джерелом та державним складником, маючи на увазі боротьбу за це місце, за Крим загалом, і за Севастополь, за Херсонес. Російський народ багато століть бореться за те, щоб

12 Крымская речь В. Путина. 18 марта 2014 г. URL: <http://www.kremlin.ru/news/20603>

13 Громенко С. #КримНаш. Історія російського міфу. К., 2017. С. 52.

14 Крымская речь В. Путина. 18 марта 2014 г. URL: <http://www.kremlin.ru/news/20603>

15 Громенко С. #КримНаш. Історія російського міфу. К., 2017. С. 59.

встати біля своєї історичної духовної купелі», — пояснює значення Севастополя російським історикам президент РФ восени 2014 р.¹⁶

Але спочатку фортеця, а потім вже й місто були побудовані за наказом Катерини Другої на місці кримськотатарського села Ахті-Яр. Херсонес, заснований греками в VI ст. до н.е., довгий час знаходився поза межами Севастополя: мандрівники в XIX ст. від'їжджали від міста на 5 км, щоби подивитися на стародавні руїни.¹⁷

Відповідно, усі історичні, цивілізаційні та релігійні претензії Кремля на Крим не мають під собою реальних підстав. Але це не має жодного значення для росіян, які палко підтримали проєкт «Кримнаш». За даними російського Левада-Центр у березні 2014 р. захоплення українського півострова підтримало 86 % росіян. Протягом наступних років ця підтримка жодного разу не знижувалася нижче 80 %.¹⁸

Отже, російська влада, вдало маніпулюючи імперськими амбіціями росіян, створила в їх свідомості міфи про безапеляційну належність Криму Росії та єдність російського та українського народів, що вимагає інтеграції Києва в російський геополітичний простір.

Саме з Криму Кремль розпочинає процес «збирання земель», який має велике стратегічну мету — відновлення СРСР. Це вимагає підкорення України, бо саме її існування в Москві розглядають як «форму агресії проти Росії».¹⁹

2.2. Кримський сепаратизм в контексті політики РФ

Російська окупація Криму готувалася не один день: її підготовкою фактично почали займатися ще в 1990-х рр., вдало використовуючи особливі статуси адміністративно-територіальних одиниць півострова — Автономну республіку Крим та місто Севастополь.

16 Встреча с молодыми преподавателями и историками. 05.11.2014. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/community_meetings/46951

17 Громенко С. #КримНаш. Історія російського міфу. К., 2017. С.65

18 Поддерживаете ли вы присоединение Крыма к России? URL: <https://www.levada.ru/2021/04/26/krym/>

19 Громенко С. #КримНаш. Історія російського міфу. К., 2017. С. 67.

Наприкінці 1980-х рр. Верховна Рада СРСР приймає Постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (КрАРСР), яка була ліквідована в 1945 р. після депортації кримських татар та інших народів з півострова. Це мало сформувати засади для відновлення прав кримськотатарського народу на тлі його остаточної реабілітації та повернення на історичну Батьківщину. «Відновлення прав кримськотатарського народу не може бути здійснено без відновлення автономії Криму через створення Кримської АРСР у складі Української РСР», — зазначається у Висновках та пропозиціях держкомісії Г. Янаєва²⁰, на основі яких була прийнята Постанова ВР СРСР від 28 листопада 1989 р.²¹

Але треба зазначити, що Кримська АРСР (1921–1945 рр.) була скоріш національно-територіальною, а не суто національною. Серед національних ознак визначаємо наступні. По-перше, традиційна для національних республік політика «коренізації» (залучення до органів управління національних кадрів, розвиток національної освіти та культури) в Криму мала форму «татаризації». За кримськими татарами були закріплені квоти на керівні посади в радянських органах влади (до 35%). Представники кримських татар В. Ібраїмов та О. Дерен-Аєрлі очолили центральні органи влади кримської автономії — Центрвиконком та Раднарком. По-друге, створення мережі національних районів (з 11 національних районів 6 були кримськотатарськими) та надання державного статусу кримськотатарській мові разом із російською.

Але ці дії мали не системний характер, а були пов'язані з політичними цілями більшовиків: підкорити кримськотатарський національний рух та експортувати революцію на Близький Схід (першочергове, до Туреччини). «Кожний радянський працівник мусить у своїй повсякденній роботі пам'ятати, що Крим є всеросійське вікно до Туреччини та Близького Сходу», — зазначалося в газе-

20 Восстанавливая справедливость. О выводах и предложениях госкомиссии Г. Янаева. Ведомости Президиума Верховного Совета СССР. 29.11.1989 г. № 25. с.495;

21 Постановление Верховного Совета СССР о выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа. №845-1, 29 ноября 1989 г. Ведомости Верховного Совета СССР. 1989. №25. С.669.

ті «Красный Крым» в 1921 р.²² Як тільки перша ціль була більшменш досягнута, а друга втратила актуальність, політика радянської влади щодо кримських татар почала змінюватися.

Реальні результати «татаризації» виявилися доволі скромними: серед держслужбовців КрАРСР частка кримських татар складала лише 10,9%, (євреїв — 11%, а росіян — 59%). Водночас частка кримських татар у складі населення Криму дорівнювалася 25%, росіян — 42,2%, а євреїв — тільки 5,6%.²³ У лавах більшовицької партії, яка здійснювала керівництво в республіці, частка кримських татар — 5,9% (росіян — 67,7%, євреїв — 9,8%).

З кінця 1920-х рр. більшовицька влада поступово згортає «татаризацію», розпочавши переслідування урядовців і рядових чиновників із числа кримських татар. Першим серйозним ударом стає фабрикація справи проти Голови КримЦВК В. Ібраїмова, який виступив проти планів Москви щодо переселення до Криму єврейських сімей, для яких мало бути виділено 300 тисяч десятин дефіцитної кримської землі. У квітні 1928 р. В. Ібраїмову винесли смертний вирок за «панування національних інтересів над класовими», а в травні — розстріляли.

Внаслідок репресій 1930-х рр. в Криму постраждало 3500 представників кримськотатарської інтелігенції, яких було засуджено, заслано, а кількох страчено.²⁴ Кримськотатарську мову прибрали з Конституції 1937 р., а рішенням бюро Кримського обкому ВКП(б) перевели на кирилицю. У 1945 р. КрАРСР ліквідують, створюючи Кримську область у складі РРСФР.

Яскравим підтвердженням того, що більшовики тільки імітували автономію кримських татар є зізнання секретаря кримського обкому ВКП(б) І. Акулова про процес створення автономії: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що ого-

22 Красный Крым. 1921. 30 марта. Цит. за : Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917-1921 рр.). К., 2011. С. 159.

23 Цит за: Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь. К., 2016. С.428.

24 Якубова Л. Як здійснювалася політика коренізації в Криму? Історія Криму в запитаннях та відповідях. К.: Наукова думка, 2015. С. 349.

лошення автономної республіки тлумачилося ними як об'ява татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували у такий спосіб, то вона була б помилковою».²⁵

Як справедливо вважає українська дослідниця Т. Бикова, КрАРСР була скоріш територіальною автономією з деякими елементами національного антуражу для розв'язання внутрішніх питань та приборкання національного руху кримських татар²⁶.

Відповідно, відновлення автономії в 1989 р.в радянському форматі не надавало переваг кримським татарам, бо мало б створити лише ілюзію національної автономії. Однак, навіть, такий крок спричиняє побоювання кримської політичної еліти щодо претензій кримських татар на представництво в органах влади. Тому в січні 1991 р. влада Криму проводить референдум щодо відтворення КрАРСР, але вже як суб'єкта СРСР та учасника нового союзного договору.

Як бачимо, така інтерпретація наділяла автономію зовсім іншим статусом. Не згодні з таким формулюванням кримські татари бойкотували референдум, на якому більшість кримчан (94,3 %) підтримали автономний статус. Цей референдум стає «міною сповільненої дії», заклавши засади подальшого протистояння Сімферополя та Києва, в якому кримській владі активно допомагала Москва.

12 листопада 1990 р. Кримська обласна рада прийняла «Декларацію про державний і правовий статус Криму», де заявила про право народів півострова на відтворення державності у формі Кримської АРСР як суб'єкта СРСР та учасника нового союзного договору. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про відновлення Кримської АРСР» у межах Кримської області в складі УРСР.

Після проголошення незалежності України, 4 вересня 1991 р. Верховна Рада Кримської АРСР приймає Декларацію про державний суверенітет Криму та «створення правової демократичної дер-

25 Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917-1921 рр.). К., 2011. С.181.

26 Бикова Т. Кримська автономія 1920-х-1930-х років: національна чи територіальна? Історія Криму в запитаннях та відповідях. К.: Наукова думка, 2015. С. 350.

жави в складі України». Таким чином, кримська номенклатура запускає процес суверенізації півострова.

26 лютого 1992 р. Верховна Рада Кримської АРСР перейменувала її в Республіку Крим (РК), а 5 травня ВР РК оголосила про державну самостійність Республіки Крим, посилаючись на результати кримського референдуму 1991 р.

Вже 6 травня було ухвалено Конституцію РК, де республіка отримала статус «демократичної держави», а Севастополь — частини Криму та міста з особливим статусом. Республіка Крим залишалася у складі України, але мала будувати відносини через добровільне делегування Києву певних повноважень.²⁷

Дії кримської влади знаходять підтримку у росіян. 21 травня 1992 р. Верховна Рада Росії ухвалює Постанову «Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», де визнає «незаконний характер передачі Кримської області УРСР в 1954 р. через порушення Конституції РРФСР і законодавчої процедури». Російські депутати пропонують визначити статус Криму на основі двосторонніх перемовин та волевиявлення кримчан.

5 грудня 1992 р. на з'їзді народних депутатів Російської Федерації було ухвалено рішення про розгляд статусу Севастополя, а 9 липня 1993 р. Верховна Рада Росії ухвалила постанову «Про статус міста Севастополь», де зазначила його російський статус.

Усі ці заяви не мали під собою жодного правового підґрунтя, але активно використовувалися в російському суспільно-політичному дискурсі для формування у росіян уяви про те, що РРФСР втратила Крим безпідставно, тому Росія має його повернути. Найбільш активно «юридичну нікчемність» радянських актів 1954 р. про передачу Криму Україні в Росії розпочинають обстоювати після його окупації, намагаючись обґрунтувати приєднання півострова (про це більш детально в наступних підрозділах).

На претензії російського парламенту щодо Криму та Севастополя у 1990-х рр. українська влада звертається до Ради Безпеки

27 Конституция Республики Крым. Ведомости Верховного Совета Крыма. 1992. №7.

ООН, яка у своїй заяві вимагає від Росії поважати територіальну цілісність України. Зазначимо, що сама Росія як постійний член Ради Безпеки ООН не блокувала цього рішення, бо президент Б.Сльцин тоді мав серйозний конфлікт з російським парламентом.

Але упродовж 1992–1994 рр. між Києвом та Сімферополем розгорнулася жорстока політична боротьба: Верховна Рада України визнавала прийняті в Криму документи неконституційними, а кримська влада відмовлялася їх скасувати.

Російська мова в Криму отримує статус офіційної мови діловодства і разом із кримськотатарською та українською вважається державною (ст. 6 Конституції РК).²⁸ Республіка Крим здобуває право на розбудову відносин з іншими державами, укладання договорів щодо співпраці в економіці, культурі, освіті, сфері охорони здоров'я тощо (ст. 10). Конституція РК вводила посаду президента з широкими повноваженнями: від координації дій органів виконавчої влади Республіки до представлення її на міжнародній арені. Він також мав право призначати голову СБУ РК і очолювати кримський уряд.

У червні 1992 р. ВРУ ухвалила Закон «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус автономної Республіки Крим», яким визначалося розмежування повноважень між Києвом і Сімферополем. По-перше, у Законі наголошувалося, що «Республіка Крим є автономною частиною України», вона вирішує тільки ті питання, які законодавство України відносить до її компетенції, а ухвалені в Республіці нормативно-правові акти не можуть суперечити Конституції та законам України.

По-друге, у ст. 2 чітко було визначено, що «територія Республіки Крим не може бути змінена чи передана до складу іншої держави без згоди Верховної Ради України і Верховної Ради Республіки Крим».

По-третє, у Законі була зазначена сфера компетенції центральних державних органів влади: оборона, зовнішня політика, безпека, охорона державного кордону, митна справа, вибори та всеукраїн-

28 Конституция Республики Крым (в редакции 05.10.1994). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KM920078?an=0&ed=1994_10_05

ський референдум, єдина грошова одиниця, державне оподаткування, громадянство тощо.²⁹

Під тиском Києва восени 1992 р. до Конституції РК внесли правки, які обмежували владні претензії кримської еліти та встановлювали розмежування повноважень із центральними органами влади України. Але протистояння не закінчується, а, навпаки, набирає нових обертів.

У жовтні 1993 р. ВР РК ухвалює Закон «Про Президента Республіки Крим», а в січні 1994 р. пройшли перші та останні президентські вибори в Криму. Головними претендентами на посаду були колишній перший секретар кримського обкому КПУ і голова Верховної Ради Криму в 1991–1994 рр. М. Багров та лідер місцевого руху Ю. Мешков. 30 січня 1994 р. в другому турі Ю. Мешков переконливо перемагає М. Багрова, отримавши майже 73 % голосів виборців.

На місцевих виборах 1994 р. блок «Росія», до якого входила й Республіканська партія Криму на чолі з Мешковим, отримує 55 % голосів виборців. Маючи підтримку місцевого парламенту, Мешков намагається втілювати проросійську політику на півострові. Він обіцяє рубльову зону, російське громадянство для кримчан та повну самостійність Криму. Але з усіх обіцянок була реалізована тільки одна: московський час.

На посаду віцепрем'єра запрошують російського економіста Є. Сабурова, до складу уряду якого входить багато росіян. Як згадує один із них (міністр державних справ і голова адміністрації кримського президента) В. Мінін, «тоді нам вдалося привести до влади проросійського президента».³⁰

Але головним завданням Ю. Мешкова було створення власної вертикалі влади та підпорядкування силових структур, що викликає жорстку реакцію з боку Києва. Кримський президент починає призначати на посади керівників силових структур своїх людей, але спроба заміни голови СБУ Криму була зірвана Києвом.

29 Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус автономної Республіки Крим». Закон від 30.06.1992. URL: : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2523-12>

30 Виктор Минин. «Все ждют облома...». Бізнес-Online. 26.02.2022. URL: <https://www.business-gazeta.ru/article/584893>

За словами українського генерала, очільника СБУ у 1991–1995 рр. Є. Марчука, декілька українських гвинтокрилів на малих висотах (щоб не зафіксувала протиповітряна оборона Чорноморського флоту Росії) доставили до Криму групу спецназу. «А зранку увесь Крим дізнався, що київське СБУ захопило кримське. Крим побачив, що Київ показав зуби», — розповідав він.³¹

З метою подолання кримського сепаратизму центральна українська влада вживає низку заходів. Президент України Л. Кравчук ліквідує кримське Міністерство внутрішніх справ і створює замість нього Головне управління МВС України в Криму, проводить реорганізацію СБУ та інших підрозділів. Верховна Рада України приймає низку законів, спрямованих на протидію кримському сепаратизму, дія указів кримського президента призупиняється на основі їхньої неконституційності.

У відповідь на політику Києва у травні 1994 р. ВР Республіки Крим відновлює Конституцію 1992 р. в першій редакції. Верховна Рада України того ж дня своєю постановою призупинила цей акт і запропонувала кримським депутатам врегулювати спірні питання шляхом переговорів.

25 травня 1994 р. в Києві відбулася консультативна зустріч депутатів України і Криму, де сторони визначили свої позиції. Кримські депутати визнали, що «деякі положення Конституції РК від 6 травня 1992 р. не відповідають Конституції та законам України, та висловили бажання спільно працювати над їх узгодженням».

Тим часом, уряд Сабурова пропонує зробити з Криму офшорну зону для залучення інвестицій, ввести полівалютний режим і провести масштабну приватизацію. Але такі пропозиції не знаходять підтримки у місцевої бізнес-еліти, яка злякалася, що анонсована приватизація буде проведена в інтересах росіян. Це спричиняє конфлікт між Мешковим і місцевим парламентом.

Верховна Рада РК вводить мораторій на проведення приватизації та обмежує повноваження кримського президента. У відпо-

31 Последнее интервью генерала Марчука: «Крым будет украинским без кровавых событий». 09.08.2021. Крим.Реалии. URL: <https://ru.krymr.com/a/yevegeniy-marchuk-posledneye-intervyu-krym/31397476.html>

відь він призупиняє діяльність парламенту під привидом необхідності прийняття нової республіканської Конституції.

На цьому етапі в конфлікт втручається Київ: ВР України зобов'язала Верховну Раду автономії до 1 листопада 1994 р. привести Конституцію та закони республіки у відповідність до законодавства України. Це рішення так і не було виконано, але конфлікт між місцевою владою на півострові стає все більш серйозним. Підпорядковані кримському президенту силовики блокують будівлю Верховної Ради Криму, у відповідь депутати висловлюють недовіру уряду та відправляють його у відставку.

У жовтні ВР РК вносить правки до Конституції Криму: забирає у президента право формування кримського уряду.³²

На тлі конфронтації кримські депутати звернулися до ВРУ та Президента України з пропозицією дати їм можливість взяти участь в процесі розроблення нової Конституції України. Фактично це означало, що значна частина кримської еліти вирішила перейти до конструктивного діалогу з Києвом. Посаду президента Криму було скасовано, блок «Росія» остаточно розколовся. Ю. Мешков повернувся до Москви. Відповідно, конфлікт інтересів серед кримської еліти дав змогу українській центральній владі приборкати кримський сепаратизм.

У березні 1995 р. скандальна Конституція РК була скасована. Український парламент ухвалює Закон «Про Автономну Республіку Крим», яка стає адміністративно-територіальною автономією в складі України. Севастополь визначається як місто «загальнодержавного підпорядкування», яке не входить до складу Автономної Республіки Крим (АРК). Конституція республіки приймається ВР АРК та затверджується ВР України³³.

1 листопада 1995 р. ВР АРК ухвалює Конституцію АРК, затверджену ВР України у квітні 1996 р. з умовою погодження її з новою Конституцією України (прийнята 28 червня 1996 р.).

32 Конституция Республики Крым (редакция 05.10.1994). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KM920078?an=0&ed=1994_10_05

33 Закон України «Про Автономну Республіку Крим». 1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80#Text>

У жовтні 1998 р. Верховна Рада АРК ухвалює нову редакцію Конституції АРК, а 23 грудня її затверджує ВР України. Вона повністю відповідає Конституції України 1996 р. та чинному на той час законодавству України. Отже, в 1990-х рр. Україні вдалося відстояти Крим.

2.3. Чорноморський флот та «кримське питання»

Політичне врегулювання кримського питання в той час було тісно пов'язано з розподілом Чорноморського флоту СРСР між Росією та Україною, яке стосувалося не тільки Севастополя, але і Криму загалом.

ЧФ СРСР був доволі потужним угрупованням, яке станом на 1991 р. налічувало майже 100 тис. військовослужбовців, понад 800 кораблів і суден майже всіх класів, 28 підводних човнів, понад 400 літаків.³⁴ Через наявність на ЧФ ядерної зброї, Україна вимушена була погодитися на його підпорядкування командуванню Стратегічних сил СНД, яке Росія намагалася використовувати в своїх інтересах.³⁵ Російське керівництво вимагало від усіх військових, які несли службу на території України, скласти присягу на вірність РФ.³⁶

У 1992 р. Президент України Л. Кравчук розпочинає будівництво військово-морських сил України (ВМСУ), доручивши Міноборони узгодити перелік кораблів ЧФ з Головнокомандуючим Об'єднаних Збройних Сил СНД. Але на той час Росії вже вдалося встановити контроль над більшістю кораблів ЧФ.³⁷

Російсько-українська угода «Про подальший розвиток міждержавних відносин» від 23 червня 1992 р. («Дагомиська угода») крім інших питань зачіпала й майбутнє ЧФ, визнавши необхідність формування відокремлених чорноморських флотів держав у майбутньому.

34 «Від'єднання Криму»: історія та уроки. К., 2021. С. 7.

35 Прийдун С. Проблема розподілу Чорноморського флоту СРСР у зовнішній політиці України (1991-1997 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 114.

36 Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. К., 2022. С. 145.

37 Прийдун С. Вказ. праця. С. 114.

Угода «Про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР» була укладена 3 серпня 1992 р. в Ялті. Сторони домовилися про встановлення перехідного періоду до 1995 р., під час якого формування ЧФ мало здійснюватися завдяки призовникам з Росії та України в рівних пропорціях — 50 % на 50 %.³⁸

Наступним кроком стало підписання в червні 1993 р. «Московської угоди», яка мала запустити розподіл флоту з вересня в пропорції 50/50. Однак у вересні 1993 р. на чергових переговорах в Ялті російська делегація змінює умови, вимагаючи увесь Чорноморський флот. Привидом для такого шантажу стає борг України за російські енергоносії. Відповідно, у підписаному за результатами зустрічі протоколі («Масандрівські угоди») Росії мав відійти увесь ЧФ, а Україна — отримати компенсацію.

Такий «продаж» флоту спричиняє обурення серед українських військових і частини політиків. Міністр оборони України К. Морозов заявляє, що жодного продажу не буде, а після розподілу флоту всі неукраїнські кораблі мають покинути територію України. Ця заява коштувала йому посади.

Міністр іноземних справ А. Зленко по-іншому оцінює домовленості: «Масандра, хоча й була для нас болючим кроком, усе ж на якийсь час дозволила, принаймні, частково, вирішити енергетичну проблему, відшкодувати частину боргів, отримати ядерне паливо для АЕС... Це був приклад реальної політики в умовах реальної та неймовірно глибокої кризи...».³⁹

Безумовно, «Масандрівські угоди» підживлювали кримський сепаратизм і давали додаткові козирі в політичній боротьбі з Києвом. Саме в цей час в Криму починають готуватися до виборів президента РК.

38 Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту (3 серпня 1992 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text

39 Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических проблем. Харків., 2004. С. 415.

Наступний раунд переговорів щодо флоту відбувається вже навесні 1994 р. і закінчується підписанням Угоди «Про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту». Документ стає доповненням до «Масандрівських угод», пропонуючи роздільне базування флотів двох держав і отримання Україною 15–20 % кораблів.⁴⁰

Результатом зустрічі президентів Л. Кучми та Б. Єльцина в Сочі в червні 1995 р. стало підписання угоди про базування ЧФ РФ у Криму, розподіл майна в пропорції 50/50, а кораблів, відповідно, 18,3 % — Україні, 81,7 % — Росії. Водночас дві третини з кораблів, що відійшли Україні, упродовж наступних років були списані, бо втратили тактико-технічні характеристики.

Конституція України, прийнята в червні 1996 р., забороняє розміщення на території держави іноземних військових баз (ст. 17). Це створювало юридичну колізію з угодою про розподіл ЧФ та майбутніми угодами щодо військової бази росіян у Севастополі. Тому в перехідних положеннях Конституції було зроблено виняток щодо можливості «використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань... на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України (п.14).⁴¹ У лютому 2019 р. цей пункт було вилучено з тексту Основного Закону країни.

Врегулювання ситуації з ЧФ Україна ув'язує з підписанням «Великого договору», який мав чітко зазначити відсутність територіальних претензій з боку Кремля до України (тобто Криму).

28 травня 1997 р. було підписано Угоду про базування ЧФ РФ в Криму. Згідно з документом, Севастополь стає основною базою російського ЧФ, але Росія отримає й інші ділянки для дислокації власних збройних сил на території півострова. Наприклад, аеродром біля смт Гвардійське з об'єктами забезпечення, який зіграв важливу роль в окупації в 2014 р. Кількість військовослужбовців

40 Угода між Україною та Російської Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128#Text

41 Конституція України. К., 1996.

РФ на території Криму не мала перевищувати 25 тис. осіб, кількість літаків — 22 одиниці.⁴²

31 травня 1997 р. підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство, яким РФ визнала територіальну цілісність України. Верховна Рада ратифікувала документ у січні 1998 р., а російська сторона — тільки в лютому 1999 р. Питання Криму на деякий час було знято з порядку денного.

2.4. Кримська політика Росії у XXI ст.

Незважаючи на визнання територіальної цілісності України, російське керівництво не відмовилося від плану повернення Криму. Але замість агресивної риторики Кремль все частіше втілює принципи «м'якої сили»: підтримка проросійських партій і громадських організацій, продовження економічної та культурно-релігійної експансії тощо. Хоча і про силові засоби Росія не забуває.

Першим серйозним конфліктом між Україною та Росією стає спроба росіян захопити острів Тузла, розташований біля російського узбережжя (Краснодарський край). У 1941 р. його було передано КрАРСР, яка в статусі Кримської області увійшла до складу УРСР у 1954 р.

29 вересня 2003 р. Росія розпочала будівництво дамби до острова від станції Тамань (Краснодарський край), щоб з'єднати його з російським берегом. 30 вересня Україна надсилає ноту протесту до російського МЗС. Однак у Кремлі вважають, що Тузла — це коса, яка має належати Росії, бо до Криму відійшла тільки материкова частина.

Обидві держави стягують війська до Тузли та одночасно розпочинають переговори. Київ звертається до країн-гарантів Будапештського меморандуму, але вони «відмовилися від проведення консультацій».⁴³ Відповідно, Україна мала сама вирішувати

42 Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 28.05.1997. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text

43 Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї. Український Тиждень. 2014. №15.

свої проблеми. Тодішній президент України Л. Кучма призупиняє членство України в Єдиному економічному просторі (ЄЕП), що змушує його російського візаві В. Путіна зупинити будівництво дамби.

Згодом Україна і Росія підписали Договір про використання Азовського моря та Керченської протоки на російських умовах.⁴⁴ Відповідно, Азовське море стає внутрішнім морем РФ і України, що виводить його з під дії міжнародного морського права. Росія до окупації Криму відмовлялася від розмежування кордону в Азовському морі та упорядкування співпраці в Керченській протоці. Після окупації Криму та будівництва Керченського мосту Москва перетворює Азовське море на «власне озеро», зухвало наближаючи військові кораблі до українського берега, захоплюючи українських рибалок та перевіряючи судна, що йшли до українських портів, під приводом безпеки мосту.

У листопаді 2018 р. росіяни захопили три українських військових судна разом з екіпажами, які намагалися пройти до азовського узбережжя України на основі діючих домовленостей 2003 р. Але це не зупинило російських окупантів від атаки: буксир «Яни Капу» вони протаранили, два катери, що його супроводжували, — обстріляли. 24 українських моряки потрапили в полон.

25 травня 2019 р. Міжнародний трибунал ООН із морського права зобов'язав Росію повернути кораблі та моряків Україні. Але Москва не поспішала виконувати це рішення.

Моряків повернули до України внаслідок «великого обміну» в серпні 2019 р., а захоплені кораблі Росія віддала в листопаді 2019 р. у розграбованому стані. Після початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2023 р. Україна денонсувала Договір про Азовське море.

Після перемоги «Помаранчевої революції» та обрання президентом прозахідного В. Ющенка українська влада намагається упорядкувати перебування ЧФ РФ в Криму: провести інвентаризацію майна, чітко визначити можливості пересування російських військових Кримом тощо.

⁴⁴ Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки від 24.12. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text

У 2006 р. Україна спробувала встановити контроль над маяками, які Росія захопила ще у 1990-х рр. 13 січня охорона Ялтинського морського порту не пропустила на територію маяка його доглядача та представників гідрографічної служби РФ. Росіяни звинуватили Україну в його «захопленні», на що українське МЗС чітко відповіло: усі об'єкти навігаційно-гідрографічного забезпечення в Криму є власністю України. 15 січня Україна заявила, що збирається повернути в свою власність усі гідрографічні об'єкти в Криму, що перебувають під контролем РФ (35 об'єктів). Росія відмовилася повертати українське майно.

У захисті маяків росіянам тоді допомагали деякі кримські політики (О. Лієв), керуючи створенням блокпостів для охорони російських об'єктів у Криму. Такі пости з'явилися біля Ялтинського маяка, а також маяків біля м. Сарич і в смт Заозерне, біля російської військової частини в Феодосії та аеродрому в смт Гвардійське.

Ситуація навколо маяків продемонструвала, що російські військові можуть абсолютно спокійно переміщатися не тільки територією Криму, але й відправити морських піхотинців під Генічеськ для «захисту» російської радіонавігаційної системи «Марс-75».

Українські суди винесли декілька рішень про повернення під український контроль низки навігаційних об'єктів на території Криму, але російське керівництво відверто ігнорувало ці судові рішення. У 2011 р. Міноборони України вкотре вимагало повернути маяки під контроль України, посилаючись на норми міжнародного права та морську безпеку. «Коли заходиш у територіальні води держави, то саме ця держава несе повну відповідальність за всі заходи. Нонсенсом є те, що такі об'єкти використовуються іншою державою. Тому гідрографічні об'єкти мають належати нашій державі», — зазначав тодішній міністр оборони М. Єжель. Однак ці заяви не дали бажаного результату — Росія і далі контролювала українські маяки.

Відмова росіян дотримуватися українських законів спричинила підготовку українською стороною навесні 2008 р. Меморандуму щодо початку консультацій з виводу ЧФ РФ з території України. Однак ці консультації так і не розпочалися через ігнорування з боку

Росії. Натомість у травні 2008 р. мер Москви Ю. Лужков зробив заяву про те, що Севастополь має повернутися до РФ, а в липні того ж року він повторив мантру про «незаконну передачу Криму» та необхідність його повернення Росії. «Крим — це Крим. За нього боролася Катерина Велика... Якщо відступитися від нього зараз, нащадки цього не пробачать, у пам'яті народу це рішення ніколи не буде сприйнято законним та справедливим», — каже він в одному з інтерв'ю.⁴⁵

У відповідь на таку провокаційну заяву Президент України В. Ющенко повідомив, що Чорноморський флот РФ покине територію України після закінчення терміну дії відповідного договору — тобто в 2017 р. Президентським указом було доручено підготувати відповідний законопроект про припинення дії міжнародного договору про тимчасове перебування ЧФ РФ на території України. Розуміння, що українська сторона може припинити базування ЧФ РФ в Криму, стало ще однією з причин майбутньої окупації півострова.

Під час російсько-грузинської війни 2008 р. Україна попередила Росію про можливість заборонити кораблям ЧФ РФ, які будуть брати участь в конфлікті, повертатися до Севастополя. РНБО України ухвалює рішення про створення відповідного Порядку пересування військових формувань іноземної держави поза межами їхньої дислокації, що мало припинити безконтрольний рух російських підрозділів в Криму. Одночасно було ухвалено Порядок перетинання державного кордону України військовими кораблями та літаками ЧФ РФ. Російських військових зобов'язали не менше ніж за 72 години повідомляти про перетин державного кордону України. Обмеження були введені щодо співробітників російських спецслужб.

Росія відмовляється виконувати частину цих вимог України, а у Києва не було реальних засобів змусити Кремль до їх виконання. Отже, Україні так і не вдалося досягти своїх цілей та впорядкувати умови перебування ЧФ РФ на території Криму згідно з двосторонніми угодами та нормами міжнародного права.

45 Юрій Лужков: Если отступиться от Крыма сейчас, то потомки этого не простят. RG.RU. 25.07.2008. URL: <https://rg.ru/2008/07/25/luzhkov.html>

Усі питання щодо перебування ЧФ РФ у Криму було знято «Харківськими угодами» 2010 р., коли Україна погодилася на продовження дислокації російського флоту ще на 25 років за знижку на газ у розмірі \$100 за тисячу кубометрів⁴⁶.

На думку президента Центру глобалістики «Стратегія XXI» М. Гончара, ця знижка була не просто газовою капітуляцією країни, а повномасштабною здачею її економічного потенціалу. «Обмежену вигоду вона могла принести тільки окремо взятому газоолігархічному угрупованню, а державі — конкретні борги і збереження російської військової присутності до 2042 року»⁴⁷, — зазначає експерт.

Після зустрічі в травні 2010 р. голови СБУ В. Хорошковського та очільника ФСБ О. Бортнікова контррозвідка ФСБ офіційно повернулася до Криму.

Однак, за оцінками експертів, у Кремлі добре розуміли, що «Харківські угоди» могли бути швидко денонсовані у випадку зміни влади в Україні. Тому заздалегідь почали готуватися до окупації Криму, яка була запланована на 2015 р., коли в Україні мали відбутися чергові президентські вибори. Євромайдан, Революція Гідності та втеча В. Януковича «змусили військово-політичне керівництво Росії реалізувати свої експансіоністські плани достроково».⁴⁸

Отже, тодішня українська влада, залишивши російський флот в Криму, фактично допомогла Росії в майбутній окупації півострова. Як зазначають аналітики, ЧФ РФ став «троянським конем» Росії під час подій лютого-березня 2014 р., позбавивши значну частину українських збройних сил можливості чинити опір.⁴⁹ Важливу роль, безумовно, зіграло також фінансове забезпечення російських військових, яким платили в Криму в 5–7 разів більше ніж українським на аналогічних посадах. Це було однією з причин, чому

46 Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 27.04.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text

47 Гончар М. Наслідки Харківських домовленостей з Росією для реалізації євроінтеграційного курсу України. *International Review*. Відносини Україна-ЄС: «Східне партнерство» у регіональному вимірі. 2010. №3. С. 22.

48 Війни XXI ст.: полігібресія Росії. К., 2017. С. 76.

49 «Від'єднання Криму»: історія та уроки. К., 2021. С. 19.

українські військовослужбовці в 2014 р. зрадили присязі і перейшли на бік ворога.

Значну увагу Росія приділяє створенню та фінансовій підтримці проросійських партій і громадських організацій. Напередодні окупації в Криму діяло декілька проросійських партій: «Руський блок», «Руська єдність» (С. Аксьонов), «Русь єдина». Проросійські позиції обстоювали місцеві осередки КПУ та Прогресивної соціалістичної партії України. Партія регіонів, яка довгий час була правлячою в Криму, також використовувала багато проросійських гасел, починаючи від російської мови й закінчуючи розвитком економічних відносин з РФ.

Крім політичних партій на півострові діяло майже півтора десятка проросійських громадських організацій: «Русская община Крыма», «Русская община Севастополя», Народный фронт «Севастополь – Крым – Россия», «Русский молодежный союз», «Таврійський союз» тощо. Серед них найвищий рівень довіри мала «Русская община Крыма» (16 %).⁵⁰ Більша частина цих організацій активно співпрацювала з російськими спецслужбами.

Але відверто проросійські партії майже не були представлені в політичних структурах Криму. Як зазначає російський дослідник Криму А. Баранов, «російські етнополітичні рухи Криму, незважаючи на масову соціальну базу, мало представлені в правлячих елітах. Вони ослаблені розколами та дрібними амбіціями лідерів».⁵¹

Ще більшу жорстку оцінку діяльності проросійських сил на півострові дає на той час перший секретар Кримського республіканського комітету КПУ Л. Грач. «Проросійські політичні сили роз'єднані та стали на шлях фінансової скнари. Вони протидіють один одному й у такий спосіб ллють воду на млин антиросійських сил», — каже він в 2007 р.⁵²

50 АР Крим: люди, проблеми, перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2008. №10. С.44.

51 Баранов А. Сложносоставной конфликт в Крыму: внутрорегиональные факторы и стратегии субъектов политики. *Политэкс*. 2013. Т. 9. №3. С. 120

52 Партія регіонів опять будет дурить украинский народ своей любовью к России: интервью Леонида Грача. ИА REGNUM. 22.06.2007. URL: <https://regnum.ru/article/846818>

Про низьку популярність проросійських сил в Криму свідчать дані соціологічних опитувань: у 2008 р. партії «Руський блок» довіряє тільки 4,7 % кримчан, та менше 4 % севастопольців⁵³. Створення нової партії «Руська єдність» майже не змінило ситуацію: у 2010 р. на місцевих виборах вона змогла отримати тільки 4 % (3 депутатських мандати у ВР АРК). Нemoжливість повернення Криму політичним шляхом змусила росіян використати воєнний сценарій.

На нашу думку, справа була не тільки в проблемах проросійських партій і рухів, скільки в тому, що з початку ХХІ ст. Крим активно інтегрується в український політичний простір, а кримчани надають перевагу загальнонаціональним українським партіям перед місцевими.

Важливу роль в просуванні російських наративів в Криму зіграли організації козаків: «Об'єднання козаків Криму», «Чорноморська козацька сотня», «Кримський козацький союз». Вони активно допомагали проросійським організаціям у дестабілізації ситуації, а у 2014 р. — «зеленим чоловічкам» в окупації Криму.

Для просування своєї політики на півострові Кремль також використовує Українську православну церкву московського патріархату (УПЦ МП). Під привидом святкування 2000-річчя християнства за її ініціативою розпочалося встановлення уклінних хрестів перед в'їздом в населенні пункти Криму. Один із них з'явився на місці стародавнього кримськотатарського цвинтаря в селище Морське під Судакom. Обурені представники кримськотатарської спільноти повалили його, що призвело до сутичок між православними та мусульманами. Подібні інциденти відбувалися в інших регіонах Криму.

У встановленні уклінних хрестів важливу роль грають кримські козаки: у травні 2011 р. вони самовільно встановили хрест біля Феодосії, що спричинило протести кримських татар та місцевої влади, яка не давала дозволу на його встановлення. Хрест було демонтовано. Однак козаки не зупинилися та спробували вдруге встановити символ, що призвело до сутичок із правоохоронцями.

53 АР Крим: люди, проблеми, перспективи... С.43.

Тодішній кримський прем'єр-міністр В. Джарти назвав дії козаків провокацією, «щоб створити в Криму нестабільну ситуацію».⁵⁴

Представники УПЦ МП допомагали росіянам в захопленні Криму. У січні 2014 р. Росія привезла до Криму християнські святині «Дари Волхвів» з Греції. У складі супровідної делегації була група росіян, що провела переговори з тодішнім спікером Верховної Ради АРК В. Константиновим та головою партії «Руська єдність» С. Аксьоновим. Охорону російської делегації здійснював І. Гіркін, який згодом братиме участь в окупації Криму та Донбасу.⁵⁵

У кримських храмах Московського патріархату в 2014 р. ховалися російські військові, яких таємно відправляли до Криму. «У Керчі, коли відбулася висадка осіб абсолютно невідомих, але озброєних, вони дійсно розташовувалися в храмах. Вони там зберігали свою зброю і, власне, священники зовсім цього не приховують. Мені здається, що цим священникам було відомо щось більше, ніж простим кримчанам і українцям на материку. Тому що, коли відбувалося захоплення українських військових частин, то, природно, що росіяни брали з собою священників, які вмовляли «не воювати проти братів». Значить, священники були готові», — зазначає українська дослідниця Т. Деркач.⁵⁶

Значну роль у підготовці окупації зіграли такі російські дослідницькі структури, як Інститут країн СНД, який очолював відомий своїми антиукраїнськими поглядами К. Затулін. Керівником Севастопольської філії Інституту призначено колишнього начальника розвідки ЧФ В. Соловійова. За інформацією українських експертів, співробітники установи не тільки «здійснювали збір розвідувальної інформації про суспільно-політичну обстановку в Україні та АРК, матеріалів, що характеризували лідерів громадської думки, але й активно просували в свідомості мешканців півострова тези

54 В Криму козаки побилися з міліцією через хрест. BBC news Україна. 03.07.2011. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2011/07/110703_crimea_fight_dt

55 «ФСБ в рясах». Як російські спецслужби діяли під прикриттям Московського патріархату? Крим. Реалії. 27.02.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/okupacia-krimu-moskovsky-patriarkhat/31122625.html?fbclid=IwAR3TWIrHJ5Fxl1Y5IJvn6LIVez0LKmmzX-xcdBTnyUmRSjAgy6yfbDeo9fg>

56 Там само.

про неспроможність української державності, незаконність перебування в складі України Криму і Севастополя».⁵⁷

Російська влада задля демонстрації власних переваг активно реалізує в Криму різноманітні освітні і культурні проекти. Особливу увагу Кремль приділяє Севастополю, який російська столиця бере під свій патронат. За гроші, виділені московською мерією, були побудовані філія Московського Державного Університету і «Будинок Москви» з підготовчими курсами для бажаючих вступати до російських вищих навчальних закладів.

З 2007 р. в Росії запрацював фонд «Русский мир» з метою популяризації російської мови і культури. Завдяки ньому в АРК та Севастополі були відкриті «Русские центры» та кабінети. Хоча російська мова навряд чи потребувала додаткової підтримки на півострові: 90 % дітей в школах Криму навчалися російською мовою, викладання у вищих навчальних закладах також здійснювалося російською.

Одним з важливих заходів для просування російських ідей стає щорічний фестиваль «Великое русское слово», учасниками якого до заборони на в'їзд були одіозні російські політики Ю. Лужков і К. Затулін.

Росія намагається закріпити свою присутність в Криму маркуванням символічного простору через встановлення пам'ятників. У 2008 р. в Севастополі всупереч рішенням суду було встановлено монумент російській імператриці Катерині Другій. Ініціатива належала Раді ветеранів міста, яка розпочала боротьбу за встановлення монумента ще з кінця 1990-х рр.

У Сімферополі ідею встановлення монумента Катерині пов'язували з «відновленням історичної справедливості» — пам'ятник цариці вже стояв у центрі міста в дореволюційні часи, але в 1921 р. його було демонтовано. Спроби його відродження розпочалися ще в 1990-ті рр., але їх реалізації заважала протидія кримських татар. Однак після анексії всі перешкоди зникли й в центрі кримської столиці з'явилася кам'яна постать імператриці, яка здійснила першу анексію Криму.

57 Війни-XXI: полігібресія Росії. К., 2017. С. 77.

Рис.2.1. Відкриття пам'ятника Катерині Другій в центрі Сімферополя в 2016 р. (Фото з сайту окупаційного голови Криму)

Вагомим складником російської політики в Криму стають економічні заходи: Москва намагається безпосередньо або через кримських бізнесменів встановлювати контроль над ключовими галузями. Росія активно інвестує в Крим, створюючи матеріальну базу для «приєднання». Під час окупації Криму росіяни використовували приватні капітали та активи в Криму.⁵⁸

Таким чином, Росія застосовує в Криму широкий комплекс заходів, щоб створити основу для майбутнього «возз'єднання».

2.5. Кримська ідентичність напередодні окупації

Російські претензії на Крим спиралися не тільки на його «незаконну передачу» Україні, але також на значний прошарок росіян, які мешкали на півострові та «мріяли» повернутися до РФ. Крім того, абсолютна більшість кримчан використовували російську мову для спілкування, що відкривало Кремлеві можливості для «захисту населення Криму». Дійсно, мовно-культурні чинни-

⁵⁸ «Від'єднання Криму»: історія та уроки. К., 2021. С. 23.

ки зіграли важливу роль в процесі «приєднання» півострова, але далеко не вирішальну.

За даними останнього радянського перепису 1989 р. найбільшими етнічними спільнотами Кримської області були росіяни (65,6 %) та українці (26,7 %). Аналогічна картина була в Севастополі: 68 % росіян та 25 % українців.

Український перепис 2001 р. демонструє певні зміни в етнічному складі АР Крим: кількість росіян скоротилася до 58,5 % (1 млн 180 тис.), українців — до 24,4 % (492,2 тис.). Водночас третю за чисельністю етнічною спільнотою Криму стають кримські татари — 12,1 % (234,4 тис.).

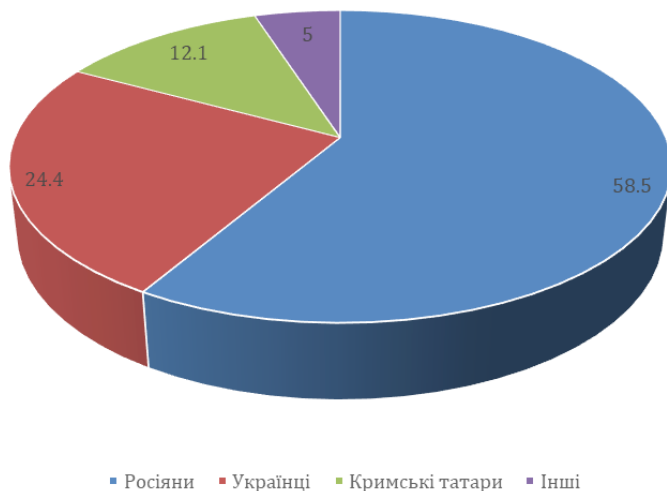

Рис. 2.2. Етнічний склад населення в АРК за даними перепису 2001 р., у %

У Севастополі кількість росіян, навпаки, зростає до 71,6 %, українців — знижується до 22,4 %. Кримських татар у місті майже не було.

Упродовж наступних років ситуація суттєво не змінювалася, про що свідчать дані українських аналітиків. Згідно з дослідженням 2008 р. в етнічному складі населення АР Крим домінували три групи: росіяни (60,1 %) українці (24,9 %) та кримські татари (9,1 %).⁵⁹

⁵⁹ АР Крим: люди, проблеми, перспективи... С.3.

Основною мовою спілкування в Криму до окупації була російська: 86,5 % кримчан та майже 95 % севастопольців користувалися нею в побуті та на роботі.⁶⁰ Однак українська мова з кожним роком ставала все більш популярною на півострові: 64 % етнічних росіян, що мешкали в містах, знали українську мову, а 11 % взагалі вважали її другою рідною. Серед кримських татар добре знали українську майже 38 %.⁶¹

Культурне самовизначення також було на користь російської культури, до якої відносили себе 55,5 % мешканців Криму (69,9 % росіян та 43,5 % українців). До української та кримськотатарської культурної традиції, відповідно, 8,6 % та 8,3 %. Майже 15 % кримчан відносили себе до радянської культурної традиції.⁶² У Севастополі належність до російської культури задекларували 66,7 %, до радянської — майже 19 %.⁶³

Така ситуація була обумовлена домінуванням в кримському інформаційному просторі російської культури і російського інформаційного продукту. Переважна більшість кримчан дивилася російські телеканали, слухала російську музику, читала російські книжки і відвідувала концерти російських «зірок». Сучасну українську літературу можна було знайти в кількох магазинах кримських міст, де для неї вистачало лише однієї полиці.

У меморіальному просторі Криму домінувала російсько-радянська символіка. Наприклад, у Сімферополі з восьми площ станом на 2013 р. чотири мали назви, пов'язані з радянським минулим: Леніна, Радянська, Радянської Конституції, Куйбишева. Із 700 вулиць міста майже половина мала радянсько-російські назви: Леніна, Кірова (центральні вулиці міста), 60-річчя Жовтня, Героїв Сталінграду, Червоноармійська, Московська тощо. Назви 30 вулиць міста пов'язані з кримськотатарськими постатями (розташовані переважно в місцях компактного проживання репатріантів) і

60 АР Крим: люди, проблеми, перспективи... С.51.

61 Старченко Р.А. Особенности речевого поведения и региональная идентичность населения Крыма. *Вестник РУДН*. 2014. №4. С. 102.

62 АР Крим: люди, проблеми, перспективи ...С.5.

63 Там само. С.52.

лише декілька вулиць названі на честь українців (Коцюбинського, Франка, Лесі Українки, Шевченка).

Процес декомунізації майже не торкнувся Сімферополя: в 1991 р. вулицю Ворошилова (радянський державний діяч) перейменували на Бітакську, вул. Пархоменко (революціонер) — на Караїмську, вул. Набережна 60-річчя Жовтня стала Набережною Ісмаїла Гаспринського — видатного кримськотатарського просвітника.

Нову хвилю перейменувань в 2008 р. ініціювали вже проросійські громадські організації Криму, які домагалися від місцевої влади повернення трьом центральним вулицям кримської столиці дореволюційних російських назв: вулиці Рози Люксембург — Олександра Невського, Карла Лібкнехта — Довгоруківська та Жовтневої — Петропавлівська. Таким чином, символічний простір міста і далі заповнювали російські постаті.

Пам'ятників у Сімферополі не дуже багато, але «вождю світового пролетаріату» одразу два: один — на головній площі, що носить його ім'я, інший — біля залізничного вокзалу.

До 2013 р. перед центральним корпусом Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського стояло погруддя революціонера М. Фрунзе, причетного до масового терору в Криму. Його демонтаж спричиняє хвилю обурення частини викладачів університету.

У 2007 р. кримські комуністи ініціювали встановлення в центрі кримської столиці споруди під назвою «Постріл у спину», яку вони називали пам'ятником «жертвам радянського народу, які загинули від рук прибічників фашистів — воїнів ОУН-УПА». Ця конструкція стає відповіддю на поновлення історичної справедливості в Україні та правдиве висвітлення участі ОУН-УПА у Другій світовій війні.

Меморіальний простір південного узбережжя Криму і Севастополя ще більше наповнений радянсько-російськими символами, починаючи від царських палаців до маси російсько-радянських споруд у Севастополі. Усе це було покликано демонструвати «російську належність» Криму, що росіянам дійсно вдавалось.

*Рис. 2.3. Пам'ятник «Постріл у спину» в центрі Сімферополя
(Фото з Вікіпедії)*

Загалом, можемо констатувати, що після розпаду СРСР ідентичність кримчан зазнала суттєвих трансформацій. Це пов'язано з поступовою руйнацією радянської ідентичності, формуванням на півострові української громадянської ідентичності та кримськотатарської етнічної.⁶⁴

На відміну від етнічної та культурної самоідентифікації процеси формування громадянської ідентичності в Криму мали дещо інший формат та залежали від політичних сил, що приходили до влади в Києві. Так, у 2006 р. переважна більшість мешканців Криму (74%) сприймали Україну як Батьківщину, а вже за два роки (на тлі політичних криз) таких залишилося тільки 40,1%. У Севастополі протягом двох років кількість тих, хто вважав Україну Батьківщиною знизилася з 43,3% до 36,1%.⁶⁵ Однак вже у 2011 р. (після зміни влади в Києві) Україну знову визнали Батьківщиною 71,3% кримчан.⁶⁶

64 Горюнова Є.О. Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова (2014-2021 рр.). *Politicus*. 2021. №5. С. 23-24.

65 АР Крим: люди, проблеми, перспективи... С.55.

66 Крим, Україна в координатах Чорноморської безпеки. К., 2011. С. 29.

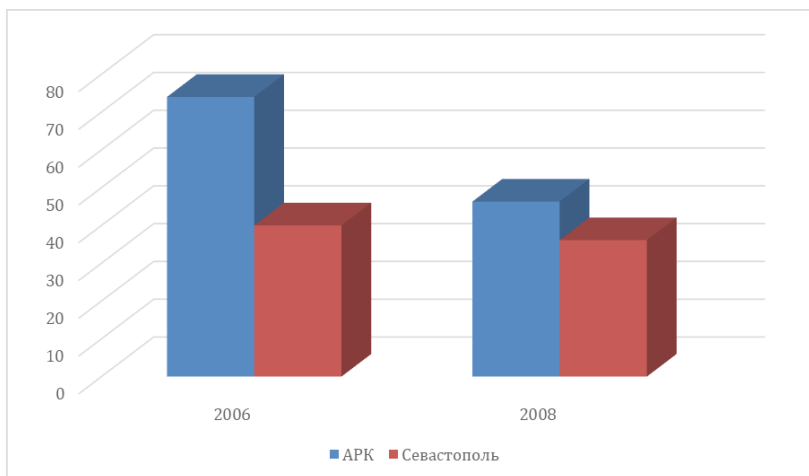

Рис. 2.4. Сприйняття кримчанами України як Батьківщини, у % (2006-2008 рр.)

У 2007 р. патріотами України вважали себе 66,7 % кримчан, а в 2008 р. — тільки 28,6 %⁶⁷.

Нехтування українським громадянством призводило до панування в певні часи ідей щодо відокремлення Криму від України та приєднання до Росії — у 2008 р. таку позицію підтримували 63,8 % кримчан.⁶⁸ Серед них росіян — 76 %, українців — 55,2 %, кримських татар — 13,8 %.

Цікаво, що понад 50 % респондентів обирали одночасно варіант, що передбачав вихід Криму зі складу України, та одну з опцій, що передбачала його подальше перебування в Україні. Це демонструє певну політичну дезорієнтацію кримчан, яка була обумовлена загальною політичною ситуацією в країні. Коли в 2010 р. президентом України стає В. Янукович, кількість прихильників приєднання до Росії знизилася до 37 %, а 40,4 % респондентів підтримували українську юрисдикцію над півостровом.⁶⁹

67 Крим, Україна в координатах Чорноморської безпеки. К., 2011. С.8.

68 АР Крим: люди, проблеми, перспективи... С.9.

69 Філатов А.С. Русский Крым: внешние угрозы и внутренние вызовы. URL: <https://russkie.org/articles/russkiy-krym-vneshnie-ugrozy-i-vnutrennie-vyzovy/>

Можемо констатувати, що в Криму не було чіткої громадянської ідентифікації, яка змінювалася під впливом соціально-політичних чинників, що й полегшило росіянам процес окупації півострова. Не забуваємо також, що станом на 2014 р. в АРК проживало 18 % уродженців РФ, які активно підтримували встановлення російського контролю над Кримом.

Зазначимо, що в Криму досить сильно була розвинута регіональна ідентичність, хоча вона поступово втрачала свої позиції під впливом посилення української громадянської: якщо в 2006 р. насамперед кримчанами себе вважали 46 % мешканців півострова, то у 2011 р. — таких було вже тільки 36,1 %. Водночас в 2011 р. громадянами України себе, передусім, вважає вже 38,3 % кримчан проти 26,8 % у 2006 р.⁷⁰

За даними опитування КМІС 2011 р., число прихильників незалежності України в Криму за 20 років зросло до 71 %.⁷¹ З огляду на ці чинники Росія мала пришвидшити процес «приєднання» Криму, бо молоде покоління кримчан все більш інтегрувалося в Україну.

Важливу роль в процесі окупації зіграли соціально-економічні чинники: кримчани вважали найбільшими проблемами півострова: низькі зарплати та пенсії (67 %) і високі ціни (65 %).⁷² Водночас Росія демонструвала суттєві економічні переваги: її ВВП на душу населення в 4 рази перевищує український (\$16 тис.проти \$4,2 тис.). Важливим аргументом для переважної більшості з 500 тисяч кримських пенсіонерів була російська пенсія, яка в 2013 р. перевищувала середню українську в 1,7 раза (\$314 проти \$184).

Отже, домінування російської мовно-культурної ідентичності, слабкість громадянської ідентичності кримчан та їхнє сподівання на підвищення матеріального рівня стають підґрунтям для російської окупації півострова.

70 Князева Е. Самоидентификации населения южноукраинского региона: «неукротимость примордиального». Социальные идентичности в динамике институционального и самоорганизационного. Одесса, 2013. С.273.

71 Кримчанам сподобалося жити в незалежній Україні. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/07/16/6392229/>

72 АР Крим: люди, проблеми, перспективи... С.35.

РОЗДІЛ 3.

КРИМ ДО РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН

3.1. Особливості політичного устрою АР Крим та міста Севастополь

Згідно з Конституцією Криму 1998 р., Автономна Республіка Крим була вписана в політичну систему як невід’ємна складова України: органи влади АРК формуються та діють у межах повноважень, визначених Конституцією України.¹ Друга стаття Конституції АРК фіксує перевагу Конституції та законів України перед нормативними актами органів влади автономії. Відповідно, кримські правові акти, які суперечать українському законодавству, не мають юридичної сили.

Представницьким органом влади виступає Верховна Рада АРК, яка обирається на 5 років. Однією з важливих функцій ВР АРК є призначення та звільнення голови Ради міністрів АРК (за погодженням Президента України) та членів республіканського уряду, а також низки інших ключових посадових осіб (начальника Головного управління МВС України в Криму, прокурора АРК тощо).

Рада міністрів АРК (РМ АРК) є республіканським виконавчим органом, який формується Верховною Радою АРК та несе відповідальність перед нею.

На місцевому рівні виконавча влада зосереджена в районних державних адміністраціях (РДА), керівники яких призначаються та звільняються з посад Президентом України за поданням Кабінету міністрів України (КМУ). Але на відміну від інших регіонів України, в Криму призначення/звільнення голів РДА має бути погоджено зі спікером ВР АРК, прем’єр-міністром АРК та Постійним представником Президента України в АРК.

ВР АРК може звертатися до Президента України з проханням про звільнення голів РДА і до ВРУ з проханням про призначен-

¹ Закон України Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>

ня позачергових виборів місцевої ради, сільського, селищного та міського голови.

Важливу роль в процесі подолання місцевого сепаратизму та інкорпорації Криму в політичну систему України мало зіграти Представництво Президента України в АРК. Створення представництв президента в регіонах України здійснювалося на основі Закону України «Про Представника Президента України» 1992 р. Цим актом закріплювався його статус як голови державної адміністрації. В Криму представництво президента було утворено тільки в 1994 р., а повноцінне працювати починає вже у XXI ст. (після ухвалення в 2000 р. Закону «Про Представництво Президента України в АРК»).

Згідно з законом, представництво утворюється президентом та підпорядковується йому. Головні функції — наглядові та контролюючі. По-перше, це аналіз стану виконання українського законодавства на території АРК. По-друге, перевірка кримських нормативно-правових актів на предмет їхньої відповідності Конституції та законам України. У разі потреби представництво вносить пропозиції про зміни або призупинення дії таких актів. По-третє, готує аналітичні матеріали щодо соціально-економічної та політичної ситуації в АРК, аналізує роботу виконавчих органів влади, сприяє президентові у вирішенні кадрових питань в автономії (ст. 6).²

З 1994 до 2014 рр. в Криму функції представника президента виконували 13 осіб, серед яких троє змінювали один одного упродовж 2010–14 рр.: С. Куніцин, В. Плакіда та В. Яцуба. За словами української дослідниці М. Кармазіної, це були люди, з якими добре працювалося В. Януковичу, та які раніше займали керівні посади в АРК.³

Під час російської окупації В. Яцуба, який на той час очолює Севастопольську державну адміністрацію, де-факто підтримував

2 Закон України Про Представництво Президента в Автономній Республіці Крим від 02.03.2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14#Text>

3 Кармазіна М. Становлення та трансформація політичної влади в автономній республіці Крим. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С.16.

дії проросійських сил та «народного мера» О. Чалого. На службу до росіян перейшов В. Плакіда, який в квітні 2014 р. очолює «Крименерго». Після відставки в 2017 р. він стає радником кримського «спікера» В. Константинова. С. Куніцин переїхав на материкову Україну.

Севастополь, згідно з Конституцією України, — місто зі спеціальним статусом, що мав визначати спеціальний закон. Але такий нормативно-правовий акт так і не було прийнято. Представницька влада в місті, як і в інших містах країни, була представлена Севастопольською міською радою, яка обиралася на місцевих виборах, а виконавча — міською державною адміністрацією (СМДА).

Порядок формування та функції СМДА визначені ст. 118 Конституції України та Законом «Про місцеві державні адміністрації». Голову СМДА призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України. Склад держадміністрації формує її голова. Міська адміністрація у своїх діях відповідає перед Президентом та КМУ, підзвітна іншим центральним органам влади та підконтрольна міській раді в частини делегованих повноважень. Рішення голови місцевої адміністрації, що суперечать Конституції та законам України, можуть бути скасовані Президентом України.

Між Севастопольською міськрадою та Севастопольською МДА укладалася угода на час функціонування ради з розподілом повноважень. Згідно з Угодою, укладеною в 2010 р., міськрада делегувала СМДА повноваження щодо: підготовки програм соціально-економічного та культурного розвитку та забезпечення їхньої реалізації на основі затвердженого міськрадою бюджету; управління визначеними міськрадою комунальними підприємствами та майном; організації упорядкування на території міста, вирішення різноманітних комунальних питань (робота ЖКГ, вивіз сміття, робота транспорту тощо); розробки та реалізації затверджених міськрадою програм та правил забудови міста, реалізації будівельних проєктів; створення соціальної, інженерної та транспортної інфраструктури міста, охорони об'єктів культурної спадщини тощо.

У 1990-х рр. Севастополь і Київ, які були визначені містами зі спеціальним статусом, мали проблеми з виборами мера. У Києві

ситуація розв'язалася із прийняттям Закону «Про столицю». А Севастополь до російської окупації так і не отримав відповідного закону. Брак прямих виборів мера в місті також стає однією з причин незадоволення його мешканців, частина яких 23 лютого 2014 р. на мітингу «обирала народного мера».

Отже, у другій половині 1990-х рр. через владний консенсус між Києвом і Сімферополем повноваження АРК були обмежені (у порівнянні з РК), а центральна влада мала серйозні важелі впливу на ситуацію на півострові. Законодавство АРК знаходилося під пильним контролем Представництва Президента України та центральних органів влади. Формування виконавчої вертикалі влади вимагало погодження з боку Президента та КМУ, що звузило можливості для місцевого сепаратизму, одночасно потребуючи зваженої політики центральної влади. Однак не вирішеним залишилось питання статусу виконавчої влади Севастополя, де містяни були позбавлені можливості обирати мера.

Місцеві вибори в АРК і Севастополі в другій половині 1990-х рр. демонстрували підтримку тим політичним силам, які виступали за розвиток відносин з Росією. Вибори 1998 та 2002 рр. проходили за мажоритарною системою, тому переважну більшість у Верховній Раді АРК здобули позапартійні кандидати (відповідно, 47 та 46 місць). Серед партій безумовним лідером була проросійська КПУ. Однак в 2002 р. комуністи втратили понад половину мандатів в Криму.

Після виборів 1998 р. у ВР АРК коаліцію створили КПУ та пропрезидентська Народно-демократична партія (НДП). Унаслідок цього об'єднання лідер кримських комуністів Л. Грач стає спікером, а голова республіканської організації НДП С. Куніцин — головою Ради міністрів автономії. Така конструкція мала знизити градус сепаратизму, але Л. Грач впевнено позиціонує себе поборником ідеї «слов'янської єдності» («Україна та Росія — це єдиний православний простір. Це єдина Свята Русь») і лобіює створення з Криму «об'єднуючого моста» між РФ та Україною.⁴

4 Леонид Грач: «Украина и Россия — это единая Святая Русь». Крымские известия. 2002. 27 февраля

Крихкість цієї владної конструкції демонструють президентські вибори 1999 р., де Грач та Куніцин підтримають різних кандидатів. Кризу вдалося владнати завдяки особистому втручання переобраного Президента України Л. Кучми. Це дало змогу стабілізувати ситуацію та значно послабити позиції комуністів на півострові.

Вибори 2002 р. на 70 % оновили кримський парламент, до якого пройшла велика кількість прагматиків. КПУ втратила понад половину місць, але депутатські мандати здобули кілька представників відверто проросійських партій («За Русь єдину» та «Русько-український союз»).

Водночас це не завадило створити пропрезидентську правлячу коаліцію з числа НДП, Аграрної партії України, СДПУ(о), Партії регіонів та Трудової України. Верховну Раду очолив Б. Дейч, а посаду голови Ради міністрів автономії знову отримав С. Куніцин. Такий розклад дозволяє Б. Дейчу зробити висновок про «досягнення політичної стабільності в Криму» та завершення «беззмістовної та безперспективної війни суверенітетів».⁵

Місцеві вибори 2006 р. вперше проходили за пропорційною системою та принесли перемогу блоку «За Януковича!», який об'єднує Партію регіонів і «Руський блок». Вони отримали 32,6 % голосів кримчан і 44 місця в місцевому парламенті. На другому місці опинилися партія «Союз» місцевого підприємця Л. Миримського (10 місць) і Блок Куніцина (10 місць). Комуністи зберегли тільки 9 депутатів, Народний рух України та БЮТ — мали по 8. Отже, на виборах 2006 р. кримчани знову продемонстрували свою підтримку В. Януковичу, за якого вони голосували на президентських виборах 2004 р.

До правлячої більшості увійшли блоки «За Януковича!» та блок Н. Вітренко, КПУ та партія «Союз». Новим спікером ВР АРК стає регіонал А. Гриценко, а уряд очолив В. Плакіда. На вимогу представника президента в Криму Г. Москаля до складу уряду включили декілька представників Меджлісу кримськотатарського на-

5 2002–2004. Крымский парламент: результаты и перспективы. Симферополь, 2004. С.76.

роду, які пройшли до кримського парламенту в складі Народного руху України.

Місцеві вибори 2010 р. проходили вже за змішаною системою та принесли беззаперечну перемогу Партії регіонів, яка мала 80 зі 100 депутатських місць. По 5 мандатів отримали КПУ, Народний рух України та партія «Союз», 3 місця — проросійська «Руська єдність» (С. Аксьонов) та 2 — Сильна Україна (С. Тігіпко). Отже, Партія регіонів отримала всю повноту влади в республіці.

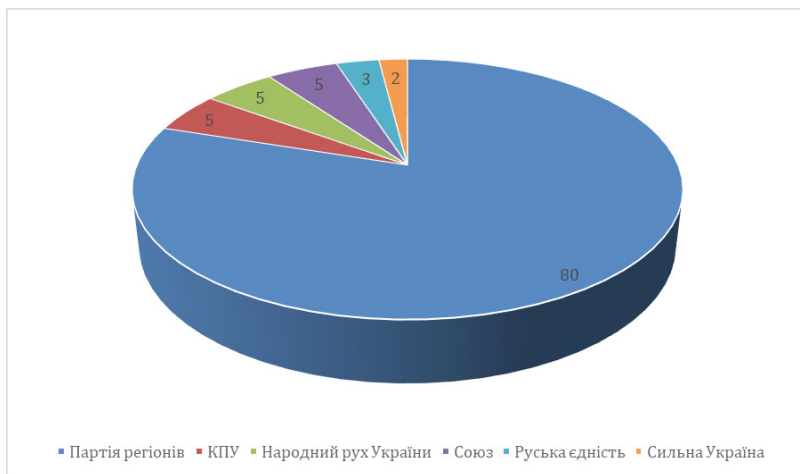

Рис. 3.1. Розподіл депутатських місць у складі ВР АРК в 2010 р.

Новим спікером було обрано В. Константинова, а уряд очолив представник донецької регіональної еліти В. Джарти. За деякий час кількість донецьких чиновників у Криму суттєво зросла, що дало привід кримчанам назвати представників влади «македонцями» — від «Макіївка» та «Донецьк», звідки наповнювалася вертикаль влади. Після смерті Джарти у 2011 р. посаду прем'єр-міністра до російської окупації обіймає А. Могільов.

З приходом до влади Партії регіонів в Криму посилюється тиск на місцеву владу — регіонали намагалися відсторонити місцеві еліти від влади та повністю взяти під контроль ресурсний потенціал півострова. Найбільш яскраво це проявилось у відкритті кримінальних справ проти низки мерів курортних міст (В. Щербини,

А. Харитонова, А. Мамина, О. Боярчука тощо), а потім і фізичного усунення місцевих керівників. Трьох кримських мерів розстріляли: О. Колодяжного з Новофедорівки, К. Костенка з Сімеїзу та мера Феодосії О. Бартенева. Ще двоє наклали на себе руки при загадкових обставинах: Л. Малік з Малого Маяка та І. Юшко з Веселого (біля Судака). За словами Л. Миримського, ці вбивства були пов'язані з професійною та господарською діяльністю мерів.⁶

Ситуація в Севастополі відрізнялася від картини в АРК: в 2006 р. до міської ради пройшло 6 політичних сил, серед яких беззаперечним лідером стає Партія регіонів (45 місць із 76), яка об'єднується з Блоком Наталії Вітренко (9 депутатів) та «Руським блоком» (5 депутатів).

Головою міськради обрали регіонала В. Саратова, а керівником СМДА було призначено С. Куніцина. Між двома гілками влади часто виникали суперечки з різних питань. У 2008 р. міськрада ухвалила рішення про проведення референдуму щодо довіри голові СМДА, якого звинуватили в застосуванні схем виділення землі під будівельні проекти в місті.

Але С. Куніцин запевняв, що Севастополь «це не те місто, яке могло збирати багатотисячні мітинги, щоби піднятися проти чогось... Севастополь сьогодні — більш український ніж кримська автономія»⁷. Події 2014 р. продемонстрували помилковість його міркувань.

Після місцевих виборів 2010 р. влада в місті була сконцентрована в руках Партії регіонів, яка здобула 46 із 76 мандатів в міській раді. «Руський блок» збільшив число депутатів до 9, як і КПУ, яка отримала 8 місць.

6 Мер — найнебезпечніша робота в Криму. Хроніка замахів. Тиждень. 2013. 7 серпня.

7 Дзеркало тижня. 2008. 11 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/sergiy_kunitsin_sevastopol_sogodni__bilsh_ukrayinskiy_anizh_avtonomiya.html

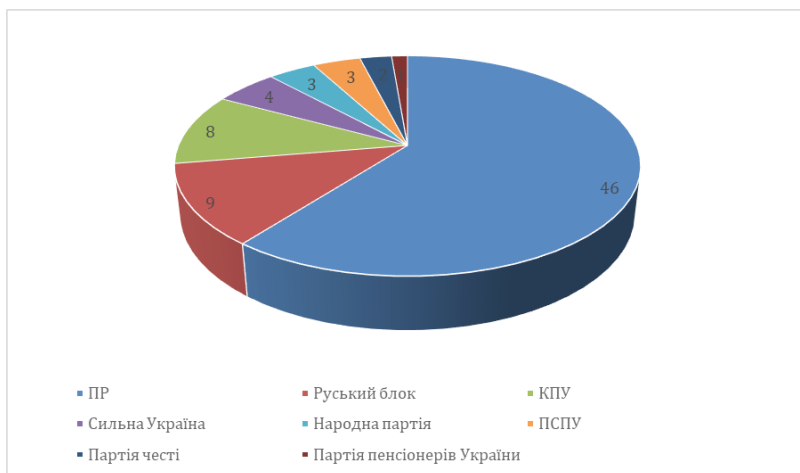

Рис. 3.2. Склад міської ради Севастополя після виборів 2010 р.

Головою міськради обрали регіонала Ю. Дойнікова, який в 2014 р. перейшов на службу до російських окупантів. Севастопольську МДА очолює спочатку В. Саратов, в 2011 р. його змінює на посаді В. Яцуба.

Отже, починаючи з 2006 р. в представницьких органах влади АРК та Севастополя домінує Партія регіонів (ПР), політика якої була спрямована на формування жорсткої вертикалі влади, яка, за оцінкою А. Яценюка, дала змогу «все контролювати з одного кабінету — кабінету президента: від керівника сільради до голови Ради міністрів Криму».⁸ На думку кримського політика А. Сенченка, головними проблемами автономії на той час були: корупція та криміналізація влади, а сепаратизм втратив свої позиції⁹.

Таким чином, монополізація влади ПР у Криму дозволила, з одного боку, подолати залишки кримського сепаратизму та ще більше прив'язати півострів до України. Але, з іншого боку, зрадницька позиція переважної більшості регіоналів в Криму допомогла росіянам в окупації півострова.

8 Яценюк вже знає, що зроблять з автономією Криму. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/09/30/ 5432600/>

9 Крим: безпека та розвиток. *Національна безпека та оборона*. 2011. №4-5. С.110.

3.2. Крим у політичному просторі України

Міркуючи про участь кримчан у політичному житті України, слід розпочати з їхнього ставлення до проголошення незалежності в 1991 р. 1 грудня на всеукраїнському референдумі незалежність України підтримало понад 54 % кримчан (явка 67,5 %) та 57 % севастопольців (явка 63,7 %). Кандидатуру Л. Кравчука на посаду президента підтримали, відповідно, 56,7 % виборців автономії та 54,7 % — Севастополя. Тобто мешканці півострова вже тоді визначилися зі своїм майбутнім — в межах суверенної України.

Однак сепаратистські тенденції, які підтримує Москва, вносять корективи в політичну поведінку кримчан протягом 1990-х рр. У 1994 р. республіканська влада проводить опитування громадян під час парламентських виборів щодо відновлення Конституції РК 1992 р. і введення подвійного громадянства. Майже 78 % підтримали повернення до кримської Конституції 1992 р. та 82,8 % — введення подвійного громадянства. У Севастополі в 1994 р. також провели опитування щодо майбутнього статусу міста, де, за даними місцевої влади, 89 % мешканців та моряків ЧФ висловилися про перехід під юрисдикцію Росії.

Президентські вибори 1994 р. продемонстрували прихильність кримчан проросійським гаслам кандидатів: Л. Кучму, який обіцяв розвиток відносин з РФ та російську мову як другу державну, в Криму та Севастополі підтримали вже в першому турі понад 80 % виборців (загалом по Україні — 31,2 %). У другому турі в Криму за нього проголосували 89,7 %, у Севастополі — рекордні 91,5 %.

На парламентських виборах 1994 р., які проводилися за мажоритарною системою, півострів демонструє низьку явку, через що вибори не відбулися в кожному п'ятому виборчому окрузі РК та в половині виборчих округів Севастополя.¹⁰ Електоральні уподобання кримчан та севастопольців залишилися на боці КПУ, яка отримала 3 мандата з 4 в Севастополі та 7 з 19 в автономії, інші — самовисуванці.

10 Вибори в Україні 1994 року. Київ—Вашингтон, 1994. С. 25.

Поступове подолання кримського сепаратизму, повернення півострова під реальну юрисдикцію України та зміна нормативно-правової бази надали змогу збільшити кількість загальноукраїнських партій на півострові, що суттєво змінює електоральну картину. Центральне місце в Криму тепер займали провладні українські партії (СДПУ(о), НДП), а також партії лівого спрямування (КПУ, СПУ, ПСПУ), що знайшло відображення в голосуванні.

На виборах до ВРУ в 1998 р. в АРК та Севастополі знову домінували ностальгічні настрої: КПУ здобула 46 % голосів виборців у Севастополі та 39,3 % в АРК. На другому місці електоральних уподобань в автономії опинилася місцева партія «Союз» (10,7 % голосів), на третьому — Народний Рух України (6,7 %). Успіх провладної партії НДП в Криму був доволі скромним: в АРК вона отримала тільки 4,4 %, у Севастополі — 6,9 %.

Ситуація з депутатами-мажоритарниками виглядала інакше: з 10 депутатів від АРК 5 було безпартійними, по 2 — від КПУ та НДП, один від «Союзу» (лідер партії Л. Миримський). Але треба зазначити, що позапартійні кандидати були активними учасниками політичного життя півострова: В. Горбатов — голова Фонду держмайна АРК; Р. Чубаров — заступник Голови ВР АРК; А. Франчук — голова РМ АРК. Його син І. Франчук та відомий вже тоді український політик В. Хорошковський пройшли до ВРУ як представники НДП. З двох депутатів від Севастополя один був від КПУ, а другим стає відомий місцевий бізнесмен С. Кондратевський.¹¹ Таким чином, українські партії поступово завойовують кримський політичний простір, а кримські політики проходять до українського парламенту.

Треті президентські вибори в Україні для кримчан були доволі складними через те, що обирати прийшлося між двома «своїми» кандидатами — діючим Президентом України Л. Кучмою та лідером КПУ П. Симоненком. Кримським виборцям імпонувала стратегія Кучми щодо розвитку відносин з Росією, однак ритори-

11 Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html>

ка Симоненка була спрямована на боротьбу з «антинародним режимом» та створення союзу з РФ і Білоруссю.

Відповідно, у першому турі президентських виборів 1999 р. П. Симоненко отримав в АРК 37,6 % голосів, а Л. Кучма — 34,6 %. У Севастополі чинний президент здобув мінімальну перевагу — 34,5 % проти 34,3 % за його суперника. У другому турі в автономії П. Симоненка підтримує 51,2 % виборців. А Севастополь надає перевагу Л. Кучмі — за нього проголосувало 50,2 % виборців.

Як зазначає В. Яремчук, кримчани не підтримали на президентських виборах лідера Слов'янської партії О. Базилюка, який пропонував державний «Слов'янський союз», — він набрав менше 0,5 % в АРК та Севастополі. Натомість 12 % виборців Севастополя та 9 % АРК проголосували за Н. Вітренко, передвиборча програма якої була сконцентрована на соціально-економічних питаннях та розвитку відносин з Росією.¹²

Після завершення протистояння між спікером ВР АРК Л. Грачом і головою РМ АРК С. Куніциним позиції комуністів в автономії суттєво погіршились. Але на виборах до ВРУ кримчани продовжували голосувати за КПУ: на парламентських виборах 2002 р. комуністи отримали 33,9 % та 32,7 % голосів виборців в АРК та Севастополі, відповідно. Провладний блок «За Єдину Україну» в АРК здобув тільки 5,9 % голосів (в Севастополі — 13,2 %). На другому місці електоральних уподобань кримчан опинилася СДПУ(о) — 12,5 %, але в Севастополі партія В. Медведчука не пододала прохідний бар'єр. Опозиційна партія «Наша Україна» в АРК отримала 9,8 % голосів (в Севастополі — тільки 3 %). «Руський блок» здобув 8,8 % голосів виборців Севастополя і тільки 4,76 % — в автономії.¹³

У мажоритарних округах АРК більшість мандатів отримали безпартійні (4 мандати — у тому числі Л. Миримський та І. Франчук) та члени СДПУ(о) — 3 мандати (у тому числі А. Франчук).

12 В. Яремчук. Партії як суб'єкти політичного процесу в Автономній Республіці Крим (1991-2002 рр.). Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). Аналітична доповідь. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 56.

13 Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/webproc0v.html>

У Севастополі обидва мандати дісталися представникам провладних сил — Партії регіонів та НДП.

Отже, парламентські вибори 2002 р. продемонстрували все більшу інтеграцію Криму в український політичний простір, хоча півострів поки ще залишався в «червоному поясі», надаючи перевагу комуністам.

Президентські вибори 2004 р. проходили на тлі протестних акцій в Україні («Помаранчева революція»). Крим традиційно демонструє високий рівень підтримки кандидату від південного сходу України В. Януковичу. Явка на виборах була достатньо висока — понад 75 % (максимальна в другому турі — понад 80 % в Севастополі). В АРК підтримка Януковича в другому та «третьому» турі виборів перевищила 81 %, у Севастополі склала майже 89 %.¹⁴

У відповідь на масові протести, що охопили всю Україну на підтримку В. Ющенка, ПР скликає з'їзд місцевих керівників Півдня та Сходу в Севєродонецьку задля формування нового державного утворення — Південно-Східної Української Автономної Республіки. Однак рішення з'їзду носили досить обмежений характер у порівнянні з планами його організаторів: місцеві депутати наполягали на розв'язанні політичної кризи конституційним шляхом, залишаючи за собою право на «проведення референдуму щодо можливої зміни адміністративно-територіального устрою України».¹⁵

Цікаво, що перші особи АРК — спікер Б. Дейч та голова РМ АРК С. Куніцин не поїхали до Севєродонецька, а Крим представляє місцевий штаб Януковича. Згодом Генпрокуратура порушила кримінальні справи проти учасників з'їзду за підозрою в «діях, спрямованих на насильницьку зміну й повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, зазіхання на територіальну цілісність і недоторканність України».¹⁶

На парламентських виборах 2006 р. кримчани підтримали Партію регіонів (58 % в АРК і 64,3 % в Севастополі). Друге місце отримала президентська «Наша Україна» (7,6 %), третє — БЮТ

14 Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html>

15 «Оранжевая революция: версии, хроника, документы. К., 2015. С. 282.

16 Литвин В. Право правди. К., 2005. С. 91.

(6,5 %). У Севастополі друге місце прогнозовано здобуває КПУ (4,8 %), яка за чотири роки втратила понад чверть виборців, а третє — БЮТ, який лише трохи відстає від комуністів (4,5 %).

На позачергових парламентських виборах 2007 р. картина майже не змінюється: Партія регіонів залишається безперечним лідером електоральних уподобань кримчан: 61 % в АРК та 64,5 % в Севастополі. КПУ посилює свої позиції в Севастополі (10,3 %), «Наша Україна» залишається на другому місці в АРК (8,2 %).

Таким чином, на початку ХХІ ст. Партія регіонів змогла суттєво посунути КПУ в Криму, але через проросійську риторику обох політичних сил вони часто виступали єдиним антиукраїнським фронтом (особливо в питаннях російської мови чи антинаївських акцій). Цікаво, що, незважаючи на домінування російської мови в Криму, понад 54 % кримчан вважали, що їхні права на її застосування не задоволені належним чином.¹⁷

Політичне протистояння між Кримом і Києвом у 2005–2010 рр. знаходить відображення в ставленні кримчан до центральної влади: Президенту України В. Ющенку не довіряє майже 76 % в АРК та понад 88 % в Севастополі; прем'єр-міністру Ю. Тимошенко майже 67 % кримчан і 76 % севастопольців. Загалом, центральній владі не довіряло 60 % мешканців півострова. Ситуація з місцевою владою була кращою: ВР АРК довіряло 46,7 % кримчан, а РМ АРК — 45,6%.¹⁸

Такий розподіл демонструє хибне розуміння кримчанами політичної системи України, яка на той час перейшла до парламентсько-президентської моделі. Але мешканці півострова вважали відповідальним за розв'язання проблем на центральному та регіональному рівнях Президента України: майже 38 % в АРК та 36 % в Севастополі. Водночас відповідальність місцевих органів влади визначали значно меншою: ВР АРК — 19,2 % кримчан, РМ АРК — тільки 4,8%.¹⁹

17 АР Крим: люди, проблеми, перспективи ... С.61.

18 Там само. С.69.

19 АР Крим: люди, проблеми, перспективи... С.70.

Створена в Криму в той час політична конфігурація була достатньо нестабільною не тільки через недовіру кримчан до центральної влади, але й через серйозну конфронтацію між ВР АРК та Представництвом Президента України в АРК. «Послаблення позицій центральної влади в Криму невідкладно позначилося на імплементації рішень центральної влади на регіональному рівні, виявляючись не лише публічним висловлюванням різкої конфронтації, а й низкою локальних конфліктів, що використовувалися для подальшої політизації кримської спільноти», — зазначають українські історики.²⁰

Найбільш яскравим проявом такої політизації стає конфлікт влітку 2006 р. через навчання «Sea Breeze», у межах яких до Феодосії прибув військово-транспортний корабель США. ВР АРК ухвалює рішення, що «Крим — це територія без НАТО». На заклик депутатів від ПР та КПУ почали формуватися «мобільні групи народного ополчення» для блокування порту.

Підтримка на президентських виборах 2010 р. в Криму В. Януковича не викликає здивування: у другому турі за нього проголосувало 78,2% виборців в АРК та 84,4% в Севастополі. Його суперниця Ю. Тимошенко отримала 17% голосів в автономії та 10,4% в Севастополі.²¹

На парламентських виборах 2012 р. Партія регіонів і далі утримує лідерство на півострові (52,3% в АРК та 46,9% в Севастополі), хоча і втрачає позиції. До того ж явка в Криму була найнижчою: трохи більше 49%. Це було зумовлено як політикою режиму В. Януковича, який за короткий час розбудував в країні патрон-ноклієнтську модель влади, так і діями його ставленика в Криму В. Джарти, який швидко сформував жорстку управлінську вертикаль, «призначаючи на посади кримського уряду вірних собі людей».²²

На практиці це мало лише один позитивний результат — Київ встановлює повний контроль над Кримом, а діяльність місцевих

20 В. Смолій. С. Кульчицький, Л. Якубова. Вказ. праця... С. 493.

21 Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.html>

22 Політична мапа Криму: 2010-2011. Процеси та тенденції. К., 2012. С. 13.

проросійських сил швидко згортається. Але «клієнтам» потрібне ресурсне забезпечення від «патрона». Тому у випадку виникнення в нього проблем, вони починають шукати іншого, що й відбулося в Криму навесні 2014 р.

Політика регіоналів на півострові стала черговим проявом хижацтва щодо кримського ресурсного потенціалу. Родина В. Януковича розпочинає будівництво «палацу» в природоохоронній зоні біля мису Айя. Син тодішнього президента О. Янукович отримав у 2012 р. ділянку із «Чайним будинком» у Масандрі для обслуговування нерухомості, а близькі до нього фірми приватизували історичні вілли «Камея» і «Міро Маре» в Сімеїзі. І це, не враховуючи капітального ремонту чотирьох державних дач для президента та його родини. Не відставали від президента його підлегли, яким створена модель надавала «безпрецедентні преференції з боку держави для максимізації свого прибутку».²³ Це підвищує рівень невдоволення кримчан «македонцями».

Під час Євромайдану взимку 2013-14 рр. кримська влада підтримала В. Януковича: 22 листопада 2013 р. президія ВР АРК оприлюднила заяву про усебічну підтримку рішення українського уряду щодо призупинення підписання Угоди про асоціацію з ЄС. На вулиці кримських міст вийшли прихильники євроінтеграційного курсу країни — так почав формуватися кримський Євромайдан. Основними політичними партіями, які підтримували місцеві акції громадян, стають «УДАР», «Батьківщина» та «Свобода».

2 грудня на позачерговому засіданні ВР АРК було ухвалено звернення до Президента України із закликом вжити всіх можливих заходів щодо відновлення громадського порядку в країні. ПР збирає на провладні мітинги кримських бюджетників.

9 грудня кримські депутати заявили, що не віддадуть півострів «на поталу оскаженілим євроінтеграторам, неонацистам і русофобам». 11 грудня президія ВР АРК виступила зі зверненням про безпеку для автономії. «Ми з вами ризикуємо втратити все, чого досягли за роки існування нашої республіки. Нас позбавлять

23 Ганжа А. М. Неопатримоніальний політичний режим в Україні 2010-2015: аналіз функціонування політичної системи. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія «Питання політології»*, 2015. Т. 28. С. 56-62.

права говорити, писати, здобувати освіту рідною мовою. Сьогодні Крим стоїть перед вибором: або стерпіти насильницьку майданізацію, або дати рішучу відсіч антидержавним і антикримським силам», — пафосно звертались до мешканців півострова кримські депутати на чолі зі спікером.²⁴

Як ми вже зазначали, в січні 2014 р. відбулися таємні переговори між спікером В. Константиновим, головою партії «Руська єдність» С. Аксьоновим і російськими представниками. 22 січня кримські депутати закликали до самовизначення в разі приходу до влади в Києві опозиційних сил. На півострові розпочали переслідувати активістів кримського Євромайдану.

Як показали події 2014 р. абсолютна більшість представників ПР в Криму та Севастополі перейшли на бік росіян, що допомагає агресору в захопленні півострова. Отже, колабораціонізм ПР в Криму стає ще однією з причин швидкої окупації Криму.

3.3. Соціально-економічний розвиток півострова

В економічному просторі України Крим займав далеко не перші місця: регіон був дотаційним і залежав від постачання з українського материка енергоресурсів, продовольства та інших товарів. Тому гасла про більшу економічну самостійність автономії були абсолютно безпідставними.

Так, з 4,8 млрд грн бюджету АРК 2013 р. дотації становили 2,5 млрд грн (52 %). Бюджет 2014 р. передбачав збільшення дотацій з українського бюджету до майже 3 млрд грн (56 % усього кримського кошторису).

На початку ХХІ ст. кримський енергетичний комплекс виробляв тільки 7 % електроенергії, 30 % газу та 2 % нафти від загальної потреби півострова (все інше надходило з материка). Після введення в експлуатацію газових родовищ на шельфі Чорного моря Крим майже повністю забезпечує себе природним газом. Компанія «Чорноморнафтогаз» мала на балансі 11 газових родовищ із сумар-

24 Парламент Криму вирішив, Євромайдан загрожує автономії півострова. УНІАН. 11.12.2013.

ним обсягом у 58,6 млрд куб газу. Але більша частина цих родовищ знаходилась в західній частини Чорного моря — ближче до Одеського узбережжя. Після окупації Криму Росія захопила бурові платформи та продовжила експлуатацію українських родовищ.

Ще однією проблемою для Криму є вода — власних водних ресурсів вистачає на потреби населення. Для економіки (особливо сільського господарства) води обмаль — її Крим отримував з материкової України через Північнокримський канал (понад 85 % водних потреб півострову). Перекриття Україною каналу після окупації Криму в 2014 р. спричиняє серйозні проблеми в аграрному секторі півострова. Тому одним з завдань повномасштабного російського вторгнення в Україну в лютому 2022 р. стає поновлення водопостачання з материкової України.

У структурі кримської економіки близько 31 % ВВП формувалося промисловими підприємствами, 25 % — аграрним сектором та 44 % — сферою послуг.

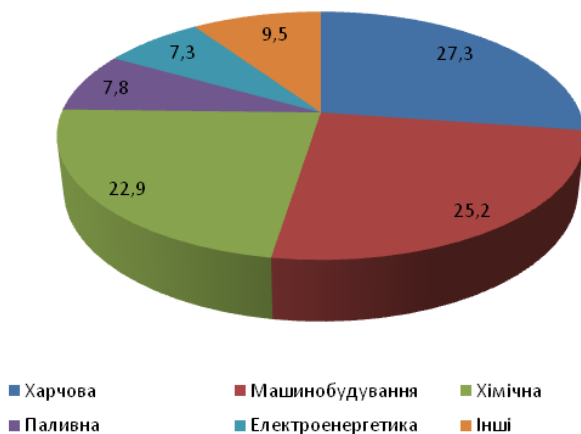

Рис. 3.3. Структура промисловості АРК до російської окупації (у%)

За радянських часів основу кримської промисловості становили підприємства ВПК: приладобудування (в Севастополі, Феодосії, Євпаторії та Сімферополі) та суднобудування (Севастополі, Керчі та Феодосії). Україна поступово переводила військові підприємства

Криму на випуск мирної продукції. У складі кримської промисловості найбільшу вагу мало машинобудування (25,3 %), хімічна галузь (22,9 %) та харчова промисловість (27,3 %), на які припадало понад 75 % загального обсягу.

Хімічна промисловість півострова була представлена великими підприємствами-монополістами, які виготовляли конкурентоздатну продукцію не тільки на ринку СНД, але й на теренах ЄС (ДАК «Титан», ВАТ «Кримський содовий завод» тощо). В АРК вироблялось 78 % всієї української кальцинованої соди та 20 % сірчаної кислоти.

Але головною проблемою для кримської промисловості залишалася суттєва зношеність основних фондів — в 2007 р. вона складала в середньому 58,5 %, що знижувало конкурентоспроможність кримської продукції.²⁵ Відповідно, протягом 2011–13 рр. частина кримських галузей промисловості демонструє зниження виробництва (в машинобудуванні — зі 134 до 95,5 %; у металургії — зі 110 до 88,5 %; у хімічній промисловості — зі 122,7 до 93 %).

Аналогічна картина спостерігається і в Севастополі. Збільшення виробництва демонструє тільки добувна галузь — індекс виробництва в 2013 р. складає 123,7 %. У достатньо стабільній харчовій промисловості упродовж 2010–13 рр. також спостерігаємо падіння виробництва: ковбас — на 30 %; молока — на 32 %.

Станом на 2012 р. загальна площа земельних угідь АРК становила 2608,1 тис га, з яких 70 % — землі сільськогосподарського призначення (400 тис га зрошувані землі).²⁶ У структурі посівних площ перше місце займали зернові — 74,3 % та технічні культури — 11,6 %.

25 Пріоритети та завдання розвитку економіки Криму. Севастополь, 2010. С. 91-98.

26 Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2011 рік. Сімферополь, 2012. С. 61-65.

Рис. 3.4. Структура посівних площ АРК до окупації (у%)

У структурі аграрних підприємств у ХХІ ст. відбуваються суттєві зміни — перехід від колективних форм (колгоспів та радгоспів) до фермерських та індивідуальних господарств, які у 2013 р. складають вже 80 % аграрного сектору.

Продуктивність сільського господарства (у порівнянні з 1990 р.) суттєво знижується. Так, зернових у ХХІ ст. збирають на 40 % менше (винятком стає 2012 р., коли зібрали майже стільки, як в 1990 р. — 1928 тис т).²⁷

Водночас у Криму починають активно засівати поля соняшником, а його виробництво збільшується в 2,5 рази. Виробництво картоплі зростає майже на 40 %, овочів — не змінюється (близько 400 тис. т), а плодів та ягід стрімко зменшується з 500 до 114 тис т.²⁸ Це було пов'язано зі скороченням площ кримських садів. У Криму майже повністю зникає виробництво місцевих консервів та соків.

Відповідно, незважаючи на гарний клімат, сільське господарство з кожним роком стає менш привабливим для аграріїв через земельні обгородки, тиск на фермерів тощо. Це призводить до зменшення числа суб'єктів господарювання в аграрному секторі півострова на третину.

²⁷ Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 2. К., 2014. С. 189

²⁸ Там само. С. 193-199.

Для сільського господарства Криму характерно збалансоване поєднання рослинництва та тваринництва: приблизно 52 на 48 %. За часи незалежності поголів'я худоби суттєво скоротилося: великої рогатої худоби — в 6 разів, вівець та кіз — в 4,4, корів — в 4, свиней — в 3, птиці — в 2 рази.²⁹ Зазначимо, що протягом 2005–10 рр. спостерігається невелике зростання поголів'я, але в подальшому ситуація знову погіршується.

Внаслідок негативних змін в аграрному секторі зменшуються обсяги продукції тваринництва: м'яса — на 30 %, молока — в 2,6 рази, яєць — в 1,4 рази. Але подальша політика ПР з перерозподілом власності призводить до ще більшого скорочення худоби та продукції тваринництва: протягом 2010–13 рр. виробництво м'яса знижується на 12 %, молока — на 16 %, яєць — на 36 %.³⁰

У радянські часи одним із важливих економічних напрямів кримської економіки була риболовля та видобуток інших морських біоресурсів: ще у 1995–2000 рр. обсяги видобутку складали (разом із Севастополем) 260–270 тис. т. Але з 2005 р. вилов знижується до 140 тис. т на рік (з них понад 120 тис. т — у Севастополі).³¹

Таким чином, економічна ситуація на півострові залишалася досить складною: військова частка кримської економіки радянських часів не була потрібна в Україні, основні фонди підприємств швидко зношувались, кількість аграрної продукції скорочувалась, а разом із нею падали обсяги виробництва харчової промисловості.

Однією з найбільш прибуткових галузей в АР Крим стає будівельна — кількість введеного в експлуатацію житла зростає протягом 1990–2013 рр. в 1,4 рази (до 963 тис. кв.м), у Севастополі — в 2,5 рази.³² АРК потрапляє до трійки лідерів із житлового будівництва разом із Києвом та Київською областю. Житло будується за кошти приватних інвесторів, які вкладають гроші в привабливу кримську нерухомість. Саме цей бізнес стає найбільш прибутковим. Наявність владних повноважень (голова найбільшої буді-

29 Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 2. К., 2014. С. 215-219.

30 Там само. С.223-224.

31 Там само. С. 244.

32 Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 2. К., 2014. С.246.

вельної компанії Криму «Консоль» В. Константинов в 2010 р. стає спікером кримського парламенту) дає змогу забудовувати приморські та природоохоронні зони.

Однак будівництво соціальних об'єктів на півострові, навпаки, скорочується: якщо в 1990 р. в експлуатацію було введено шкіл на 7384 учня, в 2011 р. — на 1198 учнів, то в 2013 — тільки на 100. Аналогічним чином, в 1990 р. було побудовано дошкільних закладів на 990 місць, в 2012 р. — тільки на 150.³³ Черга в дитячі садки в АРК досягає 21 тис. дітей та стає найбільшою в Україні.

Суттєвою перевагою Криму є його рекреаційний потенціал: на півострів припадала десята частина всього готельного фонду та 40 % санаторно-курортного господарства України. Однак курортні об'єкти перебували не тільки в українській власності: з майже 300 оздоровниць 83 належали РФ.

Протягом 1990-х рр. курортна сфера півострова зіткнулась із серйозними проблемами, що призвело до занепаду певної частини кримських санаторно-курортних об'єктів. На початку ХХІ ст. заповнюваність кримських санаторіїв у середньому складає 50 % (у Феодосії — взагалі 5,7%). У першій декаді ХХІ ст. рекреаційна система починає відновлюватися шляхом приватизації збиткових державних здравниць, будівництва приватних готелів та гостьових будинків. У 2013 р. в АРК та Севастополі функціонувало 1273 об'єкти колективного розміщення із загальним фондом в 145,5 місць (найбільша кількість в Україні).³⁴ Упродовж 2000–13 рр. кількість дитячих закладів оздоровлення зросла в 2,7 раза, що давало можливість оздоровляти щорічно понад 200 тис дітей.³⁵

Відновлення рекреаційного сегменту Криму збільшує туристичний потік: в 2012 р. в АРК відпочило 6 млн 134 тис. осіб, в 2013 р. — 5 млн 890 тис. Це збільшує дохідну частину бюджету на 14 %.

Крим стає центром міжнародного круїзного туризму в Україні: в 2013 р. до портів півострова зайшла рекордна кількість круїзних лайнерів — 187 (понад 100 тисяч пасажирів). У 2014 р. планува-

33 Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 2. К., 2014 . С.255-257.

34 Статистичний збірник «Регіони України». Частина 1. К.,2014. С. 237-241.

35 Там само. С.242-244.

лося збільшити ці показники на 70–80 %.³⁶ Тодішня кримська влада бачила в туризмі економічне майбутнє регіону.

Однак головна проблема туристичного бізнесу Криму полягала в його тінізації: тільки 1,4 млн туристів відпочивали в зареєстрованих закладах колективного розміщення (приблизно 24 %).³⁷ Відповідно, частка турбізнесу у валовому регіональному продукті складала не більше 6 %.³⁸

З іншого боку, за даними кримських експертів, туристична галузь створювала можливості для супутніх секторів (ресторанного, екскурсійного, сфери послуг тощо), що в підсумку приносило не менше чверті доходів кримському бюджету. Так, в 2013 р. туристи, що відпочивали на півострові, спожили товарів і послуг на 40 млрд грн.³⁹ Крім того, сфера обслуговування туристів давала сезонну роботу 21 % кримчан (майже 350 тисяч).⁴⁰

Кримські порти не грали провідної ролі в логістичному потенціалі України (їхня частка складала тільки 6,5 % в українському морському вантажообігу). Але через них вивозили приблизно 4 млн т українського зерна (10% українського експорту), здійснювали транзит російських нафтопродуктів, імпортували низку товарів. Важливу роль грали рибні порти Криму — у Керчі та Севастополі, через які проходило 70 % рибних вантажів.

Одним із важливих елементів успішного економічного розвитку є інвестиції, але, незважаючи на привабливий потенціал, частка капіталовкладень АРК у загальноукраїнському обсязі складала тільки 5,8 %.

Затвердження в 2010 р. Стратегії розвитку АР Крим стало важливим сигналом для бізнесу: інвестиції в економіку республіки в 2011 р. зросли в 2,2 раза – до 16,3 млрд грн (з них третина – іноземні інвестиції). Але протягом наступних років рівень інвести-

36 Гучакова Т., Клименко А. Соціально-економічна ситуація в окупованому Криму 2014-2018. К., 2018. С. 19.

37 Статистичний збірник «Регіони України». Частина 1. К., 2014. С. 241.

38 Крим: безпека та розвиток. *Національна безпека та оборона*. 2011. №4-5. С. 112.

39 Туристи залишили в Криму 40 мільярдів – міністр туризму АРК. Економічна правда. 28.08.2013. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2013/08/28/391826/>

40 «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С. 49

цій стрімко знижується через незрозумілі правила гри та високий рівень корупції: тінізація деяких галузей досягає 48%, а відсоток приросту ВВП падає з 3,4% до мінус 0,5%.⁴¹

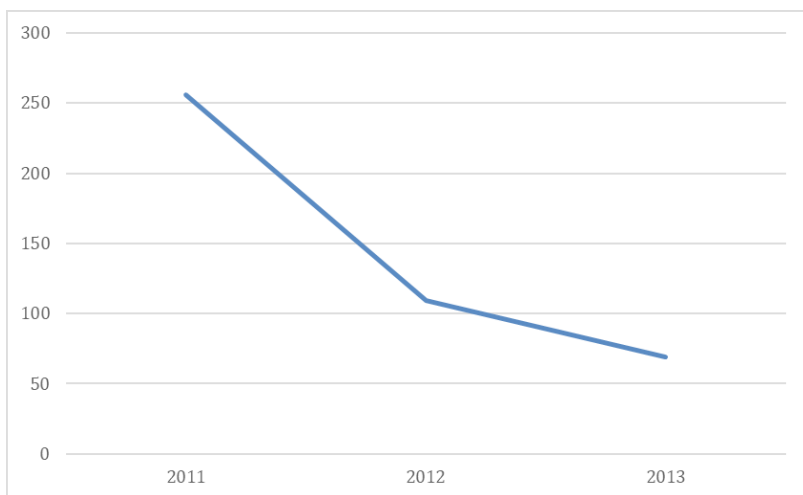

Рис. 3.5. Індекс капітальних інвестицій в АПК (у% до попереднього року)

Найбільш привабливими для інвесторів були промисловість (50–60 % в різні роки) та будівництво (28 %). У 2013 р. будівництво — це єдина галузь, де зафіксовано зростання інвестицій. Водночас капіталовкладення в освіту, науку та систему охорони здоров'я складали на півострові 0,1–2 %.

У структурі інвестицій домінують кредити — 40–50 % в різні роки. На другому місці — кошти підприємств (протягом 2011–13 рр. частка підприємницького капіталу скорочується з 45 до 27 % у загальному обсязі) та інвестиції населення в будівництво житла (21–23 %).⁴²

У сучасному світі важливим показником успішності країни та її регіонів є залучення в зовнішньоторговельні процеси. Упродовж

41 «Деякі оцінки Федеральної цільової програми розвитку Криму». Аналітична записка. 15.09.2014. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/regionalniy-rozvitok/deyaki-ocinki-federalnoi-cilvoi-programi-rozvitku-krimu>

42 Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 2. К., 2014. С.130-135.

2000–13 рр. кримський експорт (разом із Севастополем) зростає майже в 5 разів — з 209 до \$1 млрд.

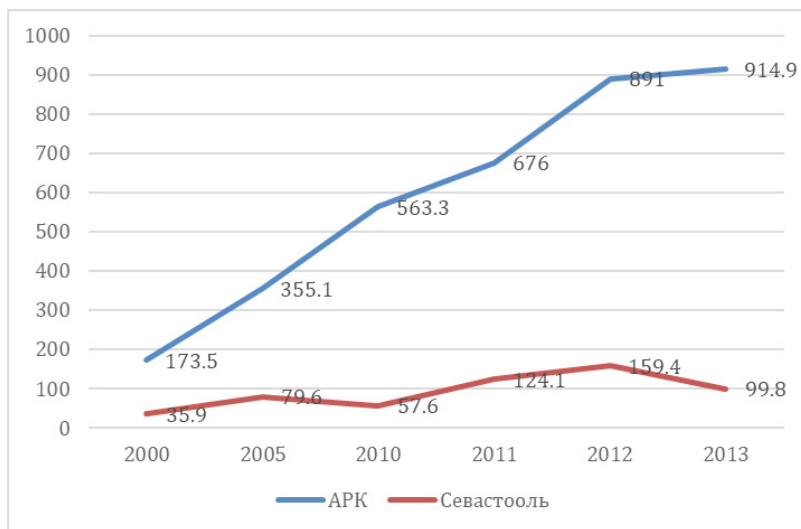

Рис. 3.6. Динаміка експорту АРК та Севастополя у 2000–2013 рр. (в млн дол.)

Серед основних імпортерів кримської продукції були переважно країни СНД: РФ (27 %), Білорусь (4,6 %), Казахстан (4 %); а також Німеччина (5,4 %) та Туреччина (4,5 %).

Переважна частина кримського експорту — сировина: дубильні екстракти (23 % всього експорту), мінеральна продукція (19 %), руди та шлаки (13 %). Машини та судна займали, відповідно, 11 % та 4 % експорту.

В АРК склалося від’ємне торговельне сальдо: імпорт перевищує експорт на 130 млн дол. Основна частка імпорту припадає на Китай: 41 %; далі йшли — РФ (13 %), Німеччина (11 %) та Туреччина (8,4 %). Загалом, на країни ЄС припадало 28 % кримського імпорту (\$256,8 млн), що відповідало євроінтеграційному курсу України. Крим імпортує переважно машини та обладнання (57 %), паливо (7 %) та плоди (майже 4 %).⁴³

43 Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 2. К., 2014. С.409-410; 412; 450; 497; 544.

Зовнішня торгівля Севастополя не дуже відрізнялася за експортно-імпоротною структурою від АРК, хоча на відміну від автономії протягом 2012–13 рр. фіксується зниження експорту на 37 %, а імпорту — на 26 %.

Основними торговими партнерами Севастополя в експорті виступали Росія (43 % усього експорту міста) та Туркменістан (10 %), в імпорті: Китай (21 %), РФ (12 %), Тайвань (10 %) та Марокко (9 %). Як бачимо, місто було більш орієнтовано в торгівлі на азійські країни та Росію.

Основний експорт із Севастополя — електричні машини (21,5 % усього експорту), судна та риба (по 14 %), алкоголь (13 %). Імпортує місто рибу (24 %), машини та обладнання (21 %), чорні метали (6 %).⁴⁴

Економічна ситуація на півострові свідчить про те, що його потенціал не використовувався на повну — розвивали ті галузі, які приносили швидкий прибуток. Обіцянки ПР перетворити Крим на самодостатній регіон (Стратегія розвитку Криму) залишилися лише на папері, а економічні показники упродовж 2011–13 рр. тільки погіршуються

Соціальне становище пов'язано з рівнем економічного розвитку. Протягом першої декади ХХІ ст. соціальна ситуація на півострові дещо покращилась у порівнянні з 1990-ми рр.: з 16 місця в 1999 р. за індексом людського розвитку АРК піднялася на 7-ме в 2010 р. Севастополь упродовж десятиріччя демонструє стабільну картину, займаючи друге місце після Києва.⁴⁵

Однак аналіз основних маркерів інтегрального розвитку демонструє цікаву картину: Севастополь займає перше місце за рівнем ринку праці (найнижчий рівень безробіття — 5,7 %) та охорони здоров'я; друге — за рівнем демографічного розвитку (стабільна міграція до міста та досить довга тривалість життя), умовами проживання та рівнем освіти (забезпечення дошкільними закладами краще ніж у Києві). Але місто опиняється на останніх позиціях в

44 Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 2. К., 2014. С.409-410; 448-449; 495-496; 542-543.

45 Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. К., 2011. С. 7.

рейтингу за екологічною ситуацією та соціальним середовищем (високий рівень алкоголізму та наркоманії).

АР Крим демонструє середній рівень, лідируючі тільки за умовами проживання (4 місце). Найгірші показники республіка демонструє в екологічній (20 місце) і соціальній сферах (25 місце). Водночас обидва кримських регіони займають лідерські позиції за рівнем фінансування людського розвитку.⁴⁶

Соціальна структура Криму напередодні окупації виглядала наступним чином: на 1 млн 151 тис. осіб працездатного віку припадало 496 тис. пенсіонерів (співвідношення приблизно 2:1). Водночас півострів демонструє непогані показники зайнятості: рівень безробіття протягом 2000–2013 рр. скорочується з 8 до 5,7%, а у Севастополі — з майже 15 до 5,7%.⁴⁷

Переважна більшість кримчан працювала в сфері торгівлі (27%) та аграрному секторі (20%), і тільки 9% у промисловості. У Севастополі ситуація була схожа: 22% містян було зайнято в торгівлі та споріднених сферах, 13% — у промисловому секторі.⁴⁸

За рівнем доходів населення АРК в 2013 р. замикала першу десятку регіонів України. Упродовж 2010–13 рр. заробітна плата зростала: в АРК вона збільшилася майже на 20% (до 2850 грн або \$356), а в Севастополі — на 30% (3114 грн або \$390).⁴⁹ Для порівняння: середня зарплата в сусідніх із Кримом південних регіонах РФ тоді коливалася у межах 20 тис. рублів (майже \$1000). Зрозуміло, що кримчанам досить легко було повірити в обіцянки росіян під час окупації про покращення їхнього матеріального становища.

Треба зазначити, що 40% кримчан отримували доходи з бюджетних джерел (зарплати бюджетників в межах України були приблизно однакові), але 50% доходів перебували в «тіні». Тому реальний рівень доходів населення підрахувати дуже складно. Оскільки показники задоволення життєвих потреб в Кримі були вищими, ніж в середньому по Україні, припустимо, що реальні

46 Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. К., 2011 С. 24.

47 Статистичний збірник «Регіони України». Частина 1. К., 2014. С.77.

48 Там само. С.69-72.

49 Статистичний збірник «Регіони України». Частина 1. К., 2014. С.109.

доходи мешканців півострова були набагато більшими, ніж каже офіційна статистика.

Поступове зростання зарплат в Криму сприяє скороченню частки населення з доходами нижче прожиткового мінімуму із 42 до 13 % в АРК та з 17 до 2,5 % в Севастополі.⁵⁰

Серед соціальних проблем найбільш серйозними залишається забезпечення: місцевих мешканців житлом (цей показник був найгіршим в Україні — 20,3 % населення); дітей дошкільними закладами та усіх — лікарями.⁵¹

Отже, за рівнем соціально-економічного розвитку Крим займає середні позиції в українських рейтингах, хоча потенційно регіон мав суттєво більші можливості. Але це вимагало грамотної та збалансованої політики щодо півострова, який більшою частиною центральної та регіональної політичної еліти сприймався в контексті використання його рекреаційних та інших ресурсів. Високий рівень корупції створював серйозні проблеми як для потенційних інвесторів, так і для місцевого бізнесу, обмежуючи економічний розвиток Криму.

50 Статистичний збірник «Регіони України». Частина 1. К., 2014. С.187.

51 Там само. С.223, 276, 281.

РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРИМУ

4.1. Російська окупація Кримського півострова: хронологія подій

Підготовка до окупації Криму розпочалася з кінця січня 2014 р., коли РФ почала відправляти на півострів додаткові військові контингенти та техніку. Однак українські силові структури не реагували на ці дії Росії, бо більшість їхнього керівництва безпосередньо працювала на росіян. Серед них: голова СБУ О. Якименко, його перший заступник В. Тоцький та голова Служби зовнішньої розвідки Г. Ілляшов; міністр внутрішніх справ В. Захарченко разом з заступником В. Ратушнякам; міністр оборони України П. Лебедев та начальник Генштабу Ю. Ільїн. Усі вони втекли до Росії або до окупованого росіянами Криму (Лебедев та Ільїн).

На думку українських аналітиків, «Росія, готуючи агресію проти України, створила близьку до критичної масу як прямої агентури, так і агентури впливу, діяльність якої спричинила тимчасовий параліч влади, проте виявилася недостатньою для упокорення України, а лише до захоплення частини її території — Автономної Республіки Крим, Севастополя, частини районів Донеччини та Луганщини».¹

У лютому 2014 р. в Криму активізувалися дії кримських сепаратистів: Президія ВР АРК ухвалює рішення про перегляд Конституції Криму та звертається до Росії з проханням про гарантії безпеки для мешканців півострова. СБУ відкриває кримінальне провадження.

7 лютого ВР АРК дозволяє створювати «народні дружини» (образ майбутньої «самооборони Криму»). Згодом низка кримських депутатів підтримує ініціативу нардепа В. Колісниченка (Партія регіонів) про приєднання Криму до Росії, якщо політична криза в Україні не буде вирішена.

1 Російський спрут у дії. Кейс «Україна». К., 2020. С. 9-10.

22 лютого в Харкові відбувається з'їзд депутатів всіх рівнів південно-східних областей України, АРК та Севастополя з вимогою федералізації України. Крим на ньому представляли голова РМ АРК А. Могильов та заступник голови ВР АРК С. Доніч (майбутній ректор «Кримського федерального університету»).

23 лютого 2014 р. після втечі президента В. Януковича до Росії Верховна Рада України покладає обов'язки президента на новообраного спікера О. Турчинова та звільняє уряд, переважна частина міністрів якого втекла до Москви.

Офіційною датою початку окупації в Україні вважається 20 лютого 2014 р. (згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»). Саме ця дата виکارбувана на російській медалі «За повернення Криму».

20 лютого, коли Президент України В. Янукович в Києві проводив переговори з опозицією за участю міжнародних посередників, в Севастополь прибували російські десантні кораблі з «зеленими чоловічками» на борту. На аеродромі в Качі сідали борти зі спецпризначеннями загону «Вымпел». «Окупація Криму розпочалася з Севастополя. Це було виконати доволі просто, враховуючи легальну наявність там сил і засобів ЧФ РФ», – зазначають українські аналітики².

20 лютого спікер ВР АРК В.Константинов, перебуваючи в Москві, допустив вихід Криму зі складу України у випадку зміни влади в Києві.

23 лютого в центрі Сімферополя відбуваються дві знакові події: біля будівлі Ради міністрів АРК проходить кримськотатарський мітинг на честь громадського діяча Номана Челебіджіхана, до якого приєдналися учасники кримського Євромайдану. Перед будівлею ВР АРК зібралися прихильники РФ, яких голова партії «Руська єдність» С. Аксьонов запрошував записатися до лав «самооборони».

До автономії того ж дня прибули в. о. міністра внутрішніх справ України А. Аваков та народний депутат В. Наливайченко (майбутній очільник СБУ), які провели зустрічі з керівниками кримської міліції.

2 Війни XXI ст.: полігібресія Росії. К., 2017. С.88.

Більш радикально розвивалися події в Севастополі, де на центральній площі зібралися прихильники Росії, які висловили невдоволення місцевої адміністрації та «обрали» лідером «місцевої народної ради» росіянина О. Чалого. У місті оголосили про створення «народної самооборони» для захисту від націоналістів та встановили на в'їздах блокпости з російською військовою технікою.

24 лютого голова Севастопольської МДА В. Яцуба публічно складає повноваження, напередодні підтримавши кандидатуру О. Чалого на посаду «мера» міста. Перед будівлею СМДА пройшов мітинг севастопольців з вимогами узаконити призначення О. Чалого. Представників СБУ та прокуратури, які прийшли заарештувати «народного мера», мітингувальники не пропустили. Над СМДА вивісили російські прапори. До Криму прибули депутати Держдуми РФ на чолі з головою комітету у справах СНД Л. Слуцьким.

25 лютого Слуцький заявив, що у разі погіршення ситуації в Україні та при наявності звернення кримського парламенту, Держдума РФ може розглянути питання приєднання Криму. ВР АРК призначає на 26 лютого позачергову сесію для ухвалення сепаратистських рішень. Маховик окупації було запущено.

Для того, щоб зупинити цей процес Меджліс кримськотатарського народу анонсує проукраїнський мітинг. 26 лютого перед будівлею ВР АРК зібралося декілька тисяч кримчан під українськими прапорами. Їм протистояли проросійські сили (переважно з російських бойовиків, які видавали себе за кримчан) під керівництвом С. Аксьонова. Між протестувальниками почалися сутички, місцева поліція не реагувала, що спричинило травмування 30 людей та загибель двох (у чоловіка стався серцевий напад, жінку — затоптав натовп). Однак засідання місцевого парламенту було зірвано.

У ніч на 27 лютого будівлі місцевих органів влади — ВР АРК та РМ — були захоплені озброєними «зеленими чоловічками» (російським спецназом). Над будівлями підняли прапори РФ. Кримські депутати під дулами автоматів провели засідання, на якому ухвалили рішення про проведення референдуму

щодо статусу Криму 25 травня 2014 р., і відправили у відставку А. Могильова, призначивши новим прем'єр-міністром С. Аксьонова.

Ці дії суперечать українській Конституції: проведення місцевих референдумів не погоджено законодавством України, а призначення нового прем'єр-міністра вимагає погодження центральною владою, яку в Криму відмовилися визнавати.

*Рис. 4.1. Мітинг біля будівлі ВР АРК 26 лютого 2014 р.
(Фото: Стас Юрченко)*

Як розповідає останній спікер ВР АРК, а після окупації — «спікер держради РФ» В. Константинов, сесію збирали силою, погрожуючи депутатам та їхнім родинам. «Ми зібрали 52–53 людини. Багато колег захворіло, поїхали у відрядження... Посипались «регіонали», почалася зрада... Карток у нас було навалом. Деякі кидали їх зі словами: «Голосуйте за нас, як хочете, ми вмиваємо руки», — розповідав він в інтерв'ю кримським ЗМІ.³

Отже, офіційна інформація про наявність на засіданні 64 депутатів, з яких 61 підтримав проведення референдуму, не відповідає дійсності. Тому це рішення ВР АРК було незаконним не тільки в контексті протиріччя нормам українського законодавства, але й через брак кворуму. Однак колаборація низки кримських депу-

³ Крымские известия. 4 марта 2016 года. № 38.

татів на чолі зі спікером дала змогу створити ілюзію легітимності дій кримського парламенту.

Того ж дня російські військові разом з підрозділами українського «Беркуту», «самооборони» та «козаками» встановили блокпости на в'їздах до Криму, зупинили поромну переправу в Керчі. Прокуратура АРК порушила кримінальне провадження за захоплення адмінбудівель в Сімферополі за ст. 258 КК України («Терористичний акт»).

Рис. 4.2. Російський спецназ («зелені чоловічки») біля захопленої будівлі ВР АРК 27 лютого 2014 р. (Фото: Reuters)

28 лютого російський спецназ без розпізнавальних знаків захоплює аеропорт «Сімферополь» та аеродром «Бельбек». З Росії до Криму вторглися 11 російських ударних вертольотів Мі-24. Чотири російських військово-транспортних літаки Іл-76МД з десантом, порушивши повітряний простір України, приземлилися на аеродромі у смт Гвардійське. Держприкордонслужбі України було в ультимативній формі заявлено, що літаки будуть здійснювати посадки кожні 15 хвилин. Загін морської охорони Держприкордонслужби України в Балаклаві оточили невідомі озброєні люди.⁴

1 березня незаконно призначений голова РМ С. Аксьонов підпорядковує собі кримських силовиків, а В. Янукович звертається

4 Війни XXI ст.: полігібресія Росії. К., 2017. С. 89.

до російського президента В. Путіна з проханням ввести російські війська на територію України. Путін відправляє до Ради Федерації РФ запит та швидко отримує згоду: обидві палати російського парламенту підтримали введення російських військ в Україну. До Севастополя прибувають чотири великих десантних кораблі.

2 березня Верховна Рада України на закритому засіданні звернулася до підписантів Будапештського меморандуму з проханням захистити цілісність України. Того ж дня новопризначений командувач Військово-морських сил України (ВМСУ) Д. Березовський надає наказ українським військовим скласти зброю та починає активно агітувати українських військовослужбовців переходити на бік ворога. Українській присязі зрадили заступники командуючого ВМСУ: начальник штабу Д. Шакуро та начальник Севастопольського гарнізону С. Єлісєєв.

3 березня розпочалося блокування росіянами українських військових частин у Криму. Кораблі ЧФ РФ заблокували виходи в море з бухт Севастополя і озера Донузлав. До Криму продовжували прибувати військові транспортні літаки з російським десантом.

Командувач Чорноморським флотом РФ адмірал О. Вітко поставив ультиматум українським військовослужбовцям — здатися до 5.00 ранку 26 березня, погрожуючи штурмом.

Рис. 4.3. Блокада російськими військовими підрозділів ЗС України, с. Перевальне (Фото: ЕРА/UPG)

Українські силовики починають «присягати на вірність народу Криму»: призначені С. Аксьоновим голова кримського главку СБУ П. Зима та начальник Головного управління внутрішніх справ С. Абісов; начальник Головного управління Служби з надзвичайних ситуацій С. Шахов, в. о. начальника прикордонної служби В. Мельниченко. Відмовилися перейти на бік окупантів очільник кримського територіального командування внутрішніх військ України М. Балан та керівник Державної пенітенціарної служби О. Грач.

3 березня дату «референдуму» перенесли на 30 березня, а суд в Києві визнав незаконними рішення кримського парламенту про призначення С. Аксьонова прем'єр-міністром і проведення референдуму. Шевченківський суд Києва приймає рішення про затримання В. Константинова та С. Аксьонова. СБУ констатує, що Крим повністю контролюють російські військові.

В. Путін на прес-конференції в Москві називає зміну влади в Україні «антиконституційним переворотом», нову українську владу — незаконною. За його словами, від дій «неонацистів та націоналістів потерпає російськомовне населення» України, що змушує Росію втрутитися в ситуацію в разі гострої необхідності. Російський президент зазначає, що ситуація в Криму залишається спокійною завдяки діям місцевої влади та «самооборони», а питання приєднання Криму до Росії взагалі не розглядається. До анексії півострова залишається два тижні. Одночасно російський президент заявив, що Росія буде захищати своїх громадян в Криму у випадку загрози для них, а для протидії українському військовому опору російські воєнні будуть використовувати живий щит з українських жінок та дітей.

6 березня ВР АРК та міська рада Севастополя прийняли рішення про входження до складу РФ, не чекаючи результатів майбутнього псевдореферендуму. Його дату перенесли (третій раз за два тижні) з 30 на 16 березня. Кримчанам запропонували обрати один з варіантів:

1) Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?

2) Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року й за статус Криму як частини України?

Того ж дня СБУ відкриває справу про спробу порушення територіальної цілісності, а в. о. Президента України О. Турчинов зупиняє рішення кримського парламенту про проведення референдуму. ЦВК України блокує доступ до бази даних Держреєстру АРК та Севастополя.

8 та 9 березня в Криму пройшли масштабні проукраїнські мітинги — понад 12 тисяч жінок вийшли на вулиці та узбіччя доріг, щоб протестувати проти російського захоплення Криму, а біля пам'ятника Т. Шевченку в Сімферополі зібрався мітинг на підтримку України.

*Рис. 4.4. Проукраїнський мітинг в Сімферополі 9 березня 2014 р.
(Фото: М. Кошелев)*

10 березня в Криму було відключено мовлення всіх українських телеканалів, замість них з'явилися російські.

11 березня ВР АРК та Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність автономії та Севастополя, згідно з якою, в разі рішення «народів Криму» на «референдумі» про вхо-

дження до складу РФ, Крим буде оголошений суверенною республікою та звернеться до РФ з проханням про прийняття.

З 12 березня аеропорт Сімферополя обмежує авіасполучення — приймає рейси тільки з РФ.

14 березня Конституційний Суд України ухвалює рішення про невідповідність кримського референдуму українській Конституції, а 15 березня Верховна Рада України розпустила кримський парламент.

16 березня в АР Крим та Севастополі проходить «референдум», на якому, за даними «кримського виборчкому», з явкою 84,1 % в АРК та 89,5 % в Севастополі, приєднання до РФ в автономії підтримало 96,7%, у Севастополі — 95,6%. Однак, за даними Ради при Президентові РФ з розвитку громадянського суспільства та прав людини, реальна явка на «референдумі» складала від 30 до 50 %, з яких приєднання до Росії підтримало 50–60 %.⁵ Це фактично збігається з даними соціологічного опитування КМІС, яке проводилося в лютому 2014 р. Тоді тільки 41 % кримчан висловилися за приєднання до РФ.⁶

17 березня ВР АРК перейменувала АРК на «Республіку Крим», а себе — на «Державну раду РК». Також було проголошено незалежність «Республіки Крим», яку Путін визнає «суверенною та незалежною державою». «Держрада РК» запускає націоналізацію стратегічних українських об'єктів («Чорноморнафтогазу», Феодосійської нафтобази, Керченської поромної переправи, морських портів тощо). У Криму створюються нові «міністерства», офіційною валютою стає російський рубль.

18 березня російський президент В. Путін разом з окупаційними очільниками Криму та Севастополя (С. Аксьоновим, В. Константиновим та О. Чалим) підписує договір про «прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів».

5 Putin's 'Human Rights Council' Accidentally Posts Real Crimean Election Results. Forbs. 05.05.2014.

6 Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=237>

*Рис. 4.5. Легітимізація спроби російської анексії Криму в Москві
(Фото: Reuters)*

19 березня Конституційний Суд РФ одноголосно визнав договір таким, що відповідає російській Конституції. 20 березня документ було майже одноголосно ратифіковано Держдумою РФ (один проти, чотири не голосували), а 21 березня — Радою Федерації.

Відповідно, у складі РФ було утворено два нових суб'єкти — «Республіка Крим» та «місто федерального значення Севастополь». Громадяни України, які постійно проживали в Криму, автоматично визнавалися громадянами РФ. Тим, хто не бажав одержувати російський паспорт, дали місячний термін на відмову. До 1 січня 2015 р. вводився перехідний період для інтеграції Криму в систему РФ.

20 березня МВС України оголошує В. Константинова та С. Аксьонова в розшук. Україна розпочинає поступовий вивід своїх військ із Криму. Евакуюватися на материкову Україну на початку березня змогли тільки загони Морської охорони та декілька літаків і гвинтокрилів 10-ої морської авіаційної бригади ВМСУ.

21 березня російський президент В. Путін підписав указ про створення «Кримського федерального округу».

Таким чином, за короткий період російська влада встановила контроль над українським Кримом. Важливу роль у цьому зіграли

не тільки російські військові, але й парамілітарні формування (загони «самооборони», козаки) і представники регіональної еліти, які в більшості підтримали злочинні дії РФ. Серед них особлива роль належить спікеру ВР АРК В. Константинову, який був активним учасником переговорів з РФ та не приховував своєї ролі в процесі «здачі» Криму росіянам. Після «приєднання» він зберігає свою посаду голови регіонального парламенту («спікер Держради РК»).

Експерти вважають, що такі дії Константинова були зумовлені кількома чинниками. По-перше, його будівельна компанія «Консоль» мала мільярдні борги в Україні. По-друге, проти нього та деяких його колег було порушено кримінальну справу за «посягання на територіальну цілісність України».⁷ Перехід під юрисдикцію РФ дозволив Константинову не тільки зберегти посаду, але й примножити статки.

За словами українського політолога А. Разметаєва, російська стратегія окупації базувалася саме на кооптації місцевих еліт. «По-перше, це необхідно було окупанту для легітимізації анексії півострова, завуальованої під процеси «державотворення» та «самовизначення» Криму за «ініціативи» місцевої влади. По-друге, для майбутнього окупаційного режиму РФ потрібні були місцеві управлінці вищої та середньої ланки, у той час, як конфронтація та опортуністична поведінка еліт, значно б підвищили витрати окупанта на забезпечення стабільного управління окупованими територіями», — зазначає він.⁸

Неоднозначною виглядає й поведінка голови РМ АРК А. Могильова, якого сесія ВР АРК 27 лютого 2014 р. відправляє у відставку. Незважаючи на те, що ці дії були незаконні, Могильов залишає посаду, а згодом звинувачує центральну українську владу в бездіяльності. «А тому, що тоді, коли треба було ухвалювати рішення київська влада займалася одним: у Києві ділили портфе-

7 Кто правит Крымом: 11 самых влиятельных политиков автономии. URL: <http://www.forbes.ru/sobytiya-photogallery/vlast/252068-kto-pravit-krymom-11-samykh-vliyatelnykh-politikov-avtonomii/photo/1>

8 Разметаев А.С. Окупаційні режим в сучасному політичному процесі: інституційно-правовий вимір: дисер. кан-та політ. наук : 052 – Політологія / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2021. С. 140.

лі, вирішували, хто буде міністром оборони, хто міністром внутрішніх справ, головою СБУ й так далі. Поки ділили портфелі, упустили момент і перестали впливати на ситуацію в Криму», — каже він в 2019 р.⁹

Однак в реальності ситуація була доволі складною. Дійсно, центральна українська влада діяла досить повільно, коли треба було приймати швидкі рішення. Але для цього були об'єктивні обставини. По-перше, Захід, загалом підтримуючи територіальну цілісність України, наполегливо рекомендував не вступати в бойові дії з РФ через побоювання повторення ситуації 2008 р. в Грузії. З огляду на те, що біля кордонів України стояла 150-тисячна російська армія, а українські ЗС на той час були недоукомплектовані та погано озброєнні, такі побоювання були небезпідставні.

Як зазначав в. о. міністра оборони України І. Тенюх, Україна не була готова до повномасштабної війни з РФ. «Сьогодні в нас немає армії. Вона системно знищувалась Януковичем та його оточенням під керівництвом російських спецслужб. Сьогодні ми зможемо зібрати зі всієї країни військове угруповання чисельністю біля 5 тисяч військовослужбовців, здатних виконувати бойову задачу. Їх можемо кинути в Крим, але це не вирішить проблему Криму. Ми їх там просто покладемо. А що робити з тисячами кілометрів кордону та підготовкою Росії до вторгнення? Коли зайдуть з ранку з боку Чернігівської області, то до вечора вже в Києві будуть!» — каже він на засіданні РНБО 28 лютого 2014 р.¹⁰

Його підтримує міністр внутрішніх справ А. Аваков: «У нас подали рапорти й керівник Севастопольського УМВС, і керівник Кримського УМВС. Внутрішні війська та ППС Сімферополя поки несуть службу, але протидіяти росіянам не будуть. Крім міліції ми маємо в Криму близько тисячі осіб із внутрішніх військ, які, спо-

9 Останній легітимний прем'єр Криму Анатолій Могильов розповів, як «відібрали» півострів. Радіо Свобода. 3 серпня 2019 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30089605.html>

10 Чому не втримали Крим: стенограма РНБО від 28 лютого 2014 року. Радіо Свобода. 27 лютого 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29794488.html>

діваюсь, зможуть виконати накази, як мінімум здаватися не будуть», — додає він¹¹.

Зазначимо, що упродовж кінця лютого-початку березня 2014 р. РФ щоденно відправляла до Криму війська та техніку. За різними підрахунками до середини березня на півострові вже було дислоковано майже 20 тис. російських військових.

За словами українського журналіста П. Казаріна, захоплення Криму росіянами відбулося через певний вакуум влади в Україні на той час. «В Україні відбулися події, які дехто трактував як повалення законно обраної влади. Можна сперечатися щодо формулювання, але де-факто на кінець лютого 2014 року утворився вакуум влади, вакуум керованості. Колишнього президента вже немає, нового — ще немає. Зрозуміло, що командування українських частин мало цілком обґрунтовані сумніви щодо легітимності нової влади. Я не думаю, що в того ж Турчинова була вся повнота управлінських механізмів, щоб запустити військову машину. За деякими джерелами, Турчинов віддавав наказ на відкриття вогню у відповідь, але військові не відкривали вогонь, сумніваючись в його легітимності», — зазначив він¹².

Про те, наскільки Крим був готовий протистояти російській агресії, свідчить кількість українських силовиків, виведених на материкову Україну. Упродовж весни 2014 р. з території окупованого півострова з 20 315 дислокованих там українських військовослужбовців різних формувань виїхали тільки 6 010 (приблизно 30%). Вірність українській присязі зберегли 46% нацгвардійців, 30% військовослужбовців ЗСУ та 28% прикордонників, 15% офіцерського складу СБУ та 4% Управління державної охорони.¹³

Український експерт М. Гончар вважає, що Україна мала шанс зупинити агресію, якби закрила повітряний простір. «Знищення

11 Там само.

12 Крим здали, а не захопили – чи буде суд? URL: https://galinfo.com.ua/articles/krym_zdaly_a_ne_zahopyly_chy_bude_sud_187004.html

13 Матіос обнародовал количество украинских военных, которые остались в оккупированном Крыму. ТСН. 05 лютого 2016. URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/matios-obnarodoval-kolichestvo-ukrainskih-voennyh-kotorye-ostalis-v-okkupirovannom-krymu-574354.html>

вогнем ППО чи перехоплення винищувачами кількох літаків з десантом та бойових вертольотів, що перекидалися через повітряний простір України до Криму, могло б радикально змінити хід кримської кампанії та її історії загалом. До речі, Генштаб ЗС РФ не виключав сценарію протидії з боку сил ППО України, тому був застосований обманний хід: при заході на посадку транспортні літаки з десантом подавали сигнали SOS. Подібні трюки відомі при спецопераціях», — вважає він.¹⁴

Тодішній новопризначений прем'єр-міністр України А. Яценюк в якості політичного розв'язання проблеми пропонував «розпочати переговори з тими, хто представляє сьогодні незаконно обрану владу Криму з метою політичної стабілізації через ухвалення Верховною Радою України нового Закону України «Про Конституцію Автономної Республіки Крим».¹⁵

Аналогічної точки зору дотримується тодішній в. о. представника президента в Криму С. Куніцин: «Я запропонував скликати Верховну Раду й делегувати Криму будь-які повноваження, реанімувавши відповідний закон 1992 року»¹⁶ (тобто повернення до кримської Конституції 1992 р.).

Але вже на початку березня незаконно призначений прем'єр-міністр АРК С. Аксьонов відмовляється від переговорів, посиляючись на нелегітимність центральної влади: «Ми цю владу, яка пропонує нам вступити в переговори, легітимною не вважаємо».

Відповідно, переговори Києва з Сімферополем після захоплення адмінбудівель російськими «зеленими чоловічками» не могли змінити ситуації в Криму. Початок воєнних дій на півострові був вкрай вигідним для Путіна – це відкривало дорогу до повномасш-

14 Гончар М. Кримський бліцкриг гібресії Росії. *Чорноморська безпека*. 2019. №1. С. 11.

15 Чому не втримали Крим: стенограма РНБО від 28 лютого 2014 року. Радіо Свобода. 27 лютого 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29794488.html>

16 Чи могла Україна військовою операцією втримати Крим? Радіо Свобода. 18 вересня 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyskova-vidpovid-rosianam-mala-shansy-nasupikh/30845932.html>

табної війни з Україною та відновлення влади легітимного для Росії президента Януковича.¹⁷

Державне бюро розслідувань України в 2020 р. назвало основними причинами, що призвели до окупації Криму, «злочинне скорочення ЗСУ», незаконні організаційні зміни в них, підрив мобілізаційної готовності та знищення засобів ППО, що було здійснено під час каденції В. Януковича.¹⁸

Однак, на нашу думку, до цих причин треба додати агресивну політику Кремля, який скористався вакуумом влади в Києві, та зрадницьку поведінку кримсько-донецької еліти, яка була занепокоєна своїм політичним та економічним майбутнім в постмайданній Україні.

4.2. Інформаційний складник окупації

Росія готувалася до окупації Криму не тільки військово-політичними та економічними засобами. Важливу роль грала інформаційна кампанія.

Дискредитацію України та її влади Кремль проводить задовго до початку анексії Криму. Основні напрями російської інформаційної кампанії — послаблення міжнародного іміджу України («країна, що не відбулася»); формування стереотипів щодо меншовартості українців; дискредитація євроінтеграційного курсу країни та планів євроатлантичної інтеграції; формування стереотипів щодо домінування російської мови та культури в Україні, що мало підтвердити російські тези про «єдиний народ».

Особливо негативно російські ЗМІ ставилися до революційних подій в Україні, побоюючись їхнього впливу на російську політичну ситуацію. Тому Революцію Гідності в Росії називають «заколотом», «державним переворотом, інспірованим Заходом/США», «погромами» тощо. Російська пропаганда намагається усіляко дис-

17 Горюнова Є. «Здача Криму» як політична маніпуляція. Крим. Реалії. 11 лютого 2018. URL: <https://ua.krymr.com/a/29033170.html>

18 ДБР назвало «справжні причини та умови» анексії Криму. Крим. Реалії. 16 вересня 2020. URL: <https://ua.krymr.com/a/news-dbr-spravzhni-prychyny-aneksii-krymu/30841836.html>

кредитувати її учасників («наркомани», «майдауни», «фашисти» тощо) та представити нову владу як нелегітимну («київська хунта», «бандерівська держава», «фашистський режим» тощо). Ця пропагандистська риторика мала демонізувати українську владу, а згодом і українців, яких в Росії починають малювати ворогами.

Водночас про Крим російські ЗМІ писали як про територію стабільності, яка хоче «жити в мирі і злагоді без бандерівців». Російське телебачення демонструвало сюжети про «численні мітинги» в Криму під гаслами «Ні фашизму!» і сподівання кримчан, що «Росія їх не залишить». Такі акції дійсно мали місце, але на них були присутні, як правило, проросійські пенсіонери та зведені владою бюджетники.

Завдяки монополізації інформаційного простору Росії вдається насаджувати власні наративи в Криму. Відповідно, одним з перших кроків окупантів було захоплення приміщення Державної телерадіокомпанії «Крим» (наступного дня після адмінбудівель), а згодом — відключення українських телеканалів. Кримчани мали одержувати рафіновану інформацію тільки від російських ЗМІ, які залякували місцевих мешканців «бандеровцями» та малювали російських військових «рятівниками» — «ввічливі зелені чоловічки».

Під час створення таких інформаційних матеріалів російські ЗМІ активно використовували фейки та маніпуляції. Так, 1 березня 2014 р. російське телебачення показало сюжет, де «українські бойовики» начебто влаштували стрілянину в центрі Сімферополя. За сюжетом, вони приїхали зі Львову (надпис на автобусі «Львов»). Але ці автобуси належали місцевому бізнесмену О. Зубкову — власнику «Парк Львов Тайган», вони мають кримські номерні знаки. До того ж українські «нацисти» в сюжеті використовували російську зброю, а на одязі «вбитих російських військовослужбовців» не було слідів крові.¹⁹

Серед фейків популярними стають новини про «масовий перехід українських військових на бік Росії». Найкращий приклад — начебто перехід екіпажу корабля «Гетьман Сагайдачний» на

19 Донбас і Крим: Ціна повернення, К., 2015. С.232.

бік росіян²⁰, хоча в реальності українській корабель повернувся з навчань до Одеси.

Рис. 4.6. Інценування нападу «українських бойовиків» в центрі Сімферополя в березні 2014 р. (Фото: скрін відеосюжету на російському телеканалі)

Активну роль у залякуванні місцевого населення зіграли соціальні мережі, де росіяни створили спеціальні групи для просування власних тез. Так, у соціальних мережах Facebook та ВКонтакте розповсюджувалася інформація про «потяги дружби з бандерівцями, які їдуть захоплювати Крим». Швидко знаходили «свідків» та «учасників самооборони», які «зупиняли рух фашистів» на в'їзді до Криму. Кримчанам раділи зачиняти двері та не виходити з дому. Усе це мало одну мету — посіяти паніку та страх на півострові, залякати його мешканців «розправами над російськомовними». Це переводило російське захоплення Криму в інший формат — «захист кримчан». Ці дії мали серйозний успіх: з кінця лютого

20 Флагман ВМФ України «Гетман Сагайдачний» перешел на сторону России. URL: <http://izvestia.ru/news/566817>

до початку квітня 2014 р. в соцмережах було проведено понад 1,7 млн російських твітів²¹.

Російська пропаганда під час окупації Криму використовувала увесь спектр прийомів та методів: «створення загрози» (розповіді про «жахіття бандерівців на Україні»), «навішування ярликів» («фашисти», «бандеровці», «хунта» тощо), «підтасовка карт» (тенденційна подача інформації: в Києві — погано, в Криму — все спокійно), «створення асоціацій та хибних аналогій», «очевидці подій», які розповідали про «наркоманів на київському майдані» чи «побиття тих, хто спілкується російською мовою»; «повторення», «емоційний резонанс», «посилання на авторитети або ефект ореолу», «соціальне схвалення», «напівправда», «зміщення акцентів» тощо.²²

Російські ЗМІ активно застосовували контекстуальний фільтр, подаючи тільки вигідну для РФ інформацію, спрямовану на підтримку дій Кремля. Наприклад, активно демонстрували кадри «радощі» кримчан від появи на вулицях міста «зелених чоловічків» — фото та відео з ними, дарування квітів тощо. У той час інформації про спротив кримчан окупації на російських каналах не було.

Російські ЗМІ залучали медіаторів, які мали нести в маси кремлівські тези, використовуючи свій авторитет.²³ Серед них особливу увагу приділяли іноземцям, намагаючись продемонструвати підтримку з боку західних експертів та культурних діячів. Так, на початку березня в ефірі Russia Today наводилися висловлювання сербського кінорежисера Е. Кустуриці, який назвав події в Україні справжньою катастрофою і підтримав рішення РФ захистити росіян, що живуть в Україні.²⁴

21 Туранський М.О. Застосування російською федерацією органів інформаційно-психологічних операцій в питанні анексії Криму. *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: НУОУ, 2017. С. 95.

22 Запорожець О.Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму. *Міжнародні відносини*. 2015. №9. С. 14-15.

23 Донбас і Крим: Ціна повернення. К., 2015. С. 237.

24 Эмир Кустурица: Россия должна защитить русских на Украине. 4 марта 2014 года URL: <https://russian.rt.com/article/23550>

В «Российской газете» було опубліковано розгорнуте інтерв'ю, а на CNN вийшов сюжет з американським істориком С. Коеном, який зазначає, що дії Росії стали відповіддю на просування НАТО на схід. На думку експерта, Росія, як і інша країна, має повне право захищати національні інтереси на своїх кордонах, і реакція В.Путіна є абсолютно адекватною.²⁵

Під час підготовки до «референдуму» підконтрольні Росії кримські мас-медіа намагалися запевнити кримчан в його законності, посиляючись на прецедент Косова. Вміло обираючи коментарі експертів, російські ЗМІ формували уявлення про те, що бажання кримчан увійти до складу Росії є більш легітимним і обґрунтованим, ніж «створення західними країнами держави Косово» на території Сербії; що референдуми про самовизначення — це поширені явище у світі (Квебек, Каталонія, Шотландія тощо); що в міжнародному праві немає універсального набору правил для проведення референдумів, тому в подібних ситуаціях політика превалює над правом.²⁶

Користуючись де-факто монополією на інформацію в Криму російські журналісти використовували ефект першої присутності, що надавало їм перевагу у висвітленні подій.

Взагалі, під час окупації Криму для російської пропаганди була характерна екстремальність та контрастність: інформація подавалася у такий спосіб, щоб викликати або вкрай негативні емоції (страх, гнів, обурення, відразу), або абсолютно позитивні (радість, щастя, захоплення, ейфорію). Україну та українців представляли виключно у негативному форматі (похідні від «фашистів»). Натомість для характеристики Росії та її дій використовували контрастні терміни: «брати», «захист», «відновлення миру та стабільності» тощо. Взагалі, техніка використання підміни понять та евфемізмів стає основою російської інформаційної політики в Криму під час окупації.

25 Кто перешел красную линию? Российская газета. 4 марта 2014 года. URL: <http://www.rg.ru/2014/03/14/koen.html>

26 Запорожець О.Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму. *Міжнародні відносини*. 2015. №9. С. 9.

Отже, було створено дві протилежні «реальності»: жахлива українська та ідилічна кримська, яку забезпечує Росія. Будь-яка інформація, яка могла б зіпсувати ідилічну картину подій в Криму повністю блокувалась/замовчувалась.²⁷

Починаючи з перших днів окупації Криму, російська пропаганда та окупаційна кримська влада використовують мову ворожнечі для дискредитації України, українців або проукраїнських кримчан. За даними українських правозахисників, основним об'єктом мови ворожнечі стають саме українці, яких Путін називає «братським народом», — понад 50 % інформаційних повідомлень ворожої конотації присвячено українському народу.²⁸

Аналогічним чином, проукраїнські налаштовані кримчани також стають об'єктом ненависті з боку окупаційної влади та російських мас-медіа. Так, учасників мітингу на підтримку України 26 лютого 2014 р. називають «путчистами, меджлісовцями та прихильниками націоналістів», що влаштували «євромайданівські погроми».²⁹

У зверненні Президії ВР АРК від 13 березня 2014 р. центральну українську владу називають «неонацистами» та «вбивцями», які не мають права вступати на «священну кримську землю». Кримський спікер В. Константинов залякує кримчан «Правим сектором» та бойовиками з «Хізб ут-Тахрір», які «разом із радикалами з числа кримських татар влаштують різню в Криму».³⁰

Для формування у кримчан звички сприймати російські наративи як єдино правильні, росіяни використовують техніку їхнього постійного повторювання, що закріплює необхідні установки в свідомості людей.

27 Запорожець О.Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму. *Міжнародні відносини*. 2015. №9. С. 15.

28 Язык вражды в информационном пространстве Крыма: Информационно-аналитический доклад о распространении языка вражды на территории Крымского полуострова (март 2014- июль 2017 гг.). К., 2018. С. 18-22.

29 Язык вражды в информационном пространстве Крыма: Информационно-аналитический доклад о распространении языка вражды на территории Крымского полуострова (март 2014- июль 2017 гг.). К., 2018. С. 18.

30 Там само.

Таким чином, інформаційний складник зіграв важливу роль в обґрунтуванні російській окупації Криму. Використовуючи пропагандистські прийоми та засоби маніпуляції разом із мовою ворожечі, окупанти намагалися залякати кримчан і створити в них ілюзію, що саме Росія принесе їм захист, мир, порядок та стабільність.

4.3. Російське обґрунтування анексії Криму

Офіційна російська версія приєднання Криму викладена в «Правовому обґрунтуванні позиції Російської Федерації щодо Криму та України», де визначено кілька причин дій РФ щодо півострова. По-перше, це «незаконне та насильницьке захоплення влади в Україні». По-друге, зростання проявів насильства з політичних мотивів з антиросійським підтекстом. Нарешті, в Кремлі наголошували, що «київська влада» не представляла «весь український народ, а тим більше населення Криму».³¹

Але, усі ці тези не мають нічого спільного з реальністю, бо формування постмайданної української влади відбулося в рамках діючої Конституції України: після втечі В. Януковича в. о. Президента України стає новообраний спікер парламенту О. Турчинов. Верховна Рада України за діючим законодавством призначає новий уряд (замість міністрів-втікачів) та позачергові вибори президента.

Усі звинувачення щодо «політичних переслідувань» також не мали підтверджень, але, навіть, якщо б вони були, то РФ могла звернутися до ООН з цього приводу.

Теза про те, що українська влада не представляла Крим також є абсурдною, бо у складі ВРУ, обраної у 2012 р., були депутати від Криму та Севастополя. До речі, від статусу народного депутата України після псевдореферендуму одразу відмовився тільки Б. Дейч, низка нардепів від Криму (В. Дзоз, О. Параскив, В. Лютикова, С. Брайко та Г. Груба) зробили це тільки у вересні 2014 р.

Однак ці тези разом з іншими активно підхоплює російська наукова спільнота, обґрунтовуючи незаконні дії Кремля. У ро-

31 Written Statement of the Russian Federation to the International Court of Justice. Ambassador of the Russian Federation to The Kingdom of Netherlands. 16.04.2009.

сійському суспільно-політичному дискурсі, події лютого-березня 2014 р. отримали назву «кримська весна», а захоплення півострова називають «приєднанням/возз'єднанням/ або поверненням до рідної гавані». Російських правників у даному випадку абсолютного не хвилює порушення не тільки міжнародного права і договорів з Україною, але й навіть власного законодавства.

Як зазначає російська дослідниця М. Іссаєва, це, можливо, пов'язано з тим, що «представники російського права стали жертвами державної пропагандистської машини, тому вони не відхиляються від догматичного розуміння закону та виконують роль міжнародного адвоката держави».³²

Аналізуючи процес включення Криму до складу РФ, російські юристи спираються на наступні тези. По-перше, Крим було передано Україні незаконно. У якості аргументів вони посилаються на ст.16 Конституції РРФСР від 1937 р. про те, що «територія РРФСР не мала бути змінена без згоди РРСФР», тобто без відповідного рішення Верховної Ради РРФСР.³³ По-друге, російські правники наполягають на тому, що Севастополь взагалі не передавали УРСР, бо він отримав статус «міста республіканського підпорядкування».

Але, за словами О. Марусяка, відповідно до Конституції СРСР 1936 р., а також Конституцій РРФСР і УРСР 1937 рр., територія союзних республік не могла бути змінена без їхньої згоди. Будь-якого спеціального закону СРСР, як і законів союзних республік, які б регулювали питання таких міжреспубліканських територіальних трансферів, в СРСР не було. Тому згода союзних республік, підтверджена самим СРСР, мала виражатися лише у внесенні змін у відповідні положення конституцій УРСР і РРФСР щодо їхнього територіального устрою.³⁴

32 Issaeva M. Quarter of a century on from the Soviet era: Reflections on Russian doctrinal responses to the annexation of Crimea. *Russian Law Journal*. 2017. №3. P. 111.

33 Г. Романовський. Конституционное регулирование воссоединения Крыма с Россией. *Гражданин и право*. 2014. №7. С.4-5.

34 Марусяк О. Кримський трансфер 1954 р.: формально-юридичний аспект. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/620/>

Відповідно, процес передачі Криму відбувається наступним шляхом. 5 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради РРФСР прийняла Постанову, в який звертається до Президії ВР СРСР із проханням про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. 13 лютого Президія ВР УРСР звертається з аналогічним проханням до Верховної Ради СРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалює Указ про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, мотивуючи це спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримською областю та УРСР.³⁵ Цей указ підписує Голова Президії ВР СРСР К. Ворошилов.

Російські юристи наполягають на незаконності цього рішення через те, що воно було ухвалено Президією ВР СРСР, а не Верховною Радою Радянського Союзу. Однак в період між сесіями ВР СРСР її Президія мала право вносити зміни до чинних актів, у тому числі затверджувати зміну кордонів між союзними республіками.

Відповідно, 26 квітня 1954 р. вже Верховна Рада СРСР ухвалює спеціальний Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», яким затвердила Указ від 19 лютого та внесла відповідні зміни в Конституцію СРСР.³⁶ 2 червня 1954 р. ВР РРФСР, а 17 червня ВР УРСР ухвалюють відповідні закони, якими вносять зміни до територіального устрою республік.

Один із небагатьох російських юристів П. Кремньов, зазначає, що певні прогалини в процесі передачі Криму, можливо, й були, але заперечувати їх потрібно було до підписання Договору про дружбу, співпрацю і партнерство між РФ та Україною в 1997 р., яким сторони погоджуються визнавати територіальну цілісність.³⁷

35 Указ Президії Верховної Ради СРСР Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. URL: <https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/Crimea/15.php>

36 О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР : Закон СССР от 26.04.1954 г. Ведомости Верховного Совета СССР, 1954, №10, ст. 343

37 Кремнев П. Концепция «крымского права» и доктрина международного права применительно к сецессии Крыма из состава Украины. *Вестник Московского университета. Серия II. Право*. 2015. №3. С. 144.

Ще більше питань викликає статус Севастополя в СРСР. За словами російського доктора юридичних наук Г. Романовського, місто взагалі не передавали Україні. «Статус Севастополя у вказаному процесі є унікальним, оскільки Указом Президії ВР РРФСР від 29 жовтня 1948 р. № 761/2 місто Севастополь було виділено в самостійний адміністративно-господарчий центр зі своїм бюджетом та віднесено до категорії міст республіканського підпорядкування», — пише він.³⁸

Але у законодавстві СРСР не було закріплено поняття «місто республіканського підпорядкування», а Севастополь не з'явився в Конституції РРФСР. «Єдиним поясненням такого стану речей було те, що з погляду радянської влади Севастополь просто став містом, яке фінансувалося напряму з республіканського бюджету окремим рядком, без зміни його юридичного підпорядкування чи правового статусу. Така точка зору також підкреслюється бюджетним законодавством РРФСР до 1954 р. та УРСР після 1954 р., місцевими актами Кримської області, мешканці міста продовжували обирати своїх депутатів в Кримську обласну раду народних депутатів, а всі міські державні структури Севастополя продовжували підпорядковуватися Кримській області», — зазначає О. Марусяк.³⁹

Про це свідчить і «Висновок Правового департаменту про статус міста Севастополь» МЗС РФ від 1996 р. У документі чітко визначено, що «указ 1948 р. не відділяв територію міста Севастополь зі складу Кримської області в самостійну адміністративно-територіальну одиницю в будь-яких межах..., а лише визначав принцип його управління та фінансування безпосередньо центральною республіканською владою».⁴⁰ Відповідно, Севастополь, як частина Кримської області, переходить в 1954 р. до складу УРСР. Конституція УРСР 1978 р. закріплює за Севастополем статус «міста республіканського підпорядкування» разом з Києвом.

38 Романовський Г. Конституционное регулирование воссоединения Крыма с Россией. *Гражданин и право*. 2014. №7. С.5.

39 Марусяк О. Вказ. праця. С. 75

40 Вишняков В. Крым: право и политика. М., 2011. С.103.

Отже, усі російські скарги на неправомірність дій радянської влади щодо передачі Кримської області разом із Севастополем до складу УРСР не мають під собою жодного юридичного підґрунтя.

Друга теза російських правників — апеляція до міжнародного права, яке фіксує право народів на самовизначення та відокремлення від держави (сецесія). Само по собі це вже є певним оксюмоном, виходячи з того, яку кількість міжнародних актів порушила Росія в 2014 р. (Статут ООН, Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Будапештський меморандум 1994 р.) та сотні договорів з Україною.

У якості головних аргументів кримської «сецесії» В. Кабишев та Т. Заметина наводять «державний переворот в Україні, який призвів до нівелювання української Конституції та загрози фашизації держави», що робить дії кримської влади цілком законними.⁴¹ Але, згідно з нормами міжнародного права, державний переворот не може бути основою для самовизначення. Крім того, як ми вже зазначали, центральна українська влада діяла в межах Конституції України.

В. Свечников та М. Богданова, оцінюючи результати кримського «референдуму», посилаються на Декларацію про принципи міжнародного права 1970 р., що закріплює можливість для самовизначення народів: «всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус». На думку російських вчених, цей принцип і було реалізовано в Криму в 2014 р.: напередодні референдуму ВР АРК проголосила створення нової держави — «Республіки Крим і міста зі спеціальним статусом Севастополь», яка на основі «волевиявлення кримчан» була прийнята до складу РФ.⁴²

Питання територіальної цілісності держави в даному випадку, на думку російської юристки Ю. Курілюк, поступається місцем праву народів на самовизначення. «... право народу на самовизна-

41 Кабышев В.Т., Заметина Т.В. Принятие в Российскую Федерацию Республики Крым и города Севастополя – восстановление исторической справедливости: конституционно-правовой анализ. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. №2. С. 62.

42 Свечников Н.И., Богданова М.А. Крымский референдум – некоторые аспекты политико-правового анализа. *Вестник Пензенского государственного университета*. 2014. №3. С. 29.

чення стоїть вище принципу територіальної цілісності держави, якщо вона не дотримується принципу рівноправ'я та самовизначення народів», — резюмує вона.⁴³ Цікаво, чому ця теза не стала основою російської політики щодо Чечні, яка проголошує незалежність в 1991 р.? Або чому Росія підтримує територіальну цілісність Сербії, коли з її складу виходить Косово?

Таке ставлення до права є основою сучасної російської політики, бо, за словами Т. Снайдера, закон в Росії — це не загальний принцип, а культурний артефакт, якого можна не дотримуватися. «Оскільки Росія ніколи не визнавала верховенства права, то жодного лицемірства тут і не було», — пояснює професор неправові обґрунтування російських юристів.⁴⁴

Зазначимо, що в міжнародній правовій практиці немає однозначного сприйняття сецесії, бо вона порушує принцип територіальної цілісності, що може призвести до розпаду багатьох держав. Тому А. Б'юкенен вважає, що право на відділення повинно розглядатися як «останній, крайній засіб при серйозних порушеннях». Він визначає лише декілька випадків, коли етнічна група може претендувати на сецесію: «постійні й серйозні порушення прав людини» та «неправомірне захоплення території».⁴⁵ В Україні не було жодного. Існували тільки припущення про можливість «знищення російської мови і культури українськими радикалами». Приводом для них стає скасування наприкінці лютого 2014 р. Закону України «Про засади державної мовної політики» 2012 р. (більш відомого як «закон Ківалова-Колесніченка»), яким впроваджувалися преференції для російської мови. Однак вже 3 березня 2014 р. в. о. Президента України О. Турчинов відмовився підписувати рішення парламенту про скасування цього закону до того, поки не буде підготовлено новий. Тобто жодної загрози для російської мови на той момент не було.

43 Курилюк Ю. Е., Семеновский И. Д. Правовой аспект вхождения Крыма и Севастополя в состав России. *Научные записки молодых исследователей*. 2014. №2. С.76.

44 Снайдер Т. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів, 2020. С.155.

45 Steiner H., Alston P. *International Human Rights in Context*. New York: Oxford University Press, 2000. P. 1252-1253

Дж. Харріс визначає низку критеріїв для самовизначення та подальшого відокремлення: 1) існування окремої, визначеної, самостійної групи в державі, що в переважній більшості підтримує відділення; 2) законні вимоги цієї групи на відповідну територію; 3) систематична дискримінація або експлуатація щодо цієї групи; 4) відмова центрального уряду від компромісних рішень; 5) виразна перспектива життєздатності майбутньої окремої держави; 6) позитивний вплив надання або відмови від надання незалежності на регіональний та міжнародний мир, проведення демократичних процедур з відділення з повагою до прав людини.⁴⁶ Кримський кейс не відповідає жодному.

М.-Х. Бокарра, узагальнюючи існуючі підходи, визначає тільки три випадки, коли сецесія визнається міжнародним правом: 1) право на самовизначення колоній; 2) таке право визнають за окупованими територіями; 3) якщо на певній частині якоїсь держави відбуваються екстремальні події (систематичні порушення прав людини, знущання над цивільним населенням тощо).⁴⁷ Відповідно, Крим здобув право на сецесію тільки в 2014 р. після його окупації Російською Федерацією.

Деякі російські вчені визнають, що дії кримської влади були нелегальними, але наполягають на їх легітимності та винятковому статусі: кримський кейс має бути не прецедентом, а «винятковим випадком», що породжує «кримське право» Росії.⁴⁸ Але така оцінка ситуації протирічить не тільки правовим нормам, але й здоровому глузду, бо відчиняє «скриньку Пандори» для інших бажаючих незаконного відокремлення, яке потім можна буде назвати «винятком».

Справедливості ради зазначимо, що кілька російських юристів вважають, що приєднання Криму відбулося не тільки з порушен-

46 Harris J. Kosovo: An Application of the Principle of Self-Determination. *Human Rights Brief*. 1999. №3. P. 29.

47 Boccara M.-H. A right to self-determination and a privilege to independence: a legal assessment of the prospects for peace & security in the Middle East. Uppsala universitet, 2007. P.128-132

48 Томсинов В. «Крымское право» или юридические основания для воссоединения Крыма с Россией. *Вестник Московского университета. Серия Право*. 2014. №5. С. 5.

ням норм міжнародного права, але й російського законодавства. Російська професорка О. Лук'янова зазначає, що Росія, насамперед, порушила власний закон, приєднуючи Севастополь, бо він не був частиною АРК. «Якщо за російським законом про порядок приєднання нових суб'єктів у Республіки Крим теоретично була можливість увійти до складу Росії, то у міста Севастополя такої можливості не було, бо він не був частиною АРК. У даному випадку приєднання можна було провести виключно шляхом переговорів з Україною», — каже вона.⁴⁹

Професорка нарахувала низку порушень в діях Конституційного Суду РФ під час перевірки договору про приєднання Криму та Севастополя. «По-перше, такий договір Конституційний суд взагалі не мав права брати до розгляду, згідно з законом про КС. По-друге, він не мав розглядати його з такою швидкістю (за одну ніч) без ретельного вивчення питання. По-третє, суд самоусунувся від перевірки договору за низкою параметрів — відповідність міжнародним зобов'язанням, законність повноважень підписантів («мера» Севастополя та голови уряду Криму)... Конституційний суд мав право попросити час на ретельне вивчення питання, але цього не зробив, порушивши низку законодавчих актів», — резюмує Лук'янова.⁵⁰

Таким чином, переважна більшість російських правників, обґрунтовують анексію українського півострова за допомогою міфічних історичних претензій та в контексті «права народів на самовизначення», ігноруючи норми не тільки міжнародного права, але й власного законодавства. Спираючись на політичну доцільність замість правового аналізу, вони повторюють тези кремлівської пропаганди. Реальних доводів правомірності дій Кремля в 2014 р. російські науковці навести не можуть, бо їх не існує, про що свідчать висновки міжнародних організацій та фахівців з міжнародного права.

49 Аннексия Крыма под маской присоединения: какие законы нарушила Россия? Крым. Реалии. 19 марта 2016 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/27622154.html>

50 Там само

4.4. Реакція світової спільноти на «кримські події» 2014 р.

Реакція світової спільноти на події в Криму була досить швидкою, але малоефективною, бо зводилася до невизнання анексії та впровадження санкцій, переважно, західними країнами. З іншого боку, сучасна світова система з розгалуженою мережею міжнародних організацій не має адекватних відповідей на дії агресора, якщо він є членом Ради Безпеки.

На засіданні Радбезу ООН 1 березня 2014 р. було висловлено підтримку територіальній цілісності України. Росію закликали дотримуватися гарантій безпеки, наданих Україні Будапештським меморандумом. На засіданні Генеральної Асамблеї ООН 27 березня була прийнята важлива резолюція 68/262, якою не визнавалася російська анексія Криму. Тоді 100 країн підтримали територіальну цілісність України.

9 квітня 2014 р. ПАРЕ засуджує анексію Криму, наступного дня Росію позбавляють права голосу в організації до кінця року.

ЄС послідовно засуджує дії РФ в Криму: 6 березня 2014 р. на позачерговій зустрічі голів країн і урядів ЄС дії Росії були визнані незаконними. Євросоюз закликає Кремль вивести війська з Криму і припиняє переговори з РФ щодо лібералізації візового режиму.⁵¹

17 березня 2014 р. на засіданні Ради ЄС було засуджено проведення «референдуму» в Криму, результати якого Брюссель відмовився визнавати. ЄС починає вводити перші санкції проти громадян РФ та України, причетних до незаконної анексії півострова. Упродовж наступних років санкційний список фізичних осіб постійно поповнюється новими прізвищами кримських колаборантів і російських чиновників, які приїхали працювати на окупований півострів. Усі вони отримали заборону на в'їзд до ЄС і замороження їхніх активів.

Європейська рада на своєму засіданні 20–21 березня 2014 р. наголосила на підтримці територіальної цілісності та сувереніте-

51 Extraordinary meeting of EU Heads of State or Government on Ukraine, 6 March 2014. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2014/03/06/>

ту України, не визнаючи «незаконного референдуму у Криму» та засуджуючи «незаконну анексію Криму та Севастополя».⁵²

Протягом наступних років ЄС вводить санкції проти кримських підприємств, які були «націоналізовані» окупаційною владою («Чорноморнафтогаз», кримські порти, виноробні підприємства «Масандра» та «Новий світ», керченський завод «Залів» тощо), і російських компаній за їхню діяльність в Криму (банків — ВТБ, РНКБ, ОАО «Стройгазмонтаж» та ОАО «СТМ-Мост», які будували «Кримській міст» тощо). Активи цих компаній були заморожені, вони не можуть одержувати фінансування від європейських компаній і співпрацювати з ними.

У червні 2014 р. регламентом Ради ЄС було введено секторальні санкції, які стосуються транспорту, енергетики, телекомунікаційної та нафтогазової галузей Криму. Відповідним рішенням забороняється інвестування, постачання обладнання або технологій, здійснення фінансових або страхових послуг в цих секторах.⁵³ До того ж, європейським компаніям забороняється надавати кредити, купувати акції або створювати спільні підприємства в підсанкційних сферах. Крим втрачає можливість експорту до Євросоюзу понад 250 кримських товарних позицій.⁵⁴

18 грудня 2014 р. ЄС розширює обмеження щодо Криму, забороняючи будь-які фінансові операції (інвестиції, надання кредитів і позик, створення спільних підприємств, купівлю нерухомості тощо). Вводиться заборона на експорт низки європейських товарів до Криму (насамперед, це стосується енергетичного обладнання). Під санкції потрапляє туристична сфера півострова — європейським компаніям забороняється надавати туристичні послуги

52 Conclusions European Council 20/21 March 2014. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7-2014-REV-1/en/pdf>

53 Горюнова Є.О. Кримський аспект антиросійських санкцій Європейського Союзу. *Гілея*. 2018. Вип. 135. С. 405.

54 Council regulation (EU) amending Regulation (EU) No 692/2014 concerning restrictions on the import into the Union of goods originating in Crimea or Sevastopol, in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. 825/2014. Brussels, 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L:2014:226:FULL&from=EN>

в Криму, а круїзні лайнери можуть заходити до кримських портів тільки в надзвичайних ситуаціях.⁵⁵

Однак, загалом, ці санкції не несли суттєвих загроз для Росії, хоча й негативно вплинули на економіку тимчасово окупованого Криму (про це більш детально в наступних підрозділах).

США також засудили дії РФ у Криму та намагалися змусити Росію піти на деескалацію конфлікту. 6 березня Президент США Б. Обама своїм указом дозволяє вводити санкції проти тих, хто несе відповідальність за порушення суверенітету і територіальної цілісності України.⁵⁶ Указом від 16 березня було заблоковано активи приватних осіб і установ, а від 20 березня — введено секторальні санкції щодо російських енергетичних, машинобудівних і видобувних підприємств.

19 грудня 2014 р. Вашингтон оголошує пакет «кримських санкцій»: заборона на інвестиції на території Криму та імпорт на територію США будь-якої продукції з території окупованого півострова.⁵⁷ До санкцій ЄС та США приєднуються інші країни: Японія, Австралія, Нова Зеландія, Канада тощо.

Однак ані засудження незаконної анексії на міжнародних майданчиках, ані санкції як механізм впливу на політичні еліти, не змінюють політики Кремля. Більш того, в 2022 р. Росія вдається вже до повномасштабної агресії проти України.

У міжнародному науковому дискурсі кримські події розглядають крізь призму геополітичних аспектів і в контексті правових норм. У першому випадку, спостерігаємо спроби обґрунтувати російську спробу анексії Криму питаннями безпеки для РФ. Так, американський професор Дж. Міршаймер стверджує, що «крим-

55 Council regulation (EU) No 1351/2014 of 18 December 2014 amending Regulation (EU) No 692/2014 concerning restrictive measures in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1549873642445&uri=CELEX:32014R1351>

56 Executive Order - Blocking Property of Certain Persons Contributing to the Situation in Ukraine. March 06, 2014. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/03/06/executive-order-blocking-property-certain-persons-contributing-situation>

57 Blocking Property of Certain Persons and Prohibiting Certain Transactions With Respect to the Crimea Region of Ukraine. Executive Order 13685 of December 19, 2014. URL: <https://ofac.treasury.gov/media/5966/download?inline>

ська криза» є також провиною Заходу, який не відмовив Україні в членстві в НАТО.⁵⁸

Зазначимо, що аналогічні тези деякі західні аналітики продовжують висловлювати і під час повномасштабного російського вторгнення в Україну, вважаючи, що дії росіян є відповіддю на політику Заходу щодо Києва. Хоча, як ми розуміємо, Москва бачить загрозу не в євроатлантичній перспективі Києва, а в самому існуванні незалежної від Кремля України. Після вступу Фінляндії до НАТО в 2023 р. бази Альянсу упритул наблизилися до Санкт-Петербурга.

Геоекономічний чинник анексії Криму визначає Азмал Махмуд Хан, який акцентує увагу на великих запасах газу біля Криму, видобутком яких зацікавилися великі іноземні компанії, що спричинило занепокоєння Росії через можливу втрату лівової частини європейського газового ринку. З іншого боку, демократизація України є вкрай не вигідною для Росії через побоювання розповсюдження демократичних практик, що загрожує авторитарному режиму Путіна.⁵⁹

Дослідники в галузі міжнародного права, розглядаючи анексію в контексті самовизначення народів і сецесії, вважають дії Росії незаконними. Так, А. Беблер зазначає, що російські дії в Криму є агресією проти України, а реалізація права на сецесію була здійснена з масою порушень: захоплення адмінбудівель російським спецназом, відключення українських телеканалів, внаслідок чого кримчани отримали інформацію тільки від контрольованих росіянами ЗМІ, а також масова присутність на вулицях кримських міст російських воєнних, козаків і представників «самооборони» для залякування противників сецесії.⁶⁰

Дж. Евісон чітко зазначає, що право народів на самовизначення має здійснюватися без жодного примусу, а не так, як було в

58 Mearsheimer. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/141769/john-j-mearsheimer/why-the-ukraine-crisis-is-the-west-s-fault>

59 Azmal Mahmud Khan. Crimea and Global Power Politics. URL: https://www.researchgate.net/publication/334721418_Crimea_and_Global_Power_Politics

60 Bebler, A. The Russian-Ukrainian conflict over Crimea. *Teorija in Praksa*. 2015. 1-2. P. 196-219.

Криму. Бо в такому випадку це вже не добровільний вихід, а пряма анексія. На думку автора, російські тези про належність Криму через більший відсоток російського населення є застарілими і не мають нічого спільного з міжнародним правом. До того ж, захищати росіян на території Криму не було потреби, бо їхні права не були порушені.⁶¹

Б. Десаї та Б. Сідху вважають, що законність права народів на самовизначення виникає тоді, коли народ потрапляє під чуже панування або підкорення з колоніальним підтекстом, чого не було в Криму. Зовнішнє воєнне втручання з боку Росії унеможливило будь-яке міжнародне визнання цього акту.⁶²

Більш того, міркуючи про право народів, не забуваємо, що не існує кримського народу (етносу), а претендувати на самовизначення могли тільки кримські татари як корінний народ Криму. Але вони виступили найбільш активними прихильниками української державності на півострові в 2014 р. та, в переважній більшості, не змінили своєї позиції й зараз.

Висновок Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) чітко визначає, що «кримський референдум» є порушенням Конституції України, яка забороняє проводити місцевий референдум. Кримський парламент міг провести тільки консультативний референдум щодо більш широкої автономії.

Крім того, ситуація в Криму не дозволяла провести будь-який референдум відповідно до демократичних стандартів. «Будь-якому референдуму про статус будь-якої території мають передувати серйозні переговори всіх зацікавлених сторін. Таких переговорів не було», — зазначається у Висновку.⁶³

61 Evison, J. MiGs and Monks in Crimea: Russia Flexes Cultural and Military Muscles, Revealing Dire Need for Balance of *Uti Possidetis* and Internationally Recognized Self-Determination. *Military Law Review*. 2014. Vol. 220. P. 90-127.

62 Desai, Bharat H., Sidhu, Balraj K. Crimean Declaration of Independence: A Challenge for International Law? *Economic and Political Weekly*. Vol. 49, No. 35. P. 23-25

63 Avis final sur la loi relative à l'intégrité du gouvernement (Loi de lustration) de l'Ukraine telle qu'elle résulterait des amendements soumis à la Verkhovna Rada le 21 avril 2015, adopté par la Commission de Venise lors de sa 103ème session plénière (Venise, 19-20 juin 2015). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD\(2015\)012-f&lang=EN](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2015)012-f&lang=EN)

Отже, російський статус Криму не визнається більшістю країн світу, а в міжнародному дискурсі домінує теза про нелегітимність дій як кримської, так і російської влади, які провели псевдореферендум в Криму, порушивши українське законодавство і норми міжнародного права.

4.5. Специфіка політичного устрою окупованого півострова

Першими кроками, зробленими ще до офіційного приєднання Криму до РФ, стає перейменування місцевою владою АРК на «Республіку Крим», а Верховної Ради АРК — на «державну раду Республіки Крим».

Після анексії Кремль створює «Кримський федеральний округ» («КФО») із центром у Сімферополі, начебто демонструючи підвищення статусу регіону у складі РФ. Важливою фігурою на певний час стає «повноважений представник президента РФ в «КФО» О. Белавенцев, який до цього працював в структурі російського «Оборонсервісу». Під час його діяльності до кримського окупаційного уряду включили декілька представників сумнозвісної російської компанії «Слов'янка». Деяких із них потім чекали кримінальні справи — наприклад, «віцепрем'єра» кримського уряду О. Казуріна.

31 березня 2014 р. було створено «Міністерство зі справ Криму», яке мало займатися інтеграцією Криму до РФ та реалізацією економічних програм на півострові. У липні 2015 р. ця установа була ліквідована, а її функції передані Міністерству економічного розвитку РФ, що мало засвідчити повну інкорпорацію Криму до складу Росії.

У 2016 р. було ліквідовано «КФО», а «Республіку Крим» та «місто федерального значення Севастополь» включили до складу Південного федерального округу. Це означало закінчення вистави з особливим статусом Криму та перетворення півострова на звичайну російську периферію.

Упродовж квітня-червня 2014 р. в «РК» та Севастополі була прийнята низка правових актів, спрямованих на інкорпорацію півострова до російської політичної моделі. Це, насамперед, нова «конституція РК», «закони», що регламентують діяльність «державної ради», «ради міністрів», та правові акти, які змінили систему органів місцевого самоврядування за російським зразком. Виборче законодавство також було трансформовано під російські стандарти.

У травні 2014 р. на території Криму починає працювати російське кримінальне законодавство, а до кінця року кримська «судова система» була інтегрована в російську. Усі кримські виконавчі органи були змінені за російськими зразками. З березня 2014 р. росіяни починають примусову паспортизацію населення Криму.

Нова «конституція РК» оформила окупаційну систему влади в республіці на чолі з «головою Криму», який має великий обсяг повноважень. Його обирає «державна рада» на 5 років.⁶⁴ Серед основних функцій «голови РК»: формування «уряду»; коригування системи виконавчої влади (створення, ліквідація та реорганізація її органів); право законодавчої ініціативи та скликання позачергового засідання «держради»; він має погоджувальний голос у «держраді» та право її розпуску; може обіймати посаду «прем'єра» або призначати «голову уряду» (як це було в Конституції Криму 1992 р.); погоджує призначення «прокурора РК»; підписує «закони РК»; призупиняє чи скасовує нормативно-правові акти «уряду» та інших виконавчих структур «РК» тощо.⁶⁵

Відправити у відставку «голову РК» може «держрада» разом із президентом РФ, який має право ініціювати відсторонення через «втрату довіри» або неналежне виконання обов'язків. «Держрада» має право відправити «голову РК» у відставку кваліфікованою більшістю у зв'язку з виданням ним неконституційних указів, встановленого судом порушення законодавства або неналежного виконання обов'язків. Але остаточне рішення щодо відставки залишається за російським президентом.⁶⁶

64 «Конституція Республіки Крим. 11.04.2014»

65 Там само

66 Там само

Таким чином, «голова республіки» повністю контролює виконавчу гілку влади («раду міністрів») та має потужний вплив на «держраду». З 2014 р. незмінним «головою РК» є С. Аксьонов, який у 2019 р. відмовляється від повноважень «прем'єр-міністра». У травні 2022 р. «держрада» зняла обмеження щодо можливості займати посаду «голови» двічі поспіль.

«Держрада РК» обирається на 5 років у складі 75 «депутатів» (у ВР АРК 100). Основні повноваження окупаційного парламенту можна звести до наступних: 1) ухвалення «Конституції та законів РК» та внесення змін до них; 2) встановлення адміністративно-територіального устрою та розгляд питання про зміну кордонів «РК»; 3) затвердження бюджету та програм соціально-економічного розвитку; 4) вибори «голови РК» і вирішення питання щодо його відставки (за згодою російського президента); 5) погодження призначення на посади «прем'єр-міністра», його заступників, міністрів туризму та екології окупаційного уряду; 6) призначення республіканського референдуму; 7) встановлення республіканських податків; 8) управління і розпорядження власністю «РК» тощо.⁶⁷

У порівнянні з повноваженнями ВР АРК «держрада» втратила можливості формування виконавчої гілки, які передані «голові РК». Якщо ВР АРК розпустити могла тільки ВР України, то «держраду» — «голова РК» та президент РФ. Підставами для припинення повноважень також можуть бути рішення «верховного суду РК» або саморозпуск.

Отже, «парламент» Криму замість представницького інституту перетворюється в додаток до виконавчої влади на чолі з С. Аксьоновим.

Повноваження «ради міністрів РК» сконцентровані на реалізації всіх напрямків політик на території республіки, формуванні проекту бюджету та його виконанні.

Місцеве самоврядування в «РК» також зазнало змін після 2014 р. До окупації в АРК було 14 районів та 11 територій, підпорядкованих міським радам. На території районів працювали міські, селищні та сільські ради. Голів районних державних адміністрацій

67 «Конституція Республіки Крим. 11.04.2014»

(РДА) призначав Президент України, районні ради, міські, сільські та селищні ради разом із їхніми головами обиралися на місцевих виборах, як і мери міст.

Після окупації адміністративно-територіальний розподіл не змінюється: в республіці залишається 14 районів та 11 міст, які отримали назву — «міста республіканського підпорядкування». Також виділяється категорія «міст районного підпорядкування» (або «міські поселення»), до якої відносять Бахчисарай, Старий Крим, Білогірськ та Щолкіно.⁶⁸ Райони, як одинці місцевого самоврядування, отримують назву «муніципальні райони», «міста республіканського підпорядкування» — «міські округи».

На відміну від адміністративно-територіального устрою, система місцевої окупаційної влади зазнала суттєвих змін. По-перше, замість українських державних адміністрацій з'явилися російські «місцеві адміністрації», голови яких призначаються місцевими «депутатами» за результатами «конкурсного відбору». Це стосується не тільки голів «районних адміністрацій», але й «голів міських адміністрацій» (мерів), яких раніше обирали самі кримчани. З приходом Росії вони втратили таку можливість.

Безумовно, що конкурсна процедура — це формальність, бо місцеві «депутати» обирають виключно того претендента, якого визначили в Сімферополі. Це призводить до ручного керування містами Криму та частих відставок «голів міських адміністрацій». Отже, уся окупаційна місцева виконавча вертикаль формується окупаційними республіканськими структурами, що позбавляє місцеve самоврядування будь-якої самостійності.⁶⁹

Аналогічні зміни відбулися в Севастополі. 17 березня 2014 р. Севастопольська міська рада була перейменована в «законодавчі збори». Кількість депутатів скоротили в три рази — з 76 до 24.

Одним із чинників незадоволення севастопольців діями української влади була відсутність можливості обирати мера міста. «Обрання» на площі 23 лютого 2014 р. О. Чалого мало засвідчити

68 «Закон Республики Крым № 54-ЗРК «Об основах местного самоуправления в Республике Крым».

69 Там само.

прагнення містян до політичної суб'єктності. Але російська влада проігнорувала позицію севастопольців, призначивши очільником міста С. Меняйла.

Замість Севастопольської МДА в місті було створено «уряд Севастополя» на чолі з «губернатором», який очолює виконавчу владу. Згідно із «Статутом Севастополя», «губернатор» затверджується «депутатами законодавчих зборів» з числа кандидатів, запропонованих російським президентом.⁷⁰ Зрозуміло, що очолити місто міг тільки той, кого обере В. Путін.

Відповідно, 14 квітня указом президента РФ на посаду «в. о. губернатора» було призначено С. Меняйла, О. Чалого обирають «головою закзборів». Між двома керівниками розпочинається серйозний конфлікт, який наприкінці 2015 р. переходить до відкритого протистояння двох гілок окупаційної влади. У підсумку С. Меняйло подає у відставку в липні 2016 р., а в листопаді змінюється процедура призначення «губернатора» — севастопольці нарешті отримують право обирати очільника міста на 5 років.

«Губернатор» Севастополя формує і очолює уряд міста, визначає структуру виконавчої влади; має право законодавчої ініціативи перед «закзборами» та право погоджувального голосу в них; погоджує призначення окупаційного прокурора міста тощо. Загалом, його функції збігаються з функціями «голови РК».

Відправити «губернатора» у відставку має право російський президент (втрата довіри та неналежне виконання обов'язків) та «закзбори» (двома третинами голосів за згодою президента РФ).⁷¹

Таким чином, система окупаційної влади «РК» та Севастополя ігнорує принцип розподілу влади — виконавча влада стає домінуючою. Представницька влада має обмежені повноваження та повністю підпорядкована виконавчим структурам. Судову владу також важко вважати самостійною через винесення окупаційними суддями багатьох замовних вироків.

70 «Устав города Севастополя (Принят Законодательным Собранием города Севастополя 11 апреля 2014 г.)»

71 Там само.

Росії вдалося достатньо швидко інтегрувати Крим у власну політико-адміністративну систему та забезпечити на певний час дію «кримського консенсусу» — підтримку путінського режиму. Влітку 2014 р. рейтинг В. Путіна досягає рекордних 86 %. Однак, вже за декілька років ситуація починає змінюватися: довіра до російського президента навесні 2018 р. знижується до 60–65 %, що свідчило про певну ерозію консенсусу. Наприкінці 2021 р. електоральна підтримка російського президента впала до 32 %. Тому повномасштабна агресія проти України мала не тільки розв’язати низку геополітичних завдань, але й вчергове підняти рейтинг президента.

4.6. Політичні процеси в окупованому Криму

З перших днів окупації Росія намагається активно інтегрувати Крим у свій політичний простір, розповсюджуючи на півострів дію власного законодавства. До Криму швидко заходять російські політичні партії, до лав яких переходять кримські політики. Найбільш масовий рух спостерігається з ПР до «Єдиної Росії» («ЄР»): В. Константинов, К. Бахарєв, П. Запорожец, В. Нахлупін, Р. Теміргалієв. Є. Фікс тощо. До «ЄР» також приєдналися «младорегіонали» (представники молодіжного крила ПР) — В. Ганжара, А. Рубель, яких зробили «депутатами держради». Загалом, 43 % кандидатів від «Єдиної Росії» на перших місцевих виборах в умовах окупації були колишніми членами Партії регіонів.

З «Руської єдності» до «ЄР» переходять її голова С. Аксьонов і С. Цеков, а С. Шувайников — йде до ЛДПР, яка грає роль опозиційності партії. Станом на 2017 р. в окупованому Криму була зареєстрована 31 російська політична партія.

Отже, Росія активно використовує процедуру кооптації місцевих еліт, залучаючи їх до системи окупаційної влади з її ресурсною базою. Однак не всі політичні сили в Криму підтримали окупацію — найбільш серйозним її противником стає Меджлис кримськотатарського народу (представницький орган кримських татар), який організовує масові проукраїнські мітинги напередодні окупації. Члени Меджлису відкрито критикують російську окупацію, за що

отримують карні справи (І. Умеров, С. Кадилов). Окупаційна влада забороняє в'їзд до Криму лідеру кримських татар М. Джемілеву та голові Меджлісу Р. Чубарову. У 2016 р. Міністерство юстиції РФ вносить Меджліс до списку екстремістських організацій, а «верховний суд РК» забороняє його діяльність в Криму.

Аналіз ситуації в Криму (навіть за російськими матеріалами) дає можливість визначити певні політичні тренди. По-перше, Росія радикально змінила електоральну ситуацію на півострові: замість реальної політичної боротьби фіксується політична стагнація. Упродовж 2014–2023 рр. росіяни провели в Криму п'ять «виборів», які не визнають Україна і міжнародна спільнота.

У вересні 2014 р. росіяни проводять «вибори» до місцевих органів, щоб легітимізувати свою присутність на півострові. Більшість мандатів у «держраді РК» отримала російська партія влади «Єдина Росія», — 70 з 75 місць. Однак вже на наступних місцевих «виборах» вона втратила 10 місць, хоча «єдиноросам» вдалося зберегти кваліфіковану більшість. Падіння рейтингів «ЄР» свідчить про певне розчарування кримчан політикою Росії на півострові, яке неможливо скоригувати навіть за допомогою адміністративного ресурсу, виборчих технологій та відвертих фальсифікацій.

Зазначимо, що поняття «партія влади», якою в РФ є «Єдина Росія» можна розглядати у двох вимірах: як конгломерат політичних сил, що складають виконавчу вертикаль та переважну частину законодавчої гілки влади; або як організацію партійного/квазіпартійного типу, що створена елітою для участі у виборах. В обох випадках «партія влади» — це виразник інтересів не частини суспільства, а тільки правлячої еліти.⁷² Вона об'єднує біля влади різні політичні сили, не потребує чіткої ідеології, спираючись на державно-патріотичні гасла, та намагається в будь-який спосіб залишитися при владі.

Крім «єдиноросів» до кримського «парламенту» пройшла в 2014 р. тільки ЛДПР (5 місць), а в 2019 р. до ЛДПР (10 місць) приєдналась КПРФ (5 місць), які прийнято вважати в Росії контрольованою опозицією.

72 Краснова М.Г. Формування партії влади в Росії: інституційний дизайн. *Політичне життя*. 2017. №1-2 С. 39

Аналогічна ситуація склалася в Севастополі: в 2014 р. до «закзборів» пройшло тільки дві партії — «Єдина Росія» (22 з 24 місць) та ЛДПР. У 2019 р. «ЄР» втратила 8 місць, хоча й зберігає більшість (51 % голосів). До складу «законодавчих зборів» також увійшли: по 3 представника від ЛДПР і КПРФ, по одному — від «Справедливої Росії» та Партії пенсіонерів. Таким чином, в обох «представницьких» структурах Криму домінує російська «партія влади», а наявність контрольованої опозиції покликана лише продемонструвати імітацію політичної конкуренції.

Важливим показником ставлення кримчан до російських псевдовиборів є явка, яка з роками зменшується: якщо в 2014 р. на виборчі дільниці, за даними окупаційної влади, прийшло понад 50 %, то навіть адмінресурс не допоміг збільшити явку в 2019 р., яка складає тільки 33 % в «РК» та 29 % в Севастополі. Це найнижчі показники в електоральній історії Криму.

Місцеві «політологи» прокоментували втрату інтересу кримчан до окупаційних виборів «відсутністю протестних настроїв на півострові». «У складі України в нас був високий рівень протестних настроїв у зв'язку з питаннями автономних прав республіки, російської мови тощо. Кримчани активно голосували для того, щоб захиститися від українізації. Після возз'єднання Криму з Росією рівень протестних настроїв пішов — просто зник існуючий раніше привід», — казав «заступник голови громадської палати РК» О. Форманчук.⁷³

Однак, на нашу думку, абсентеїзм кримських виборців пояснюється їхнім розумінням безперспективності будь-яких російських виборів, які спрямовані лише на легітимацію діючої влади (президента та «партії влади»). Відповідно, з інструменту конкуренції політичних сил як виразників інтересів різних соціальних груп, вибори перетворюються в ритуал для імітації демократії.

Важливою особливістю «виборів» у Севастополі стає вихід з перегонів у 2019 р. «народного мера» О. Чалого, який 5 років намагався боротися з кремлівськими «губернаторами» в місті.

⁷³ «Исчезли старые раздражители»: что показали выборы в Крыму и Севастополе». EurAsia Daily. 13.09.2019. URL: <https://easaily.com/ru/news/2019/09/13/ischezli-starye-razdrazhiteli-chto-pokazali-vybory-v-krymu-i-sevastopole>

Йому також не вдалося провести своїх прибічників до «законодавчих зборів»: партіям «Зеленые» та «Родина», регіональні списки яких очолили його соратники В. Горелов та О. Тімофєєва, відмовили в реєстрації. Це де-факто ознаменувало собою кінець епохи «російської весни» в Севастополі (і в Криму також) та відсторонення активістів того часу від влади. Кремль вже створив на півострові контрольовану вертикаль влади, якій заважає будь-яка політична боротьба.

Побудована модель влади дає змогу активно залучати адмінресурс для отримання необхідних результатів «виборів» до Держдуми РФ. Хоча забезпечити високу явку виборців було доволі складно. У 2016 р. вона склала в «РК» — 49%, у Севастополі — 47%. У 2021 р. при всіх можливих маніпуляціях (голосування заздалегідь та поза виборчими дільницями, примус до голосування бюджетників тощо) її змогли підтягнути до 49,7% в «РК» та 49,3% в Севастополі.

На загальноросійських парламентських виборах «ЄР» здобуває перемогу в Криму, хоча і втрачає майже 10% (63,3% в 2021 р. проти 72,8% в 2016 р.). Але в Севастополі бачимо іншу картину: завдяки політиці нового «губернатора» М. Развожаєва «партія влади» збільшує свій результат на кілька відсотків — з 53,8% до 56,5%.

Від Криму до Держдуми в 2021 р. проходять ще три російські партії: ЛДПР, КПРФ і «Справедлива Росія», а від Севастополя, крім зазначених, також партія «Нові люди». ЛДПР поступово втрачає свої позиції, поступаючись КПРФ, яку деякі з кримчан продовжують сприймати як «борців за інтереси народу».

У 2018 р. окупований Крим долучають до виборів російського президента. За російськими офіційними даними, у «РК» В. Путіна підтримує 92%, у Севастополі — 90%. Явка склала понад 71%.

Така ситуація, крім фальсифікації та використання адмінресурсу, свідчить про домінування серед частини кримчан «віри в сильного президента», який має розв'язати їх проблеми. До речі, написання скарг Путіну та намагання звернутися до нього у різний спосіб було популярно в Криму певний час. Хоча переадресація цих скарг з Кремля до кримських чиновників та ігнорування

проблем кримчан поступово змінює їх ставлення до російського президента. Зауважимо, що проведення росіянами виборів до центральних органів влади на окупованій території теоретично робить їх нелегітимними взагалі. Однак світова спільнота не спромоглася визнати повну нелегітимність російських виборів, не визнаючи тільки російські вибори на півострові.

Другий політичний тренд — це створення сильної виконавчої вертикалі влади з домінуванням однієї особи («голови Криму» або «губернатора» Севастополя).

З перших днів окупації в Криму була побудована потужна вертикаль влади на чолі із С. Аксьоновим, який, згідно із місцевою «конституцією», здобуває право займати одночасно дві посади — «голови Криму» та «прем'єр-міністра». У 2019 р. Аксьонов відмовляється від посади «прем'єр-міністра», але це зовсім не впливає на його владні повноваження, особливо в кадровій сфері — саме він призначає та звільняє кримських «міністрів» та керівників інших структур.

Однак, сильна вертикаль влади не сприяє розв'язанню проблем, тому кримський «уряд» зазнає постійних трансформацій: з 2014 р. в Криму змінилися 24 «віцепрем'єри» та 66 «міністрів», частина з яких вже стала фігурантами кримінальних справ. Найбільша кількість змін припадає на «міністерство транспорту», де змінилося вже вісім очільників (з них 6 було з РФ), у «міністерстві охорони здоров'я» — сім, у «мінЖКГ» та «мінекономрозвитку» — шість керівників. Деякі з них не встигли попрацювати навіть півроку.

Така кадрова чехарда зумовлена низкою причин. По-перше, в Криму важко знайти професіональних управлінців, які могли б одночасно розв'язувати складні питання та бути лояльними до Аксьонова з його схемами засвоєння російських бюджетних коштів. Відповідно, до лав кримської окупаційної адміністрації потрапляють «халіфи на годину», яким влада потрібна для вирішення власних фінансових проблем. Патроноклієнтська модель та корупція залишаються основними трендами російської системи влади в Криму. Тобто те, проти чого виступали кримчани під час керу-

вання ПР в Криму, має продовження після російської окупації — тільки в більш глобальних масштабах.

Незважаючи на велику кількість антикорупційних справ та ув'язнення місцевих топчиновників, рівень корупції на півострові тільки зростає. Якщо в 2021 р. було відкрито 300 справ проти корупціонерів, то в 2022 р. — вже 700.

Як зазначає місцевий активіст А. Наухатський, «політики та чиновники стали жити «останнім днем», розуміючи свою залежність від низки прокремлівських груп впливу, усіляко догоджаючи ним». «При російській владі, на відміну від української, зросла кількість контролюючих та наглядових установ, що стає підґрунтям для зростання корупції. Перспектив для зменшення фактів корупції на півострові немає апріорі», — резюмує він.⁷⁴

По-друге, після окупації до Криму переїхала маса росіян, які мріяли про владні посади. І хоча рівень компетенції та негативний управлінський бекграунд багатьох з них мав викликати сумніви, російська влада активно підтримувала цей процес, щоб замінити місцевих чиновників на лояльних до режиму російських.

Зазначимо, що більш професійні російські управлінці не поспішали до Криму, побоюючись потрапити під західні санкції. Тому півострів стає справжнім раєм для російських шахраїв, які мріяли швидко збагатити на російських бюджетних коштах, спрямованих на реалізацію інфраструктурних проєктів в Криму.

Велика частина бюджету Федеральної цільової програми (ФЦП) була спрямована на транспортні проєкти (Керченський міст, траса «Таврида»), енергетичну сферу та сферу ЖКК. Саме в «міністерствах», що контролювали ці напрями, фіксуємо найбільші кадрові ротації за участю російських «гастролерів» та найвищий рівень корупції.

Ситуація з окупаційною виконавчою владою в Севастополі виглядає не краще. Але там, на відміну від «РК», протягом 2014–18 рр. точилася боротьба між О. Чалим та призначеними Кремлем «губернаторами» — С. Меньйлом (2014–17 рр.) та Д. Овсянниковим

74 Корупція стала нормой для Крима – активисти. Крым. Реалии. 19.07.2022. URL: <https://ru.krym.com/a/krym-korruptsiya-norma-aktivisty/31949801.html>

(2017–2019 рр.). Іноді вона переходила у відкрите протистояння між виконавчою та представницькою гілками влади в місті, де перші два «губернатора» так і не змогли здобути підтримки севастопольців.

Зауважимо, що Д. Овсянников стає першим «обраним» в Севастополі «губернатором», якого підтримало понад 71 % містян при явці в 34%. Тобто, севастопольці, які багато років мріяли про вибори мера проігнорували цей процес, що демонструє їх ставлення до кремлівського кандидата. Через постійні конфлікти з «закзборами» напередодні місцевих «виборів» у 2019 р. Д. Овсянников подав у відставку. В. о. окупаційного уряду міста призначили М. Развожаєва.

На «губернаторських виборах» 2020 р. М. Развожаєв стає єдиним прохідним кандидатом — його головного конкурента Р. Кіяшка від КПРФ не допустили до участі у перегонах. Це дозволило «в. о. губернатора» отримати понад 85 % підтримки містян при явці понад 48 %.

Зі зміною конфігурації в «закзборах», які залишилися без прибічників О. Чалого, та «обранням» М. Развожаєва на посаду «губернатора» політичне протистояння в місті майже зникло. Развожаєву нарешті вдалося створити міцну вертикаль влади з російських чиновників.

Постійні кадрові зміни відбуваються не тільки в центральних структурах окупаційної влади «РК», але й на місцях — за роки окупації змінилося понад 60 «голів місцевих адміністрацій». Місцеві мешканці навіть не встигають звикнути до прізвища нового «мера», як він залишає посаду.

Так, станом на 2023 р. у Сімферополі та Феодосії вже шості «очільники адміністрації», у Керчі — п'ятий. Понад десять «мерів» стали фігурантами кримінальних справ. І це свідчить не стільки про їхню провальну роботу, скільки про наявність протистояння всередині окупаційної політичної еліти (між «головою Криму» С. Аксьоновим і «спікером держради» В. Константиновим) за контроль над місцевою «владою» (тобто фінансовими потоками). Іноді такі «розправи» над «мерами» мають ознаки звичайної помсти.

Найбільш популярна стаття для суду над очільниками міст — одержання хабара. Так, «мера» Феодосії Д. Щепеткова засудили до 8 років за замах на хабар, «мера» Керчі С. Пісарєва — також до 8 років «за хабар і перевищення службових повноважень», а «мера» Білогірська І. Іпатка — до 9,5 років ув'язнення «за хабар». «Мер» Євпаторії А. Філонов потрапив в опалу до С. Аксьонова, який бачив в ньому серйозного політичного конкурента. Філонова засудили до 6,5 років, але достроково звільнили в 2022 р., заборонивши займатися управлінською роботою.

Постійними змінами на місцях «республіканська влада» намагається продемонструвати наявність міцної вертикалі влади, здатної забезпечити розв'язання проблем, та ілюзію контролю. Але така політика призводить до банального «пошуку стрілочника» та намагання перекласти на місцеву владу відповідальність за провали окупаційної політики на півострові.

Наступним важливим трендом політичного життя Криму стає практика nepotizmu, яку активно втілює в життя С. Аксьонов. Його батько В. Аксьонов, який до окупації очолював авторемонтний завод у Сімферополі, отримує депутатський мандат у «держраді РК» і стає «заступником голови комітету з будівництва». Сестра дружини Є. Добриня також стає «депутатом держради» і очолює прибутковий «комітет із земельних питань», а її чоловік А. Дедюхін — «департамент з рибальства» в окупаційному міністерстві сільського господарства. Теща Аксьонова — Л. Добриня входить до складу «громадської палати РК» і комісії з розвитку інфраструктури Криму. Вона також має зв'язки з будівельною компанією «Моноліт», яка разом із компанією «Консоль» активно забудовує Крим.⁷⁵

Крім рідних Аксьонов також працевлаштовує ділових партнерів: «депутатські мандати» отримали С. Бородкін і М. Висоцький, які є партнерами його дружини Олени. Також працювали в компаніях, афілійованих із родиною «голови Криму», і мають тісні зв'язки з його тещою «заступниця міністра фінансів» Н. Федчун та радниця «голови РК» С. Бабій. Діловому партнеру І. Лукашеву

75 За взяття Крима! Новая газета. 26.01.2018 URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2018/01/26/75278-klanirovanie-kryma>

довірили керувати кримською столицею, але той не довго протримався в кріслі «мера».

Партійні колеги М. Шеремет, А. Козенко та Д. Полонський отримали посади «віцепрем'єрів» (перші двоє згодом відправилися до Держдуми). В. Бобков та С. Шувайников стали «депутатами держради», О. Спірідонов певний час очолює «республіканський комітет із держреєстрації та кадастру».⁷⁶

А. Ростенко, який також має родинні зв'язки із С. Аксьоновим, в 2014-2017 рр. керував Ялтою. Після відставки його затримали російські силовики за підозрою в «перевищенні службових обов'язків». Однак Аксьонов задіяв усі зв'язки, щоб домогтися звільнення Ростенка з під варті і зняття з нього обвинувачень.

Ще одна особливість системи влади окупованого Криму — велика кількість кримінальних справ проти місцевих чиновників: три «віцепрем'єри», які контролювали реалізацію ФЦП на півострові, стали фігурантами справ за хабарі від підрядників. Двоє з них отримали довгі терміни ув'язнення (О. Казурін — 11,5 років, В. Нахлупін — 8), третій — Є. Кабанов разом з «ексміністром» транспорту «РК» М. Храмовим — умовне покарання за статтею про «шахрайство». У 2023 р. за хабар від підрядника була засуджена на 10 років колишня очільниця «мінкульту» Криму А. Новосельська.

З огляду на побудовану С. Аксьоновим вертикаль влади, можемо припустити, що він також є активним учасником багатьох схем з розкрадання бюджетних коштів. Але вміло уникає відповідальності, вчасно дистанціюючись від своїх підлеглих.

Таким чином, після російської окупації С. Аксьонов розглядає Крим як власну феодалську вотчину, концентруючи всю повноту влади в своїх руках і розставляючи на ключові посади своїх людей. Під час повномасштабного російського вторгнення в Україну в Аксьонова з'являються власні силові структури — ПВК «Конвой», яка може стати аналогом гвардії голови Чечні Р. Кадірова. Однак

76 За взятие Крыма! Новая газета. 26.01.2018 URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2018/01/26/75278-klanirovanie-kryma>

для цього «голови» Криму потрібні гроші. Поки він фінансує ПВК за кошт місцевих підприємців, з яких примусово збирає «данину».⁷⁷

У Севастополі через постійні зміни «губернаторів» створити феодалний клан не вдалося, але обладки із землею та забудова приморських територій при всіх очільниках міста відбувається повним ходом.

Російська окупація та зміна політичного простору Криму не змінила на краще економічний стан кримчан, але значно скоротила їхні політичні можливості. З виборців, які впливали на формування влади на півострові та в Україні, вони перетворилися на масовку в російській електоральній виставі. За рейтингом Freedom House рівень політичних прав у Криму з 2019 р. становить мінус 2 бали.⁷⁸

Багаточисельні звернення кримчан до центральної російської влади з приводу масштабної корупції та свавілля місцевих чиновників не отримали реакції. Відповідно, Москву цілком влаштовує ситуація на півострові, яка дозволяє російським чиновникам разом з місцевими привласнювати кримські ресурси та російські бюджетні кошти.

4.7. Політичні репресії в окупованому Криму

З перших днів окупації півострова Росія розпочинає переслідувати тих, хто не підтримує політику Кремля, бо вони псували російську картинку про «масову радість кримчан від возз'єднання». Викрадення, катування та навіть вбивства стають знаряддям російської політики, спрямованої проти проукраїнських активістів. Усе це було необхідно, щоб залякати інших та придушити кримський спротив окупації. Головними виконавцями виступали представники кримської «самооборони», у катуваннях були задіяні співробітники російських спецслужб.

У березні 2014 р. було викрадено декілька людей: активістів кримського Євромайдану А. Щекуна та А. Ковальського, активіста Автомайдану В. Черниша, учасників протестів на Майдані

⁷⁷ ЧВК «Конвой» в Криму. Зачем Аксенов создает свою частную армию. Крым. Реалии. 29.03.2023. URL: <https://ru.krymr.com/a/krym-voyna-aksenov-chvk-konvoy/32339752.html>

⁷⁸ Freedom in the world. Crimea. 2023. URL: <https://freedomhouse.org/country/crimea/freedom-world/2023>

І. Бондарця та В. Ващука. Закатованим знайшли Р. Аметова, якого «самооборона» викрала після одиночного пікету в центрі Сімферополя. Багатьох затриманих змогли знайти та врятувати (за допомогою обміну). Усього протягом 2014–2020 рр. в Криму зникло безвісти 45 людей, доля 15 з них досі невідома.

Російські політичні переслідування в Криму можна умовно розділити на кілька напрямів: 1) проти тих, хто не підтримав окупацію Криму; 2) «справи українських диверсантів»; 3) утиски за релігійними ознаками (переважно справи проти кримських мусульман за звинуваченнями в «екстремізмі»); 4) справи проти журналістів та блогерів; 5) переслідування за антивоєнну риторику (з 2022 р.); 6) покарання за українську символіку, пісні тощо; 7) утримання в кримських СІЗО та засудження українців із новоокупованих територій (Запорізької та Херсонської областей).

Першими гучними справами в 2014 р. стали: «справа кримської четвірки» та «справа 26 лютого». «Справа кримської четвірки» — це політично мотивована кримінальна справа, сфабрикована проти проукраїнських активістів. Її фігуранти — кінорежисер О. Сенцов, який возив гуманітарну допомогу українським військовим; активний учасник кримських студентських та екологічних акцій О. Кольченко, учасник українських акцій Г. Афанасьєв та історик О. Чирній. Їх затримали і звинуватили в «здійсненні теракту в Криму та організації терористичного угруповання». «Терактом» російські слідчі назвали підпал дверей офісу «Русской общины», який раніше був офісом Партії регіонів. Адвокати повідомляли про катування затриманих і тиск на родини підозрюваних. О. Чирній і Г. Афанасьєв пішли на співпрацю зі слідством і отримали по сім років ув'язнення. О. Кольченка засудили на десять років, а О. Сенцова — на двадцять років позбавлення волі. Г. Афанасьєв повернувся до України в 2016 р. внаслідок обміну, О. Сенцов і О. Кольченко — в 2019 р. Г. Афанасьєв загинув, захищаючи Україну, в 2022 р.

«Справа 26 лютого» — це переслідування деяких учасників проукраїнського мітингу біля стін будівлі ВР АРК 26 лютого 2014 р. з числа кримських татар. Російські окупанти звинуватили їх в ор-

ганізації масових заворушень, внаслідок яких загинуло дві людини та декілька десятків було поранено. Усі потерпіли — з числа учасників проросійського мітингу. В рамках справи було затримано дев'ять осіб, вісім з них через угоду зі слідством отримали умовні терміни. Однак заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу А. Чийгоза засудили до 8 років ув'язнення. Через особисте втручання президента Туреччини Р. Ердогана він зміг повернутися до України.

Ця «справа» була абсурдною за своєю суттю та демонструвала повне ігнорування Росією правових принципів: підозрюваних судили за російськими законами за події, які відбувалися в Криму в той час, коли півострів ще не був анексованим.

Після окупації Криму російська влада намагається придушити будь-які прояви проукраїнської позиції на півострові. Так, за відмову зняти український прапор з власного будинку кримського фермера В. Балуха засудили на 3 роки і 7 місяців за сфабрикованими доказами («незаконне зберігання боєприпасів»). У СІЗО проти нього відкрили ще одну справу — за «дезорганізацію діяльності виправних закладів», а окупаційний суд збільшив вирок до 5 років. Він повернувся в Україну внаслідок обміну в 2019 р. Аналогічна ситуація склалася з українським активістом О. Приходьком, якого засудили до 5 років позбавлення волі через сфабриковане звинувачення «у підготовці теракту та зберіганні вибухівки». Він досі перебуває в неволі.

Це лише декілька прикладів найбільш гучних сфабрикованих справ проти проукраїнських активістів. Крім них було ще багато інших заходів: регулярні бесіди в центрі екстремізму ФСБ; штрафи за викладені в соцмережах фото з українським прапором; примусові роботи за надпис «Крим — це Україна» під час святкування дня народження Т. Шевченка тощо.

Другим напрямом переслідувань стають «справи кримських диверсантів». Усі вони підготовлені за одним сценарієм: ФСБ публікує відео затримання з «доказами» — візитівкою «Правого сектора», українським прапором чи збіркою віршів Т. Шевченка.

Затриманих звинувачують у «підривній діяльності за завданням» Міноборони України або СБУ.

Перша «справа диверсантів» була сфабрикована влітку 2016 р., коли протягом липня-серпня затримали Є. Панова, Р. Сулейманова та А. Захтея. Кожного з них звинуватили та засудили за різними статтями. Р. Сулейманов отримав 1 рік і 8 місяців ув'язнення та штраф в 3,5 млн рублів за «хибне повідомлення про акт тероризму». А. Захтея засудили «за підготовку диверсії» до 6,5 років, а Є. Панова — до 8 років за «зберігання зброї і підготовку диверсії». Панов повернувся в Україну в 2019 р. внаслідок обміну.

Друга «справа» стосується севастопольців — О. Бесарабова, Д. Штиблікова і В. Дудкі, яких заарештували восени 2016 р. як «членів диверсійно-розвідувальної групи ГУР МО». Штиблікова після угоди зі слідством (внаслідок тиску та погроз) засудили до 5 років, Бесарабова та Дудку — до 14 років ув'язнення. Жодних реальних доказів «злочину» російське слідство не надало. У 2021 р. Штибліков мав вийти на волю, але проти нього було відкрита друга «справа» за статтю «державна зрада». За цим звинуваченням його засудили на 19,5 років.

Восени 2016 р. були затримані «члени диверсійної групи» О. Стогній і Г. Шаблій, яким присудили, відповідно, 3,5 та 5 років позбавлення волі. Обидва після закінчення ув'язнення змогли повернутися на материкову Україну.

У 2021 р. окупанти сфабрикували справу проти заступника Меджлісу кримськотатарського народу Н. Джеліяла та братів Ахтемових, яких затримали за «диверсію на газопроводі» в с. Перевальне. Але головною причиною арешту Джеліяла стала його участь у першому саміті «Кримської платформи» в Києві. Його засудили до 17 років позбавлення волі, Асана Ахтемова — до 15 років, а Азіза Ахтемов — до 13 років.

Упродовж 2017–23 рр. в Криму засудили:

- за «шпіднаж на користь України» — Д. Долгополова та А. Сухоносову (10 та 9 років ув'язнення), К. Давиденка (10 років, потім термін скоротили до 7 років), К. Ширінга (12 років; за даними правозахисників він помер

в 2023 р. в колонії); С. Котова та М. Петровського (відповідно, до 16 та 15 років ув'язнення)

- за «зберігання зброї та вибухівки» — Г. Лемешка (8 років), Е. Бекірова (7 років, його обміняли в 2019 р.); журналіста В. Єсипенка (6 років); громадську журналістку І. Данилович (7 років);
- за «державну зраду» — І. Яцківа (11 років), 65-річну Г. Довгополу (12 років) та Є. Петрушина (12 років);
- за «тероризм та вандалізм» (облиття жовтою та блакитною фарбами будівлі окупаційної адміністрації Євпаторії) Б. Зізу до 15 років позбавлення волі.

З 2022 р. окупаційні суди Криму задіяні у винесенні вироків українцям із новоокупованих територій, які були затримані російськими окупантами. Так, в липні 2022 р. в окупованому Генічеську російські силовики заарештували екскомандира розвідувального корабля ВМСУ «Славутич» О. Кисельова. Його звинуватили в участі в батальйоні імені Номана Челебіджіхана та засудили до 8,5 років ув'язнення.

У березні 2022 р. російські окупанти викрали українського журналіста, керівника ГО «Каховський плацдарм» С. Цигіпу, якого звинуватили в «шпіонажі». У жовтні 2023 р. кримський окупаційний суд засудив його до 13 років.

Кримських татар також засуджують за начебто участь у батальйоні Номана Челебіджіхана, який 1 червня 2022 р. російський Верховний суд РФ визнав терористичною організацією. Станом на 2023 р. 13 чоловік отримали вирoki за цим звинуваченням.

Серед російських репресій особливе місце займають справи за релігійною ознакою — проти кримських мусульман, «Свідків Єгови» та Православної Церкви України.

Найбільш масштабних переслідувань зазнали кримські мусульмани (кримські татари), яких звинувачують у зв'язках з організацією «Хізб ут-Тахрір», яка у РФ визнана терористичною. Багато затриманих є громадськими журналістами, учасниками громадського руху «Кримська солідарність». Усі справи будуються на

основі звинувачень представників силових структур, непрямих доказів тощо. Станом на кінець 2022 р. за справою «кримських мусульман» було позбавлено волі 88 осіб, які отримали довгі терміни ув'язнення (від 10 до 20 років).⁷⁹

Друга релігійна організація, яка зазнала переслідувань з боку РФ — «Свідки Єгови». У 2017 р. рішенням Верховного Суду Росії організацію визнали екстремістською та заборонили її діяльність. На кінець 2022 р. за звинуваченнями в причетності до організації в Криму позбавлені волі 12 осіб.⁸⁰

З перших днів російської окупації переслідувань зазнає Українська православна церква Київського патріархату (зараз Православна церква України — ПЦУ), якій окупаційна влада відмовила в реєстрації, позбавивши офіційного статусу та обмеживши майнові права. Частина священників Кримської єпархії ПЦУ після окупації вимушена була переїхати на материкову Україну. Вони могли приїхати до Криму тільки на недільні чи святкові служби, що ускладнювало релігійне життя прихожан.

Протягом окупації ПЦУ в Криму позбавили низки храмів. Окупаційна влада Криму ініціювала судові процеси, за допомогою яких домоглася вилучення будівлі кафедрального собору в Сімферополі та знесення храму в Євпаторії. У травні 2023 р. окупаційне міністерство майна та земельних відносин Криму взяло під свій контроль кафедральний собор в Сімферополі. Відповідно, якщо на початок 2014 р. Кримська єпархія ПЦУ налічувала 45 парафій, якими опікувалося 14 священників, то у 2022 р. залишилося тільки 7 парафій та 4 священнослужителя.⁸¹

Релігійні кримінальні справи свідчать про те, що російська влада намагається поставити під свій контроль й духовне життя кримчан, порушуючи право на свободу віросповідання.

Російська влада також порушує право громадян на свободу слова, переслідуючи кримських журналістів та блогерів, або ін-

79 Огляд ситуації з дотриманням права людини і норм міжнародного гуманітарного права в окупованому Криму за 2022 р. К., 2023. С. 11.

80 Там само. С. 17.

81 Переслідування ПЦУ в Криму є системними та послідовними. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/peresliduvannya-ptsu-v-krymu-ye-systemnymy-ta-poslidovnymy/>

ших громадян, які в публічному просторі демонструють свою незгоду з російською окупацією Криму.

З перших днів окупації Росія починає «зачищати» інформаційний простір Криму, створюючи виключно провладний пул ЗМІ. Для цього було використано інструмент перереєстрації, який вдалося пройти далеко не всім. Якщо до окупації в Криму було зареєстровано 1240 друкованих періодичних видань, в 2018 р. залишилось — 361.⁸²

Показовою в цьому плані є історія кримськотатарського телеканалу АТР, якому відмовили в російській реєстрації через проукраїнську позицію його журналістів. Під час окупації вони намагалися надавати правдиву інформацію про дії росіян на півострові. Замість АТР російська влада створює в Криму кримськотатарський канал Міллет та радіостанцію «Ватан седаси», завданням яких є демонструвати «покращення життя кримських татар в складі Росії».

У такий спосіб російська влада швидко формує вигідне їй інформаційне поле, на якому не залишилося місця для опозиційних ЗМІ. Однак поставити під контроль думки людей та їх висловлювання в епоху соціальних мереж значно складніше.

Для обмеження свободи слова в інтернеті в РФ змінюють законодавство. Так, до ст. 280.1 Карного кодексу («Публічні заклики до здійснення дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності РФ») були внесені зміни, які дозволи карати за використання термінів «окупація» та «анексія». У липні 2014 р В. Путін своїм указом посилив покарання за такі заклики (штрафи від 100 до 300 тис. рублів, примусові роботи або навіть ув'язнення до 4 років). За сепаратизм (тезу «Крим — це Україна») передбачається позбавлення волі до 5 років.

У 2019 р. набрали чинності одразу декілька законів РФ, які вводили адміністративну відповідальність за розповсюдження недостовірної інформації, що висловлює неповагу до держави та її органів влади. Під таке формулювання могли потрапити будь-які

82 Юксель Г. З. Кримська інформаційно-медійна парадигма в контексті окупації півострова (лютий 2014- лютий 2022). Трансформація медійної сфери та інформаційна політика України. Монографія. К., 2023. С. 121.

критичні висловлювання. Покарання: штрафи від 10 до 300 тисяч рублів або адміністративний арешт до 15 діб.

Найбільш гучними справами за цими статтями стає кримінальне переслідування кримських журналістів М. Семени, А. Андрієвської та А. Клименко за їхні публікації в ЗМІ. Андрієвська та Клименко виїхали на материкову Україну, а Семену в 2017 р. було засуджено до 2,5 років умовно з випробувальним терміном на 3 роки та заборонаю займатися публічною діяльністю. У 2020 р. судимість з нього була знята, він зміг виїхати на материкову Україну.

З 2018 р. збільшується кількість переслідувань громадських журналістів та блогерів, учасників руху «Кримська солідарність», які висвітлюють арешти кримських мусульман. Блогера Н. Мемедінова визнали винним у «закликах до терористичної діяльності» та засудили на 2,5 роки; С. Мустафаєва засудили за «участь у терористичній організації» до 14 років.

Публікації в інтернеті стають приводом для переслідування всіх, кого не влаштовує окупаційний уряд. Для цих цілей також використовують антиекстремістське та антитерористичне законодавство, іноді застосовуючи його ретроспективно. Саме такі справи були порушені проти активістки кримського Євромайдану Л. Китайської, коли в 2017 р. її звинуватили в проявах «екстремізму та розпалюванні національної ворожнечі» в соціальних мережах під час Революції Гідності та засудили до двох років умовного покарання. Після декриміналізації статті звинувачення з неї зняли, вона залишила Крим. Севастопольця І. Мовенко в 2018 р. засудили на 2 роки за «публічні заклики до екстремістської діяльності в мережі Інтернет» — коментар в соцмережі на підтримку територіальної цілісності України. Після апеляції вирок змінили на умовний, і він також виїхав із Криму.

За публічні вислови, що «Крим — це Україна», члена Меджлісу кримськотатарського народу І. Умерова засудили до 2 років колонії-поселення (за посередництвом Туреччини його звільнили та передали Україні), а С. Кадірова — на 2 роки умовно.

Протягом 2014–20 рр. за проукраїнські висловлювання до кримінальної та адміністративної відповідальності притягнули понад

40 кримчан. Однак після початку повномасштабного вторгнення РФ до України кількість таких вироків стрімко збільшується. По-перше, у березні 2022 р. в Карному кодексі РФ з'явилася нова стаття (207.3), що запровадила покарання за поширення «свідомо неправдивої інформації» щодо використання збройних сил РФ. Відповідно, за назву російської Спеціальної воєнної операції (СВО) війною передбачено штраф від 700 тис. до 1,5 млн рублів, примусові роботи чи позбавлення волі до 3 років.

У 2023 р. російська влада змінює ст. 280.3 КК РФ про дискредитацію збройних сил РФ, посилюючи покарання за негативні висловлювання щодо російської армії (штрафи від 100 до 300 тисяч рублів, примусові роботи чи позбавлення волі до 5 років).

Відповідно, кримчани отримують штрафи у розмірі 30-40 тис. рублів (\$300-400) за публікацію в соціальній мережі прапора України з підписом «мирного неба над головою» або хештег #нівійні! На думку російських суддів, ці висловлювання дискредитують СВО та російську армію. Кримчан штрафують за будь-які сумніви в доцільності «спецоперації» чи гасло «Слава Україні!»

Кримська правозахисна група зафіксувала щонайменше 168 рішень окупаційних судів про ухвалення адміністративного покарання щодо антивоєнних постів чи висловлювань кримчан в 2022 р.⁸³ За даними Представництва Президента України в АРК за майже два роки війни таких справ уже понад 500.

Крім адміністративної відповідальності в 2022 р. з'являються й нові кримінальні справи. Так, О. Тарапова засудили на 2,5 роки ув'язнення за «фейк про російську армію». За даними окупаційного слідства, чоловік розклеїв в місті листівки «Здесь жиВет Военный преступник — убийца детей» на будинку родича дружини, який поїхав воювати проти України. Проти І. Ганцевського, якого окупаційна влада довгий час переслідувала за антивоєнні публікації, згодом відкрили кримінальну справу за «дискредитацію російської армії». Привидом стає репост новини про ракетний обстріл вокзалу в Краматорську, де було вбито 59 цивільних.

⁸³ Огляд ситуації з дотриманням права людини і норм міжнародного гуманітарного права в окупованому Криму за 2022 р. К., 2023. С. 23.

Як правило, підставою для таких рішень стають доноси, які активно підтримує окупаційна влада. На тлі успіхів ЗСУ у війні з РФ та наближення деокупації Криму, доносительство виходить на новий рівень: російський активіст О. Таліпов створює спеціальний загін зі своїх однодумців — «кримський СМЕРШ» (за аналогією зі сталінським підрозділом) для моніторингу соцмереж та знаходження тих, хто підтримує Україну.

Практика доносів розповсюджується не тільки на проукраїнські чи антивоєнні пости: під адміністративну відповідальність потрапляють вже й ті, хто співає українські пісні. У 2022 р. за виконання пісні «Ой, у лузі червона калина» шість учасників кримськотатарського весілля в Бахчисараї отримали штрафи та адміністративні арешти.

У Білогірську звільнили з роботи викладача А. Білозерова, який увімкнув пісню «Байрактар» в приміщенні навчального закладу, а потім відправили його під домашній арешт за викладання в соціальній мережі пісні «Ой, у лузі...». Дівчат, які танцювали влітку 2023 р. під пісню Сердючки «Гуляночка» на набережній Ялти, оштрафували на 15 тисяч рублів (\$150).

Усе це свідчить про серйозні проблеми у росіян із лояльністю місцевого населення, значна частина якого чекає звільнення Криму від російської окупації. Це змушує російську владу та її прибічників вдаватися до крайніх дій, намагаючись залякати кримчан. За словами правозахисників, у всіх цих діях чітко відслідковується політичний мотив: зміцнення та утримання окупаційної влади в Криму та змушення представників громадянського суспільства до припинення їхньої публічної діяльності.⁸⁴

Таким чином, з перших днів окупації півострова російська влада доклала немало зусиль для інтеграції Криму до власного політико-правового простору. Кремлю вдалося розповсюдити на півострів власну політичну модель, позбавивши кримчан вільних виборів та участі в політичному житті. З регіону, який мав особливий статус в Україні, Крим перетворюється на звичайну російську провінцію, яка важлива для Москви тільки як воєнно-стратегічний плацдарм. Тих, хто не згоден з окупацією, російська влада жорстоко переслідує.

84 Півострів страху: п'ять років несвободи в Криму. К., 2019. С. 33.

РОЗДІЛ 5.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЇ В ОКУПОВАНОМУ КРИМУ

5.1. Окупована кримська економіка: зміни та їх наслідки

Після російської окупації кримська економіка переживає серйозні зміни: це пов'язано як зі стратегічними цілями Кремля щодо Криму, так і з західними та світовими санкціями. У 2014 р. Росія обіцяла півострову великі інвестиції та серйозні структурні економічні зміни, щоб побудувати з Криму «російську вітрину». Розповідали про Кремнієву долину та гральний Лас-Вегас, яхтові марини для іноземців та вільну економічну зону. З усього обіцяного змогли тільки створити останню, яка не користується особливим попитом серед інвесторів, незважаючи на пільги.

За кілька років стає зрозумілим, що всі ці обіцянки Кремля – лише прожекти, які ніхто не збирався реалізовувати. Бо головна мета – це створити з Криму потужний військовий плацдарм, який важко поєднати з туристичними маринами.

Основними трендами економіки окупованого Криму є: зростання залежності від дотацій із російського бюджету, переорієнтація енергетичного сектору на постачання з РФ, промислове зростання за рахунок підприємств військово-промислового комплексу (ВПК) та видобувного сектору (в період реалізації російських інфраструктурних проєктів), зменшення аграрних потужностей, скорочення туристичного потоку тощо.

5.1.1. Бюджетна та інвестиційна політика РФ в Криму

Бюджети Криму в 2015–23 рр. демонструють стійку залежність півострова від дотацій з федерального бюджету: їхня частка коливається в межах 65–74 %. Відповідно, дотаційний характер кримської економіки не тільки зберігається, але й збільшується.

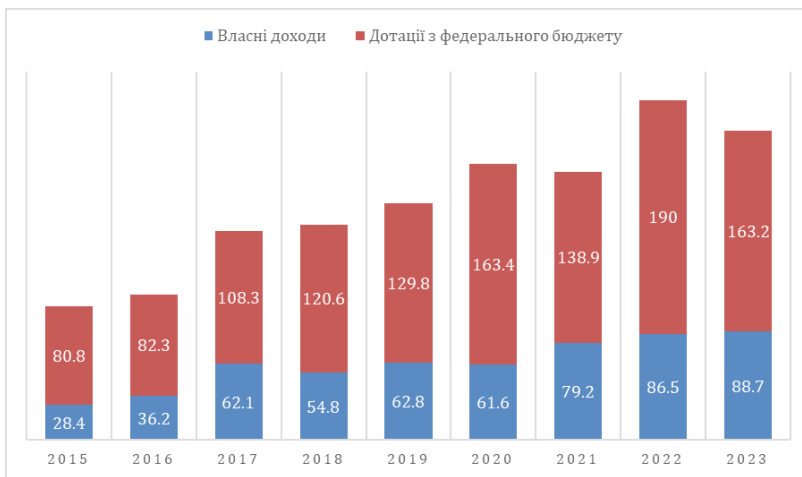

Рис. 5.1. Структура бюджету «ПК» у 2015–23 рр.

Аналогічна ситуація з бюджетом Севастополя, де незважаючи на промислове зростання за рахунок військово-промислового комплексу, дотації з Москви складають 65 % в 2022 р. Відповідно, коефіцієнт фінансової незалежності Криму зменшується з 1,15 у 2013 р. до 0,29 у 2022 р.

Основним джерелом дотацій для Криму стає прийнята в серпні 2014 р. Федеральна цільова програма «Соціально-економічний розвиток Республіки Крим та м. Севастополь до 2020 р.» (ФЦП) з бюджетом у майже 670 млрд рублів, якій поступово збільшується до 1,38 трл рублів. Однак, з 1 січня 2022 р. російський уряд достроково припиняє дію кримської ФЦП. Фінансування Криму продовжується через державну програму «Соціально-економічний розвиток Республіки Крим та м. Севастополь до 2025 р.», яка була затверджена у 2019 р. (продовжена до 2027 р.) із загальним бюджетом в 715 млрд рублів.

Головна мета ФЦП була спрямована на інтеграцію кримської економіки в російський економічний простір за рахунок забезпечення транспортної доступності та приєднання до енергетичної системи РФ. Держпрограма начебто більше концентрує зусилля на «ліквідації темпів відсталості та доведення розвитку півострова

до середньоросійського рівня». Але сутність переформатування пов'язана з перерозподілом відповідальних за фінансування: С. Аксьонов де-факто втрачає контроль над розподілом російських бюджетних коштів, за махінації з якими його заступники (О. Казурін, В. Нахлупін) отримали тюремні терміни.

Виходячи з цілей, основні витрати ФЦП були зосереджені на транспортних і енергетичних проєктах: будівництві мосту через Керченську протоку (Керченський міст) та траси «Таврида» — від Керчі до Севастополя. Введення в дію цих транспортних магістралей значно полегшило для Росії доставку військ і техніки на півострів. Відповідно, на ці проєкти було виділено понад 448 млрд рублів (53 % бюджету ФЦП): майже 270 млрд на міст (разом із залізничними підходами) та 151,7 млрд — на трасу «Таврида», вартість якої упродовж будівництва суттєво збільшилась.

На другому місці за рівнем фінансування — енергетична сфера: будівництво енергомосту з Краснодарського краю та двох парогазових ТЕС («Таврійської» біля Сімферополя та «Балаклавської» біля Севастополя), прокладка газопроводу та реконструкція електромереж. Загальна сума витрат в цьому секторі — майже 128 млрд рублів (11% бюджету ФЦП). Внаслідок реалізації цих проєктів енергетична система Криму була переорієнтована на російську. Відповідно, частка транспортних та енергетичних проєктів в кошторису ФЦП складає майже 70%.

Ще одним напрямом російських вкладень стає сфера водопостачання, бо після окупації Крим залишився без дніпровської води, яка забезпечувала його основні потреби. Збільшення потужностей ВПК та утримання військової бази вимагали додаткового водозабезпечення.

Російська влада розглядає кілька варіантів розв'язання водної проблеми Криму. Наприклад, опріснення води або видобуток з дна Азовського моря. Перший проєкт має багато заперечень через високу енергомісткість та вартість — один кубометр опрісненої води вартує від \$0,6 до \$1,7. Другий варіант було спрямовано на пошуки прісної води під Азовським морем: російська влада звітувала

про знайдені великі запаси умовно прісної води (тобто технічної). Але для того, щоб вона стала питною, потрібно дороге очищення.

Тому окупаційна влада вибрала найбільш простий спосіб забезпечення півострова водою — буріння свердловин по всьому Криму, що негативно впливає на екологічну ситуацію. Якщо в 2013 р. видобуток підземних вод становив 68,5 млн кубометрів, то в 2022 р. — вже 366,7 млн кубометрів (зростання в 5 разів).¹ Безумовно, що така хижацька політика спричиняє негативні зміни в гідросистемі Криму, а вода стає все більш мінералізованою (особливо на півночі півострова). На водні проєкти в рамках ФЦП було передбачено понад 76 млрд рублів (9% обсягу програми), але після її продовження фінансування збільшується ще на 50 млрд рублів.

Після окупації суттєво змінюється і структура інвестицій. Якщо в 2013 р. майже 70% інвестицій — це кошти підприємств (28%), кредитні кошти (35%) та інвестиції населення в будівництво житла (25%), то в окупованому Криму 60–70% інвестицій — це бюджетні кошти, що витрачаються на реалізацію визначених Кремлем проєктів.

Упродовж 2015–2021 рр. обсяг інвестицій у «РК» складає 804,7 млрд рублів, в економіку Севастополя — 228,5 млрд рублів. Частка бюджетних інвестицій (федерального і бюджетів суб'єктів РФ) коливається в цей період в межах 60–70% (найбільший рівень бюджетних трансфертів в Севастополі в 2016 р. — 78%, в «РК» в 2017 р. — 78,6% всіх інвестицій). Однак з 2021 р. інвестиційний потік зменшується на третину, бо головні проєкти вже були реалізовані.

Для залучення інвестицій на півострів РФ запускає з 1 січня 2015 р. вільну економічну зону (ВЕЗ) з пільговими умовами для інвесторів: протягом перших 10 років вони не сплачують податків до федерального бюджету, а тільки 13,5% податку на прибуток до кримського бюджету. Перші сім років резиденти сплачували тільки 7,6% страхових внесків замість 30%.

1 «Доклад о состоянии и об охране окружающей среды на территории Республики Крым в 2022 году». Симферополь, 2023. С.73.

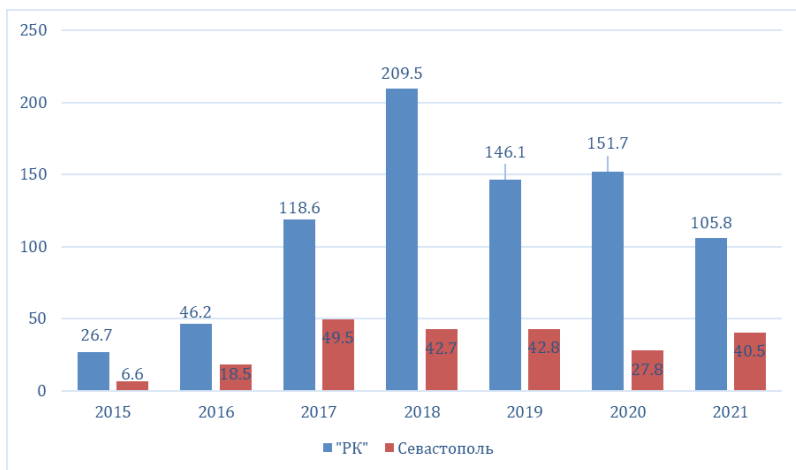

Рис.5.2. Інвестиції в економіку окупованого Криму у 2015–2022 рр., в млрд рублів

На перший погляд ВЕЗ здається цілком успішним проектом: упродовж 2015-18 рр. кількість її резидентів досягла 1848 (1380 — в «РК» та 468 — в Севастополі). Це в 21 раз перевищує кількість учасників ВЕЗ «Алабуга» в Татарстані та в 132 рази — число резидентів ВЕЗ «Титановая долина» в Свердловській області.

Загальна сума задекларованих інвестицій складала 150 млрд рублів, але в реальності вклали кошти тільки 7% резидентів, інші тільки користуватися пільговими можливостями. Таким чином, податкова недоїмка ВЕЗ за 2015–17 рр. перевищує 11 млрд рублів, а у 2018 р. досягла 10 млрд рублів (або п'ята частина власних доходів Криму).² Така практика змушує змінювати умови діяльності резидентів, відмовляючи в податкових пільгах тим, хто не реалізує інвестпроекти. Окупаційна статистика стверджує, що на початок 2022 р. в рамках ВЕЗ вдалося залучити понад 250 млрд рублів та створити 78 тис. робочих місць. Однак ці дані не викликають довіри, бо основними резидентами ВЕЗ є невеликі підприємства, які навряд чи можуть інвестувати великі кошти.

² Горюнова Є.О. Основні наслідки російської анексії для економіки Криму. *Чорноморська безпека*. 2019. №1 (33). С. 47-48.

Зміна структури інвестицій обумовлена також змінами в банківському секторі та скороченням малого бізнесу, який був одним із суб'єктів інвестиційної діяльності.

До окупації в Криму свої підрозділи мали 67 українських банків і працювали 2 місцевих — «Чорноморський Банк Розвитку та Реконструкції» (ЧБРР) і Банк «Морський». Усі українські банки залишили окупований Крим. На їх місце заходять російські — впродовж 2014–15 рр. в Криму відкрилося понад 30 російських фінансових установ, частина з яких мала сумнівну репутацію. Потужні російські банки боялися заходити на підсанкційний півострів. Навіть ті, що працювали в Криму до окупації (Сбербанк, ВТБ), залишають півострів. Протягом наступних років кількість банків в Криму скорочується до п'яти: РНКБ, ЧБРР, «ГЕНБАНК», Банк «Росія», «Індустріальний ощадний банк». Усі вони знаходяться під міжнародними санкціями. Через відсутність конкуренції привабливість кредитів у Криму зменшується.

З початком повномасштабного російського вторгнення в Україну та розповсюдження західних санкцій майже на всі провідні російські банки «Сбербанк» і «Промсвязьбанк» в січні 2023 р. відкрили відділення в Криму.

Протягом окупації в структурі кримської економіки суттєво скорочується частка малого та середнього бізнесу. У 2013 р. в АРК було зареєстровано 15 553 приватних підприємства та понад 116 тисяч підприємців-фізичних осіб (ФОП). За кілька років кількість приватних підприємств зменшується в 11 раз (до 1382), а приватних підприємців — в 2 рази (55,3 тис.). Протягом наступних років через жорстку політику детінізації кількість суб'єктів малого бізнесу зростає: за даними окупантів в 2022 р. їх було вже 160 тис, однак немає уточнення щодо малих підприємств та самозайнятих осіб. Але, якщо в 2015 р. основною статтею доходів підприємницька діяльність була для 16,4% кримчан, то в 2021 р. — тільки для 7,3%.

Отже, російська окупація принесла півострову масштабні інвестиції у вигляді бюджетних капіталовкладень у великі інфраструктурні проекти, спрямовані на перетворення Криму у воєнний

плацдарм та військово-промислову базу. Спроби росіян залучити приватних інвесторів через ВЕЗ не мали особливого успіху: резиденти користувалися пільговими умовами і не поспішали відкривати бізнес в Криму. Зменшення кількості банківських установ на півострові скоротило обсяг інвестицій для малого бізнесу і, відповідно, його частку в загальній структурі кримської економіки.

5.1.2. Російська енергетична політика в Криму

Важливу роль в нормальному функціонуванні економіки грає енергетичний комплекс, який забезпечує економічні потужності. Крим до російської окупації був енергодефіцитним регіоном, але видобуток природного газу на шельфі Чорного моря на 82% забезпечує півострів «блакитним паливом». Відповідно, від'єднання Криму від постачання газу з материка спочатку не стало серйозною проблемою.

Видобуток газу здійснює дочірня компанія НАК «Нафтогаз України» — ДАТ «Чорноморнафтогаз», обладнання якого напередодні окупації було модернізовано (придбані сучасні бурові установки — СПБУ). Основний обсяг газу компанія видобувала на Одеському родовищі, що знаходиться на відстані в 150 км від Криму у виключній економічній зоні України.

13 березня 2014 р. російській спецназ захоплює СПБУ, що належали «Чорноморнафтогазу», а 17 березня саму компанію чекає російська експропріація («націоналізація»). Охорону бурових починають здійснювати російські військові кораблі.

У квітні 2014 р. «Нафтогаз України» відключив Крим від української газотранспортної системи. Дефіцит газу компенсують збільшенням його видобутку до 2 млрд куб. (у 2013 р. — 1,6 млрд куб.). Але виникає проблема зі збереженням додаткових обсягів газу через заповнення сховищ. Тому з 2015 р. «Чорноморнафтогаз» скорочує видобуток газу. Через позови НАК «Нафтогаз України» до міжнародних арбітражів окупанти відбуксовують дві СПБУ з Одеського родовища до Криму, внаслідок чого обсяги видобутку продовжують падати, що загрожуює півострову дефіцитом «блакитного палива».

Відповідно, Росія прискореними темпами будує газопровід дном Азовського моря: його було введено в експлуатацію в 2016 р. — на два роки раніше запланованого строку, що створює додаткове фінансове навантаження (проектна вартість 20 млрд руб). Газогін може прокачувати від 2 до 4 млрд куб. (в залежності від тиску) газу щорічно. Постачання газу здійснює не «Газпром», а федеральне державне унітарне підприємство «Зовнішньоекономічне об'єднання «Промсировинаекспорт» (через побоювання санкцій). За час окупації Росія вкрала 13,5 млрд кубів українського газу, що завдало збитків на суму в \$4 млрд.³

Після успішних атак ЗСУ на СПБУ влітку 2022 р. вони припинили роботу, а у вересні 2023 р. були захоплені українським спецназом. Внаслідок втрати «вишок» «Чорноморнафтогаз» скоротив видобуток в 70 разів⁴, та мав дефіцит бюджету в 2023 р. у сумі 1,2 млрд рублів (\$12 млн).⁵ У 2023 р. «Нафтогаз України» виграв позов проти РФ в Арбітражі Гааги за втрату активів у Криму — Росія має сплатити компанії \$5 млрд.

Отже, Росія приєднала Крим до власної газової системи через газогін дном Азовського моря, тому втрата видобутку на шельфі не впливає на ситуацію з газопостачанням на півострові.

Набагато складнішою була ситуація із забезпеченням півострова електроенергією, 80% якої постачалося з українського материка. Власні потужності Криму були представлені 6 теплоелектростанціями (ТЕЦ) з можливістю генерації електроенергії в 1,1 млн кВт год — лише 19% усього обсягу споживання. Напередодні окупації на півострові починає розвиватися «зелена енергетика»:

3 Демілітаризація Чорноморського шельфу. Forbes порахував, скільки коштує газ, який вкрала Росія в Чорному морі. Forbes. 21.06.2022. URL: <https://forbes.ua/inside/demilitarizatsiya-chornomorskogo-shelfu-forbes-porakhuvav-skilki-koshtue-gaz-yakiy-vkrala-rosiya-za-dopomogoyu-vishok-boyko-21062022-6721>

4 Добыча Черноморнефтегаза в 1 квартале 2023 г. сократилась в 70 раз. URL: <https://neftegaz.ru/news/finance/779889-dobycha-chernomorneftegaza-v-1-kvartale-2023-g-sokratilas-v-70-raz/>

5 "Черноморнефтегаз" оценил дефицит бюджета на 2023 год. Национальная ассоциация нефтегазового сервиса. 15.05.2023. URL: <https://nangs.org/news/business/chernomorneftegaz-otsenil-defitsit-byudzheta-na-2023-god>

побудована найбільша в Європі сонячна електростанція (потужність 300 МВт) та вітрові станції (майже 90 МВт).

На відміну від припинення постачання газу і води на півострів, Україна після окупації продовжує забезпечувати Крим електроенергією. Але восени 2015 р. внаслідок «громадянської енергоблокади» Крим залишився без української електроенергії, що спричинило блекаут, який тривав до травня 2016 р. У цей час кримські підприємства майже не працювали, а населення забезпечувалося електроенергією по кілька годин на добу.

Окупаційна влада передбачала такий сценарій, тому ще з 2014 р. завозить на півострів мобільні газотурбінні електростанції (ГТЕС) та дизельно-генераторні установки. Це дозволило забезпечувати енергією військові бази та об'єкти критичної інфраструктури під час блекауту.⁶ Однак вартість таких кіловатів була занадто високою і не розв'язувала питання забезпечення населення і промисловості електроенергією. Тому російська влада розпочинає екстрене будівництво енергомосту з Краснодарського краю: протягом грудня 2014 р. було прокладено дві гілки, навесні 2015 р. — ще дві. За планом цей об'єкт мав бути побудований до 2018 р., але його запустили вже навесні 2016 р. Будівництво коштувало 47,3 млрд рублів (понад \$0,8 млрд).

Однак запуск енергомосту не вирішив всіх проблем — його потужностей в 810 МВт не вистачало для покриття потреб Криму, особливо з урахуванням утримання військової бази та підприємств ВПК. У 2016 р. ТЕС і мобільні джерела забезпечували 38,9% потреб півострова, 61% — перетикання по енергомосту⁷. Це вимагало розгортання в Криму додаткових потужностей, якими мали стати нові парогазові ТЕС у Сімферополі та Севастополі.

Будівництво двох ТЕС загальною потужністю в 940 МВт коштувало російському бюджету понад 70 млрд рублів. Запуск станцій кілька разів відкладався: Росія планувала встановити на енергооб'єктах німецькі турбіни концерну Siemens. Однак через санкції постачання енергообладнання до Криму було заборонено. Тому

6 Сіра зона. Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С. 30.

7 Там само. С. 31.

в Кремлі знайшли схему: вони замовляють турбіни начебто для будівництва ТЕС на Тамані у російського заводу «Сіменс технології газових турбін», де ключовий пакет акцій належить німецькій Siemens. Згодом росіяни відмовляються від будівництва енергостанції в Краснодарському краї, а в 2017 р., незважаючи на санкції, доставляють турбіни в Крим. Siemens розпочинає внутрішнє розслідування та ініціює судовий процес проти російської «дочки». Однак російські суди відмовили концерну в претензіях і залишили турбіни на півострові. Глава Siemens у 2019 р. називає ці події «прикрим інцидентом», продовжуючи активну співпрацю з Росією.⁸ Після повномасштабної агресії концерн заявив, що залишає Росію.

Отже, протягом кількох років Росія приєднала кримську енергетику до своєї енергосистеми, суттєво збільшивши її потужності: власне виробництво електроенергії зростає до 7,38 млн кВт, а споживання — до 9,39 млн кВт (на 37% у порівнянні з 2014 р.). Це дозволяє утримувати російську військову базу в Криму та розвивати військову промисловість на півострові.

5.1.3. Структурні зміни в кримській економіці

Першими кроками окупаційної влади на півострові стає «націоналізація» (тобто експропріація) української власності — державних підприємств, привабливих об'єктів санаторно-курортного комплексу тощо. У 2014 р. окупаційна влада прийняла рішення про «націоналізацію» приблизно 400 об'єктів державної власності України, серед яких: вже зазначений ПАТ «Чорноморнафтогаз», дитячий центр «Артек», суднобудівний завод «Море», нафтобаза у Феодосії, винзавод «Масандра» тощо. Окупанти привласнюють державні («Зорі України», «Нижня Ореанда», «Південний») та профспілкові санаторії («Курпати», «Місхор», «Ай-Петрі); дитячі здравниці тощо.

Крім державної власності, окупанти також починають відбирати приватну власність — першим від їхніх дій постраждав український бізнесмен Г. Тарута, якого позбавили санаторію «Айвазовське»

8 Глава Siemens о последствиях поставок турбин концерна в Крым. DW. 16.02. 2019.

з унікальним парком. Згодом І. Коломойський втрачає санаторій «Форос», який потім продають Федерації профспілок Татарстану за 1,4 млрд рублів (\$21 млн). У П. Порошенка відібрали «Севморзавод» у Севастополі, який передали у федеральну власність.

Частина кримських санаторних об'єктів передається Управлінню справами президента РФ, російському уряду, Міноборони РФ та іншим установам. Частина — йде з молотка за мінімальними цінами, а деякі взагалі передають у власність російських республік — Чечні, Татарстану, Башкирії тощо. На продаж виставляють інші об'єкти, серед яких унікальний завод шампанських вин «Новий світ», який купив друг Путіна Ю. Ковальчук за 1,5 млрд рублів (\$26 млн).

На тлі повномасштабного російського вторгнення в 2022 р. стартувала друга хвиля «націоналізації», спрямована проти підприємств і об'єктів нерухомості українських громадян у Криму. Під експропріацію потрапили понад 100 об'єктів, власники яких, на думку окупантів, «планують або здійснюють недружні дії щодо РФ». Серед таких об'єктів апартаменти українського президента В. Зеленського в Ялті, мережа гіпермаркетів «Новацентр» (бізнес родини Герег), виноробне підприємство «Алеф-Виналь-Крым», комбінат «Стройиндустрия» в Бахчисараї тощо.

Таким чином, разом з окупацією території Криму, Росія привласнила економічний потенціал півострова, який активно використовує для власних потреб. Економічні втрати України від російської окупації півострова в 2022 р. склали понад \$118 млрд⁹.

Головним напрямом економічного розвитку окупованого півострова стає військова промисловість, яка нараховує майже 30 підприємств (серед них захоплені підприємства українського державного концерну «Укроборонпром»).

У 2014 р. промисловість Криму, за даними окупантів, зростає на 12,4%, у 2015 р. — ще на 27%, у 2016 р. — на 25%. Але наступними роками темпи росту зменшуються до 5–10% на рік.¹⁰

9 Орієнтовні втрати України від тимчасової окупації Криму становлять \$118 мільярдів — Шмигаль. УНІАН. 23.08.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3556632-orientovni-vtrati-ukraini-vid-timcasovoi-okupacii-krimu-stanovlat-118-milardiv-smigal.html>

10 За даними окупаційного Кримстату

У Севастополі в 2014 р. промислове виробництво зростає в 3 рази, у 2016 р. — на 21,8%. До кінця 2019 р. ці темпи залишаються на рівні 10% щорічного зростання. Це відбувається, в тому числі, за рахунок військових замовлень, де темпи виробництва досягають 227–430%.¹¹ Така тенденція повністю відповідає бажанню російської влади завантажити промисловість Криму оборонними замовленнями.

Важливим складником «трофейної економіки» (за виразом українського експерта А. Кліменка) стають суднобудівні підприємства Криму, які підпорядковують російським державним концернам. Однак через загрозу санкцій далеко не всі власники російських оборонних підприємств готові працювати з Кримом. Так, завод «Море» у Феодосії, який до 2021 р. перебував під контролем компанії «Пелла» (Санкт-Петербург), вимушений був відправити три недобудованих малих ракетних кораблі до Росії на добудову. Після цього підприємство втрачає замовлення, опинившись на межі банкрутства.

У той час завод «Залів» в Керчі (під неофіційним контролем Зеленодольського заводу імені О.М. Горького) спустив на воду чотири військових кораблі із закладених шести: три патрульних з ракетним озброєнням («Павел Державин», «Сергей Котов» і «Василий Быков») та один малий ракетний корабель «Циклон». Усі вони увійшли до складу ЧФ РФ упродовж 2018–2023 рр. Також на заводі у 2020 р. почали будувати перші в історії РФ десантно-штурмові вертольотнощі — «Іван Рогов» та «Митрофан Москаленко».¹²

Отже, росіяни активно використовують суднобудівну галузь Криму, включаючи її підприємства до російських військових концернів і завантажуючи їх військовими замовленнями або залучаючи до ремонту російських військових кораблів («13-й судноремонтний завод» у Севастополі). Потужності кримських підприємств стають особливо важливими для росіян на тлі масштабної агресії війни проти України. Саме тому ці підприємства є законними військовими цілями для ЗСУ (удари по судноремонтному заводу в Севастополі та заводу «Залів» у Керчі).

¹¹ За даними окупаційного Кримстату

¹² «Трофейна економіка». Мілітаризація Криму як фактор промислового зростання. 2014-2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181945>

Низка кримських підприємств отримали ліцензії на виробництво і ремонт авіаційної техніки («Євпаторійський авіаційний ремонтний завод», «Науково-дослідний інститут аеропружних систем», «Севастопольське авіаційне підприємство») та монтаж військової техніки («Завод «Фіолент», «Феодосійський оптичний завод», завод «Залів» тощо).¹³ За інформацією окупаційного голови «РК» С. Аксьонова, в 2023 р. обсяги державних замовлень на військове виробництво в Криму зросли в 5 разів: з 24 до 130 млрд рублів.¹⁴

Іншим важливим сектором кримської економіки стає видобувна сфера, яка активно розвивалась за рахунок крадіжки українських природних ресурсів — природного газу на шельфі, щебню та інших природних матеріалів, необхідних для будівництва Керченського мосту та траси «Таврида».

Під час реалізації цих проєктів видобуток щебню та інших матеріалів зростає на 40 %. Але це процес ситуативний — зменшення обсягів дорожнього будівництва знижує потужності видобувної галузі.

Упродовж окупації прибутковим залишається будівельний бізнес: масштаби введеного в експлуатацію житла в 2022 р. виходять на рівень 2013 р. (понад 900 тис кв.м). Це було зумовлено масовим переїздом росіян до Криму (про це більш детально в наступному підрозділі). Але починаючи з 2022 р. попит на житло в Криму знижується на 38 %, що, безумовно, впливає на темпи будівництва. Протягом першого півріччя 2023 р. динаміка будівельних робіт у Криму знизилась на 42 %.¹⁵ У Севастополі житлове будівництво скоротилося на 40%, а три четвертих квартир у новобудовах не продаються.

Інші галузі в Криму також поступово скорочують виробництво та стають збитковими: у 2023 р. 38 % кримських підприємств працювало зі збитками, сума яких за рік зросла на 59 %.¹⁶

13 «Трофейна економіка». Мілітаризація Криму як фактор промислового зростання. 2014-2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181945>

14 Выпуск военной техники в Крыму: объем госконтрактов превысил 130 млрд. URL: <https://crimea-news.com/society/2023/09/19/1186948.html>

15 Динамика объема работ, выполненных по сфере деятельности «Строительство». URL: <https://82.rosstat.gov.ru/folder/27527#>

16 О финансовом состоянии организаций Республики Крым в январе-июле 2023 года. URL: <https://82.rosstat.gov.ru/storage/mediabank/0723%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D1%84%D1%80.pdf>

Аграрний сектор, який був одним із важливих складників кримської економіки до окупації, поступово занепадає. Особливо це стосується виробництва рослинної продукції через брак води. Площа зрошуваних земель у 2015 р. скорочується в 10 разів — з 136 до 14 тисяч га. Рис взагалі перестали вирощувати, врожаї інших культур суттєво знизились: виробництво картоплі впало в 4 рази, овочів — майже в 3 (до 160 тис. т). На доокупаційному рівні зберігається тільки виробництво зернових (від 900 до 1400 тис. т на рік залежно від погодних умов) та у деякі роки — соняшнику.¹⁷

У 2022–23 рр. окупаційна влада звітує про «рекордні врожаї» зернових: 2,1 млн т та 2,3 млн т, відповідно. Однак, ці цифри не відповідають дійсності, бо за ними російська влада приховує вивіз краденого зерна з окупованих районів півдня України. За даними США, тільки у 2022 р. Росія вкрала 6 млн т українського зерна.¹⁸

Упродовж окупації через високу ціну на корма, складні умови забою і хвороби скорочується кількість свійської худоби: великої рогатої худоби — на 25 %, свиней, вівець та кіз — на третину, птиці — на 35 %. Це призводить до подальшого скорочення виробництва м'яса (на 20 %), молока (на 35 %) та яєць (на 40 %).¹⁹ Відповідно, аграрний сектор Криму, який і до окупації мав серйозні проблеми, стає все більш збитковим (темпи щорічного падіння коливаються від 4 до 14 %).

Суттєві зміни відбуваються в сфері видобутку морських біоресурсів, який з 2014 р. зростає втричі. Одночасно у кілька разів зростає кількість суб'єктів вилову риби (з 89 до 304) — на кримські квоти реєструються російські рибалки, які хижацькі добувають морські біоресурси біля узбережжя Криму.²⁰

17 За даними окупаційного Кримстату.

18 Assessment of Impact of Russia's Invasion of Ukraine on Food Security. URL: <https://files.constantcontact.com/fab49a91901/1e86de0d-671c-4652-9c56-dec0554e13a2.pdf>

19 За даними окупаційного Кримстату.

20 Гучакова Т., Клименко А. Соціально-економічна ситуація в окупованому Криму. 2014-2018. К., 2019. С. 13.

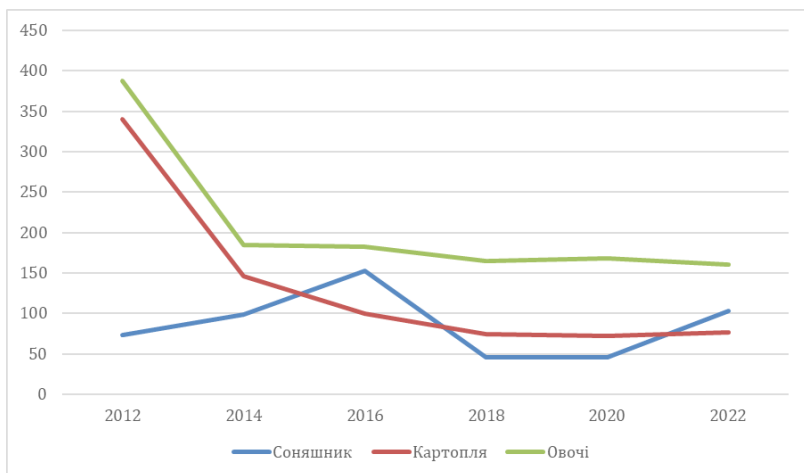

Рис. 5.3. Врожай основних аграрних культур в Криму (в тис. т)

Отже, внаслідок окупації економіка Криму зазнала серйозної трансформації: частка промисловості у валовому регіональному продукті (ВРП) знизилась з 31 до 16%, а сільського господарства — з 25 до 6%. У сфері послуг ВРП забезпечують операції з нерухомістю (15%) та торгівля (13%), а також держуправління та військова безпека — 9%.²¹ ІТ-послуги, навпаки, майже зникають. Обіцянки окупаційної влади створити в Криму «Кремнієву долину» були приречені через масовий виїзд програмістів з півострова внаслідок західних санкцій.

5.1.4. Транспорт, туризм та зовнішня торгівля окупованого Криму

Суттєві зміни відбуваються за іншими економічними напрямками: у транспорті, туристичній галузі та зовнішній торгівлі окупованого півострова.

До запуску руху Керченським мостом у 2018 р. основними засобами сполучення з Росією стають авіаперевезення та поромна переправа. Станом на березень 2014 р. у Криму було два аеропорти — «Сімферополь» та «Бельбек» (біля Севастополя). Обидва були

²¹ За даними окупаційного Кримстату.

захоплені російськими військовими в перші дні окупації Криму. Однак в авіасполученні було задіяно тільки аеропорт Сімферополя, хоча окупанти планували відкрити громадський кластер на аеродромі «Бельбек».

21 березня 2014 р. президія окупаційної держради ухвалила рішення про привласнення майна структурного підрозділу «Украероруху», а 9 квітня аеропорт «Сімферополь» було включено до Держреєстру аеропортів Російської Федерації. 31 березня 2014 р. європейська організація з безпеки повітряного руху (Євроконтроль) заборонила польоти до окупованого Криму. Відповідно, авіарейси на півострів могли здійснювати тільки російські авіакомпанії.

В умовах залишення тільки авіап перевезення (черги на поромну переправу мало приваблювали туристів), а також впровадження пільгових умов для низки категорій росіян, пасажиропотік аеропорту «Сімферополь» стрімко зростає: якщо в 2013 р. він обслуговує 1,2 млн пасажирів, то в 2014 р. — вже 2,8, у 2015 р. — понад 5 млн.

Збільшення пасажиропотоку вимагало проведення модернізації аеропорту, яка була швидко зроблена: у рамках ФЦП побудовано новий аеровокзальний комплекс і проведено реконструкцію злітно-посадкової смуги. Загальна вартість робіт склала понад 50 млрд рублів.

Це дало змогу збільшити кількість рейсів та довести пасажиропотік у 2021 р. до рекордних 6,8 млн пасажирів. Однак після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну в лютому 2022 р. Росавіація забороняє польоти в Крим. Ця заборона постійно продовжується, що спричинило колосальні збитки: за підсумками 2022 р. збитковість аеропорту склала рекордні 1,84 млрд рублів (понад \$26 млн).²² Однак це не заважає проведенню чергового етапу його реконструкції.

До окупації важливим видом транспорту Криму був залізничний — в 2013 р. ним було перевезено 21 млн пасажирів. Крім того, 27,3 % вантажних перевезень припадало саме на залізницю (майже 71 % — на автотранспорт).

²² Аэропорт Симферополя стал рекордсменом по убыткам в 2022 году. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/7bc5f70a>

Окупанти провели «націоналізацію» Кримської дирекції Придніпровської залізниці та створили «Кримську залізну дорогу» (щоб уникнути санкцій для Російської залізниці). Кількість потягів на кримському напрямку стрімко скорочується: якщо влітку 2013 р. курсувало 70 поїздів, то в 2014 — тільки 11. Внаслідок цього пасажиропотік між Кримом та РФ скорочується на 95 %, з материковою Україною — на 60 %.²³

26 грудня 2014 р. «Укрзалізниця» припиняє рух пасажирських та вантажних потягів до Криму з міркувань безпеки. З серпня 2015 р. Росія намагається організувати рух потягів до Криму через Керченську поромну переправу. Але з огляду на малу пропускну спроможність сформували алгоритм «єдиного квитка», який передбачав рух кількома видами транспорту: з Сімферополя автобусом до Керчі, поромом через Керченську переправу, автобусом до Краснодару чи Анапи, залізницею до місця призначення. Ця схема працювала з кінця квітня до кінця вересня. Час в дорозі між Кримом і Москвою складав понад 40 годин (замість доби під час курсування поїздів територією України). За даними окупантів, упродовж одного сезону могли перевезти 350–370 тисяч пасажирів, що в 4 рази менше показників 2013 р.

Будівництво Керченського моста дало змогу поновити залізничні перевезення до Криму з 2020 р.: спочатку було відкрито пасажирське сполучення, згодом — вантажне. У 2021 р., за окупаційними даними, було перевезено майже 1 млн пасажирів, у 2021 р. — вже 2,4 млн, а в 2022 р. — 8,3 млн пасажирів (через припинення авіаруху до Криму).

Запуск вантажного сполучення Керченським мостом дозволяє збільшити вантажні перевезення до майже 5 млн тон у 2022 р. Однак пошкодження Керченського мосту, нанесені ЗСУ, значно обмежили транспортні можливості в доставці як військових, так і цивільних вантажів.

Найбільш постраждало від окупації портове господарство півострова. Окупаційна влада «націоналізує» порти Криму 17 березня 2014 р. і створює державне підприємство «Кримські морські порти», до яких включили: Керченський морський торговельний порт, Керченський морський рибний порт, Феодосійський мор-

23 «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С. 27.

ський торгівельний порт, Ялтинський морський торгівельний порт і Євпаторійський морський торгівельний порт. На базі компанії «Керченська поромна переправа» було створено російське державне підприємство. 27 березня окупаційні «законодавчі збори» Севастополя об'єднали потужності Севастопольського морського торгівельного та Севастопольського морського рибного портів в межах держпідприємства «Порт Севастополь».

16 червня 2014 р. Міністерство інфраструктури України закриває всі морські порти Криму, а ЄС вносить їх до санкційного списку, дозволяючи суднам заходити тільки в екстрених випадках. Ці заборони не зупинили повністю візити іноземних суден до кримських портів, але скоротили їх до 140–160 суден на рік. Крім того, упродовж 2014–18 рр. кількість країн-порушників санкційного режиму скоротилася вдвічі: з 33 до 15.²⁴ Росія змушена була замінювати іноземні судна власними: їх кількість в портах Криму зросла з 59 до 117.²⁵ Але цієї кількості не вистачає, що змушує РФ орендувати судна за кордоном і експлуатувати старі (їхня частка складає 60%).

Після окупації суттєво зростає роль Керченської поромної переправи в сполученні з РФ. Спочатку російська влада використовує для перевезень іноземні пороми, але під тиском санкцій власники відмовляються від співпраці, що змушує росіян купувати пороми для забезпечення сполучення з Кримом.

Санкції спричинили зменшення вантажообігу кримських портів та їхнього поступового занепаду. У 2013 р. вантажообіг кримських портів складав понад 11 млн т. Серед них найбільше навантаження припадало на Севастопольський морський порт (4,8 млн т), Керченський (2,8 млн т) та Феодосійський (2,6 млн т).

Протягом 2014–2018 рр. активно працював тільки порт у Керчі завдяки поромній переправі — його вантажообіг зростає з 2,8 до 9,5 млн т (80% усього портового вантажообігу Криму). Однак після запуску вантажних перевезень Керченським мостом роль переправи була зведена до мінімуму.

24 «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С. 13-14.

25 Там само.

За даними Асоціації морських торгових портів Росії, у 2020 р. вантажообіг портів Криму не перевищує одного мільйону тон: Керченського морського порту — 238 тис т (падіння в порівнянні з 2013 р. у 12 разів), Феодосійського — 201 тис т (в 13 разів), Севастопольського — 337,2 тис т (в 14 разів). У 2021 р. вантажообіг взагалі скорочується до 619 тис т.

Відповідно, збитки кримських портів швидко зростали: за рік вони збільшились в 4 рази — до 411,7 млн рублів. Вихід намагалися знайти в розпродажі суден: у 2022 р. з молотка пішли 5 суден. Але це не допомогло — збитковість збільшилась до 718 млн рублів, з яких понад 500 млн припадало на поромну переправу, яка фактично припинила свою роботу.²⁶ Це спричиняє скорочення персоналу: у 2020 р. розпочалися масові звільнення працівників, яким запропонували роботу у віддалених регіонах РФ.

Однак у 2022 р. порти Криму продемонстрували неочікуване зростання вантажообігу до 2,7 млн т. Упродовж 10 місяців 2023 р. вантажообіг кримських портів складає 2,2 млн т. Це відбувається за рахунок експорту краденого українського зерна.

Ще одна галузь, яка постраждала внаслідок російської окупації — туристична. Туристичний потік у Крим за роки окупації також суттєво змінюється: до 2014 р. переважна більшість туристів в Криму припадала на громадян України — 4,2–4,5 млн осіб (понад 70 %). Після окупації українці в Крим майже не їздять. Росіяни до окупації складали, відповідно, 20–25 % туристичного потоку, але після реалізації плану «Кримнаш» вони стають основними клієнтами кримського туристичного сектору.

У 2013 р., за даними Міністерства курортів та туризму АРК, 66 % туристів прибували до Криму залізничним транспортом, 24 % — автомобільним та біля 10 % — літаками. Після окупації туристична логістика змінюється: основна маса туристів прибуває до Криму літаками (45 %) та поромною переправою (41 %). З запуском Керченського мосту зростає кількість туристів, що їдуть автомо-

26 В нашу гавань не заходять кораблі. Порти Криму та санкції. Центр журналістських розслідувань. 11.10. 2021. URL: <https://investigator.org.ua/ua/publication/237428/>

більшим транспортом (70 %); літаками прибуває 25 % туристів, а залізницею — тільки 5 %.

Окупаційна статистика постійно звітувала про збільшення кількості туристів, що не відповідає дійсності. Якщо в найбільш успішному кримському сезоні в 2012 р. Крим відвідало понад 6 млн туристів, то в 2021 р. окупанти вже нарахували 9,4 млн, що навіть перевищує показники радянських часів (8,3 млн в 1988 р.). Безумовно, що через пандемію COVID-19 та обмеження на закордонні туристичні поїздки число відпочивальників у Криму збільшується, але не до таких обсягів, які просто не зможе обслуговувати місцева інфраструктура. Тому українські експерти зазначають, що реальне число туристів в Криму не перевищує 3–3,5 млн осіб.²⁷

Завантаження туристичних об'єктів підтверджує слова українських аналітиків: в об'єктах розміщення в 2021 р. відпочивало приблизно 2,5 млн осіб. Навіть, якщо уявити, що значна кількість туристів знімали квартири або користувалися послугами «тіньових» готелів, такого дисбалансу бути не може.

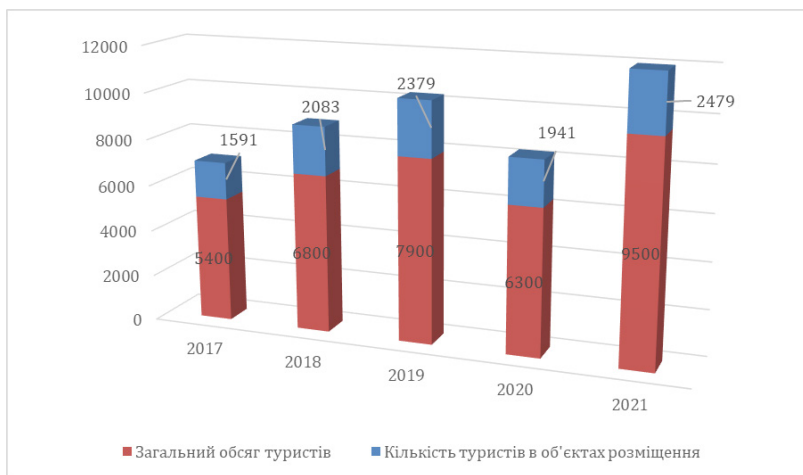

Рис. 5.4. Кількість відпочивальників в об'єктах розміщення «РК», у тис. осіб²⁸

27 Багато туристів, багато незадоволених: перші підсумки курортного сезону 2021 року в Криму. Крим.Реалії. 06.09.2021

28 «Статистический ежегодник. Республика Крым». 2021. Симферополь, 2022. С. 112-113.

Російське повномасштабне вторгнення в Україну, припинення авіасполучення та перші удари ЗСУ по Криму влітку 2022 р. зменшують кількість бажаючих відпочити на півострові на третину. У 2023 р. ситуація ще гірша: окупаційна влада прогнозувала 4–4,5 млн туристів (в реальності — не більше 1,5 млн).

За даними російського сервісу бронювання «Островок», кількість бронювань в 2023 р. зменшилася на 50–60%; у Севастополі — на 66%, у Євпаторії — на 69%.²⁹

Змінилися й фінансові можливості відпочивальників. До окупації в Крим з Росії їхали доволі заможні люди, які витрачали значні кошти на проживання, харчування і додаткові послуги. З 2014 р. основна маса відпочивальників представлена російськими військовими разом з родинами та різноманітними пільговиками, обмеженими в коштах. Внаслідок таких змін в меню ялтинських кафе з'являються дешеві страви. Скорочується тривалість відпочинку: якщо у 2000-х рр. вона складала в середньому 14 днів, то з 2014 р. — тільки 7.³⁰

Це свідчить про серйозні проблеми в туристичній галузі півострова, яка мала непогані можливості для розвитку. Але російська влада, яка робить ставку на військову базу в Криму, малює туристичні рекорди виключно в звітах.

Зовнішня торгівля Криму постраждала ще більше — її обсяги скоротилися до мінімуму. Якщо в 2013 р. зовнішньоторговельний оборот АРК складає \$1987 млн, то в 2015 він зменшується до \$114,7 млн (падіння у 12 разів). Експорт скорочується майже в 12 разів: з \$914,9 до \$79,5 млн, імпорт — з \$1045,3 до \$100 млн (падіння в 10,5 раза). У Севастополі темпи падіння були меншими: оборот знижується з \$206,7 до \$39,4 млн (в 5 разів) за рахунок збереження рівня імпорту. Хоча експорт скорочується майже в 17 разів — з \$99,8 до \$6 млн.³¹

29 После серии взрывов в Крыму российских туристов "смыло" с полуострова — статистика. УНІАН. 17.08.2023. URL: <https://www.unian.net/russianworld/otdyh-v-krymu-2023-turistov-iz-strany-agressora-stalo-menshe-minimum-na-tret-12363543.html>

30 Окупований туризм. Як змінився туристичний потік в Криму. 2014-2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181948>

31 За даними Держстату України та окупаційного Кримстату.

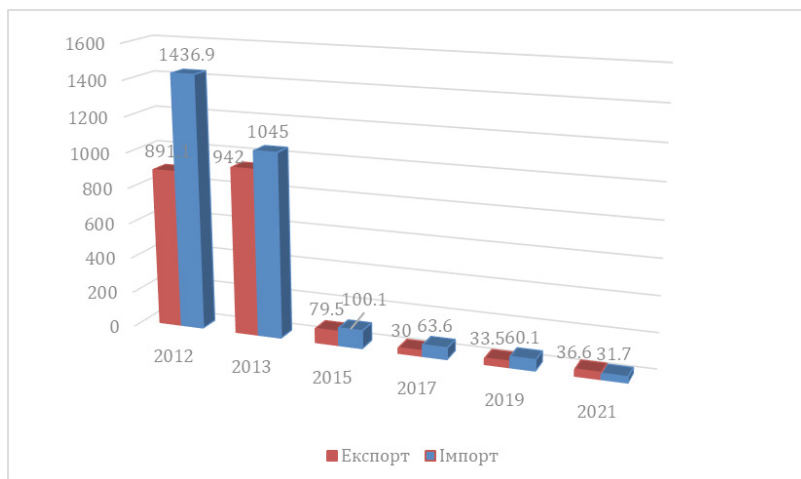

Рис. 5.5. Зовнішня торгівля Криму у 2012–21 рр., в \$млн.

У наступні роки оборот зовнішньої торгівлі продовжує зменшуватися та в 2021 р. складає \$68,3 млн (падіння в порівнянні з 2013 р. у 29 разів); у Севастополі — \$10,4 млн (у 20 разів).

Навіть якщо врахувати, що після окупації торгівля з РФ перестала бути для росіян зовнішньою, зменшення обсягів виглядає доволі суттєвим.

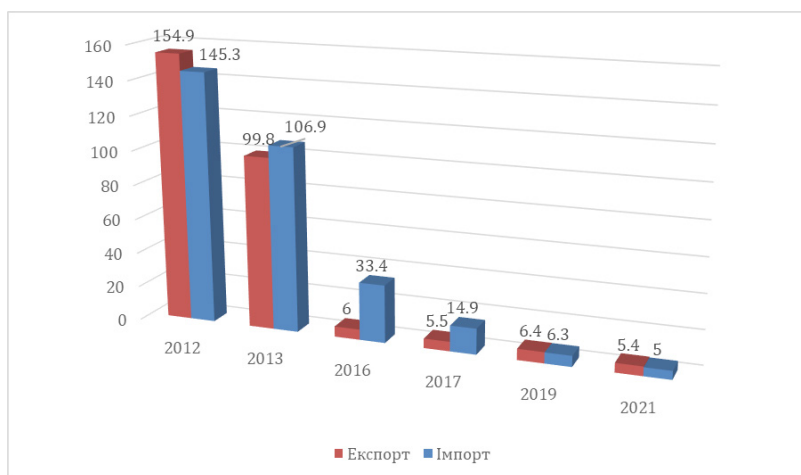

Рис. 5.6. Зовнішня торгівля Севастополя у 2012–21 рр., у \$млн.

Окупація змінила географічну та товарну структуру кримського експорту. У 2013 р. основними споживачами кримських товарів були Росія (27% усього кримського експорту) та ЄС (19%). Основна частина імпорту до Криму припадала на Китай (41%) та країни ЄС (25%). Росія займала третю сходинку (13%), Німеччина — четверту (11%), Туреччина — п'яту (8%).³²

Після окупації основна частка кримського експорту, за окупаційними даними, припадає на Туреччину (\$6,3 млн або 27% усього обсягу експорту), Білорусь (\$3,1 млн — 13%), Індію (\$2,4 млн або 10%) та Казахстан (\$2,2 млн — 9%).³³ Відповідно, кримська продукція йде тільки на ринки азійських країн та СНД (84%). Хоча й тут є проблеми: експорт з Криму до Білорусі скоротився в 14 разів, до Казахстану — в 16.

Аналогічна ситуація і з імпортом: його лєвова частка (78% в 2021 р.) припадає на країни СНД. Незважаючи на те, що Китай і Туреччина продовжують торгувати з Кримом, імпорт із цих країн знизився в десятки разів.³⁴

У структурі кримського експорту до анексії переважає сировина (понад 50%). Частка машин складала тільки 11%. В імпорті, навпаки, превалює, обладнання і продукція машинобудування — 57%, паливо — 7% тощо.³⁵

Після російської окупації структура експорту змінюється: частка продовольства зростає з 20 до 40% в 2021 р.; машин і обладнання — до 30%; хімічної продукції — до 20%.

Такі зміни були пов'язані зі зростанням експорту кримського зерна в два рази: з 260 до 588 тис. т.³⁶ Основними покупцями кримської аграрної продукції є арабські країни: Сирія, Ліван, Єгипет, Лівія тощо. Металобрухт вивозять до Туреччини; хімічну продукцію — до Сирії, Лівану та Єгипту.

32 Статистичний збірник «Регіони України». Частина 2. К., 2014. С. 412-587.

33 За даними окупаційного Кримстату

34 За даними окупаційного Кримстату

35 Статистичний збірник «Регіони України». Частина 2. К., 2014. С. 412-415.

36 Економіка окупованого Криму. Експортна катастрофа. 2014-2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181949>

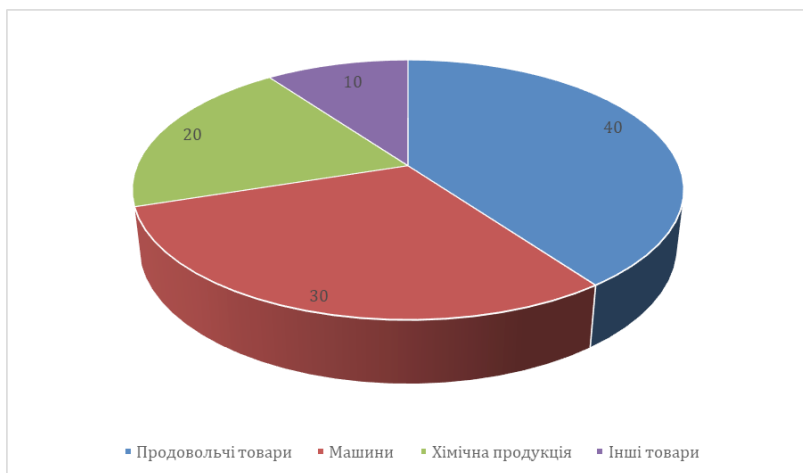

Рис. 5.7. Товарна структура кримського експорту після окупації, у %

У 2022 р. з Криму було вивезена рекордна кількість зерна: тільки до Сирії відправили 0,5 млн т (у 2021 р. — 28 тис. т). Як розуміємо, значну частину «кримського експорту» складає вкрадене зерно з тимчасово окупованих південних регіонів України.

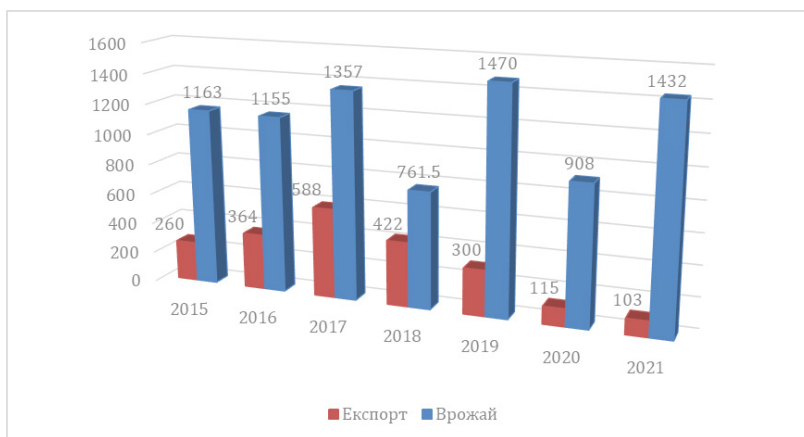

Рис. 5.8. Співвідношення врожаю та експорту зерна з Криму упродовж 2015–21 рр., у тис. т³⁷

37 Економіка окупованого Криму. Експортна катастрофа. 2014-2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181949>.

У товарній структурі імпорту до Криму після окупації домінують продовольчі товари — від 30 до 43 %; машини і обладнання — 20 %; метали та вироби з них — 15 %. Крім країн СНД товари до Криму постачають й інші держави: Туреччина експортувала до Криму значні обсяги будівельних матеріалів, Норвегія (до 2017 р.), Єгипет та Туреччина — ільменіт (сировину для заводу «Кримський титан»). Ці поставки, як правило, йшли як реекспорт (у тому числі з України).³⁸

Отже, російська окупація призвела до деградації кримських морських портів, суттєвого скорочення туристичного потоку і занепаду зовнішньої торгівлі через введення санкцій.

Загалом, російська економічна політика в окупованому Криму базується на двох ключових напрямках. По-перше, це експропріація української державної та привабливої приватної власності («трофейна економіка»), яка дозволяє використовувати виробничі потужності українського півострова для реалізації, насамперед, військово-промислових проєктів та забезпечення відпочинку для російських силовиків і членів їх сімей. Росія активно використовує півострів як перевалочну базу для експорту вкраденого українського зерна.

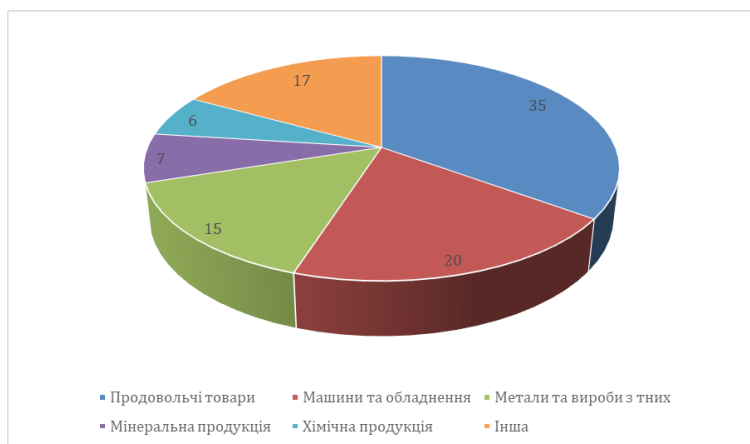

Рис. 5.9. Товарна структура імпорту до Криму після окупації, у%

³⁸ «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С. 51; дані окупаційного Кримстату.

Друга особливість — це масштабні російські бюджетні інвестиції, але виключно в ті сфери, які мають забезпечити реалізацію російського військового сценарію. Росія будує стратегічні магістралі (міст та траса з Краснодарського краю) та приєднує Крим до власної енергетичної системи через будівництва енергетичних («енергоміст», газогін) артерій. Це також необхідно для стабільного функціонування військової бази на півострові. Фінансування інших проєктів здійснюється за остаточним принципом. Така переорієнтація спричиняє масштабну структурну перебудову кримської економіки та деградацію традиційних для неї галузей (аграрний сектор, туризм тощо).

5.2. Соціально-демографічна ситуація в окупованому Криму

5.2.1. Демографічні зміни в окупованому Криму

Росія у власній історії неодноразово використовувала демографію як зброю для реалізації своїх планів: від створення нестерпних умов життя для місцевого населення до добровільно-примусового переселення та масових депортацій цілих народів. Крим зіткнувся з майже всіма російськими практиками. Після анексії півострова в 1783 р. кримські татари масово емігрують з Криму через позбавлення земельних ділянок на користь російських поміщиків та свавілля російських чиновників. За різними оцінками, кількість кримських татар на півострові внаслідок першої хвилі еміграції (1780–90 рр.) скоротилася в чотири рази, після Кримської війни 1853–56 рр. — удвічі.³⁹

У 1944 р. Росія депортує з Криму приблизно 200 тисяч кримських татар, 15 тисяч греків, 12,4 тис. болгар, 9,6 тис. вірмен та інших народів. Замість депортованих на півострів починають масово завозити росіян, внаслідок чого їхня кількість стрімко зростає:

39 Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. К., 2016. С. 335.

якщо за переписом 1939 р. росіяни складали 49,6%, то в 1959 р. — уже понад 71 %.⁴⁰

Демографічна політика Кремля в ХХІ ст. продовжує імперську практику, що спричиняє серйозні демографічні зміни. По-перше, треба зазначити, що дані української статистики та російського перепису 2014 р. суттєво відрізняються: за інформацією Держстату України на 1 січня 2014 р. в АРК мешкало 1,967 млн осіб. За даними російського перепису вересня 2014 р., кількість населення зменшилася до 1,891 млн. Це пов'язано як з неврахованою міграцією кримчан, так і з відмовою частини з них брати участь у російському переписі.

Друга важлива тенденція — скорочення народжуваності протягом окупації: на 32 % в «РК» (з 24 до 16,5 тис. на рік), та на 10 % — у Севастополі.⁴¹ По-третє, окупована АРК переживає дві хвили зростання смертності: в перші роки окупації — на 8 %, та під час пандемії COVID-19 — на 23 % (у Севастополі — на 30 %).⁴² У 2022 р. в усіх містах Криму кількість померлих перевищує кількість новонароджених: у Сімферополі — у півтора раза, Армянську та Джанкої — в 2 рази, Євпаторії та Ялті — в 2,2, Феодосії, Керчі — в 2,5.

Отже, упродовж 2014–2022 рр. в «РК» померло 263,2 тис. осіб (13 % від доокупаційної чисельності Криму), у Севастополі — 54,8 тисяч (відповідно, 14 %).⁴³

Протягом 2019–22 рр. коефіцієнт природного приросту населення в Севастополі складає мінус 6,7, у «РК» — мінус 6,3. Це свідчить про швидке вимирання населення півострова, яке окупаційна влада намагається компенсувати переїздом росіян до Криму. Їм пропонують роботу, пільгові кредити на житло, підйомні тощо.

40 Всесоюзная перепись населения 1939 года. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39.php?reg=68; Всесоюзная перепись населения 1959 года. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/resp_nac_59.php?reg=9

41 За даними окупаційного Кримстату

42 Там само

43 Там само

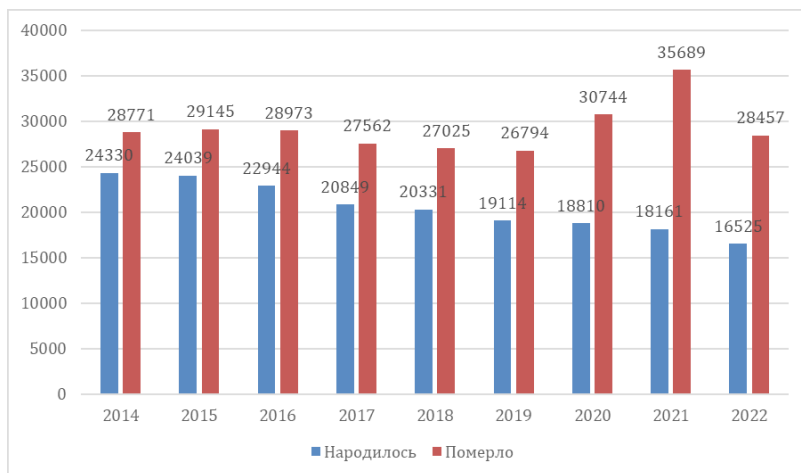

Рис. 5.10 Динаміка народжуваності і смертності в Криму (без Севастополя) в 2013–2022 рр., в тис. осіб⁴⁴

Тільки за офіційними російськими даними, які не враховують «силовиків» і деякі інші категорії переселенців, впродовж окупації до «РК» прибуло 266,7 тисяч (14 % від доокупаційної чисельності), а в Севастополь — 150 тисяч (40 %). Севастополь стає лідером міграційного приросту в Росії.⁴⁵

Внаслідок переселення населення Севастополя зростає майже у 2 рази — до 558 тис. Однак в «РК» спостерігаємо іншу тенденцію: незважаючи на переїзд росіян кількість мешканців майже не змінюється.

Російське повномасштабне вторгнення в Україну в 2022 р. зафіксувало нову тенденцію: вперше з початку окупації кількість тих, хто залишає півострів, перевищує тих, хто приїхав. У 2022 р. півострів залишило понад 40 тисяч осіб (на 20% більше ніж у 2021 р.).

Таким чином, протягом 2014–22 рр. через смерть та виїзд населення окупованої АРК скоротилося на 444 тисячі (23 % від доокупаційної чисельності). У Севастополі, відповідно, на 103 тис (без даних за 2022 р.), тобто на 30 % від кількості населення у 2014 р.

⁴⁴ За даними Держстату України та окупаційного Кримстату

⁴⁵ Севастополь стал лидером демографического роста в России. Коммерсант. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5293197>

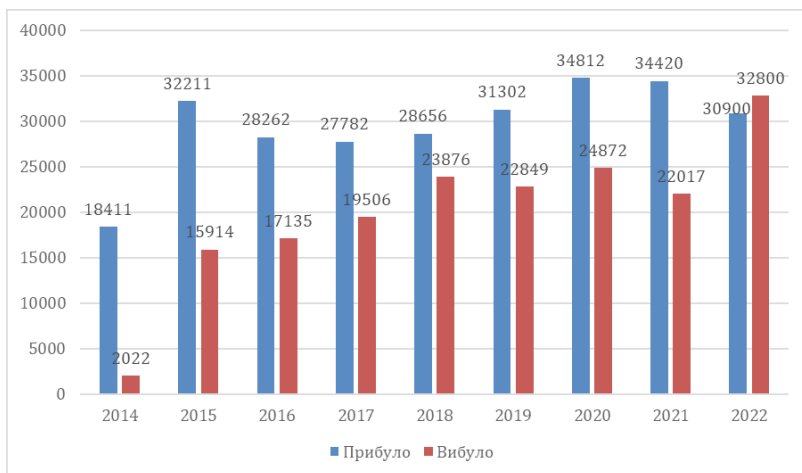

Рис. 5.11. Динаміка міграції до/з окупованої АРК у 2014–22 рр., у тис. осіб⁴⁶

За аналізом українських експертів, ці показники ще гірші, бо після окупації Крим залишило від 50 до 100 тисяч людей, які переїхали до материкової України, але не змінили кримської реєстрації. Тобто загалом півострів втратив понад 650 тисяч населення (27% від чисельності 2013 р.).

Водночас загальна кількість російських переселенців складає 600–800 тисяч (25–35% від кількості кримського населення до окупації).⁴⁷ Тобто відбувається масштабна заміна населення Криму лояльними до влади росіянами, що є порушенням норм міжнародного права.

За словами голови Кримської правозахисної групи О. Скрипник, заміна населення Криму — це стратегічне завдання РФ. «Один із напрямків — це переміщення мілітаризованого населення. Вони переміщуються вже не як у відрядження, а на постійну роботу, тобто вони переміщуються вже зі своїми сім'ями. Тобто, якщо мова йде про одного фсбешника, то, насправді, можемо помножити на три. Бо він, наприклад, приїжджає з дружиною та дитиною. І це

⁴⁶ За даними окупаційного Кримстату

⁴⁷ Як кримчан замінили на росіян. Росіяни обживають український Крим? Крим. Реалії. 25 грудня 2021 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-krymchan-zaminyly-na-rosiyan/31624708.html>

втричі більше мілітаризованого населення, яке направляється до окупованого Криму. І зрозуміло, що воно не просто лояльне, воно підконтрольне Кремлю», — вважає експертка.⁴⁸

Визначити реальний національний склад Криму в умовах окупації важко через сумнівні дані обох російських переписів (2014 і 2021 рр.).

Нагадаємо, що за даними українського перепису 2001 р., в АРК проживало: 58,5 % етнічних росіян, 24,4 % українців та 12,1 % кримських татар. Згідно з опитуванням Центру Разумкова, у 2008 р. в АРК мешкає 60 % росіян, 24,9 % українців та 9,1 % кримських татар.⁴⁹

За даними першого російського перепису 2014 р., кількість етнічних росіян зростає до 63 %, а українців, навпаки, зменшується до 15 %. Чисельність кримських татар майже не змінюється та складає 12 %.⁵⁰ Тобто, за російськими даними, кількість українців знизилася на 10 %.

Соціологічне опитування російського фонду «Открытое мнение» в 2016 р. підтверджує дані російського перепису, фіксуючи кількість кримчан, які ідентифікують себе як українці, на рівні 16 %.⁵¹

За даними Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS), який проводить опитування в Криму в 2017 р., кількість українців зменшується до 7,8 % — втричі у порівнянні з до-окупаційним періодом. Водночас, 8 % кримчан вказують подвійну ідентифікацію — росіяни-українці.⁵² Це свідчить про бажання українців утаємничити свою національність через негативне ставлення окупаційної влади до всього українського. Натомість кількість росіян в «РК» поступово збільшується — до 68 % у 2017 р., що від-

48 Там само

49 АР Крим: люди, проблеми, перспективи. *Національна безпека і оборона*. 2008. №10. С.3.

50 "Перепись населения в Крымском федеральном округе". URL: https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/tab-krim.htm

51 Проект «Открытое мнение Крым – 2016». URL: <https://openopinion.ru/krim>

52 Sasse, Gwendolyn. Terra incognita. The public mood in Crimea, ZOiS Report 3/2017. P.10.

повідає міграційному приросту. Частка кримських татар зберігається на рівні 12 % в усіх опитуваннях.

Другий окупаційний перепис 2021 р. демонструє подальше збільшення числа росіян (до 73 %) та зменшення українців (до 8 %). Частка кримських татар збільшується до 14 %. Такими даними окупаційна влада намагається продемонструвати зростання чисельності кримських татар в «російському Криму» та зміну самоідентифікації кримських українців.

У Севастополі домінує російський етнос: у 2001 р. — 72 %, у 2014 р. — 77 %, у 2021 р. — 75 % росіян. Українці в місті залишаються другою за чисельністю групою, хоча їхня кількість стрімко скорочується: з 22,6 % у 2001 р. до 14,2 % у 2014 р. та 4,6 % у 2021 р. (майже в 5 разів).

Таким чином, можемо констатувати, що російська окупаційна політика спричиняє викривлення кримськими українцями власної етнічної ідентифікації. Російська влада фактично знищила освіту українською мовою, залишивши тільки одну школу з викладанням українською. Кількість учнів, що навчаються українською мовою, скоротилася до 249 дітей на весь Крим.

Кримськотатарська ідентичність, за російськими даними, майже не змінилась, незважаючи на масові репресії проти кримських татар. Але росіянам вигідно демонструвати «позитивні зміни» в житті кримських татар. Хоча ситуація в освітньому просторі трохи краща, ніж з українською освітою: кількість учнів, що навчається кримськотатарською мовою залишається на рівні 2013 р. — біля 3 %.⁵³ Однак, за російськими освітніми нормами можливість навчатися рідною мовою існує тільки до 10 класу — далі всі предмети викладаються виключно російською. Крім того, останнім часом російська влада поступово переводить вивчення кримськотатарської мови на факультативний рівень.

Важливим маркером соціально-політичної структури кримського соціуму є ставлення до російської громадянської ідентичності.

53 Інформаційне-аналітичне дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014- 2019 рр.)». К., 2020. С. 26-28.

Нагадаємо, що до окупації в Криму домінувала регіональна ідентичність, яка поступово втрачала свої позиції перед українською державною. Після окупації рівень регіональної ідентичності зростає: у 2016 р. 39,6% респондентів зазначають, що рівень їх регіональної ідентичності після окупації Криму підвищується.⁵⁴ Особлива помітна ця тенденція серед кримської студентської молоді, 40,3% якої надає перевагу регіональній ідентичності. Такий підхід переважає у кримських татар (54%) та українців (46%).⁵⁵

Це пов'язано також із напруженими відносинами між кримчанами та росіянами, які переїхали до Криму. «Вони їдуть із таким розумінням, що наш Крим, узяли, купили, і ми маємо на них працювати, треба всі кинути й робити, як роблять вони. Ми — робоча сила. Раби. Вони всі росіяни, а ми — кримчани», — висловлює свої претензії під час проведення фокус-групи один з респондентів.⁵⁶

Водночас кримчани не поспішали визнавати себе громадянами РФ. Особливо це стосується кримських татар та молоді.⁵⁷ Громадянами РФ у 2016 р. вважали себе тільки 16% кримських татар.⁵⁸ Учасниця фокус-групи із числа кримських татар влучно прокоментувала перехід до російського громадянства: «Можна паспорт дати, але чи стану я від цього почуватися громадянкою іншої держави? Не стану. Для цього потрібні інші механізми».⁵⁹ У етнічному розрізі громадянами РФ вважали себе тільки 19% молодих українців та 17% кримських татар.⁶⁰

54 Sasse, Gwendolyn. *Terra incognita. The public mood in Crimea*, ZOiS Report 3/2017. P. 9

55 Нелина Л., Ирхин А. Историческая память в структуре государственно-гражданской идентичности студенчества Крыма и Севастополя. Межнациональное и межрелигиозное согласие в студенческой среде Крыма и Севастополя: мониторинг и анализ уровня развития. Севастополь, 2019. С. 38-42.

56 Мукомель В., Хайкин С. Крымские татары после «Крымской весны»: трансформация идентичностей. Мониторинг общественного мнения: *Экономические и социальные перемены*. 2016. №3. С.55.

57 Проект «Открытое мнение Крым – 2016». URL: <https://openopinion.ru/krim>

58 Мукомель В., Хайкин С. Указ. соч. С.58.

59 Там само. С. 56.

60 Нелина Л., Ирхин А. Указ соч. С. 41.

Відповідно, кримські татари й українці в Криму живуть в умовах «подвійної лояльності»: вони змушені брати російські паспорти та інші документи, підкорятися російським законам, але водночас залишаються лояльними до України, зберігаючи соціальні зв'язки. Ці чинники мають стати запорукою деокупації Криму, особливо на тлі розгортання антиросійського партизанського руху на півострові після 24 лютого 2022 р.

5.2.2. Соціальна ситуація на окупованому півострові

Соціальні зміни, що відбулися в тимчасово окупованому Криму, демонструють, начебто покращення матеріального становища кримчан через зростання зарплат та пенсій. Одночасно ціни на товари та послуги суттєво зростають, що знецінює доходи населення.

Аналізуючи ситуацію із доходами кримчан, треба зазначити, що в 2014 р. вони дійсно зросли через використання курсового коефіцієнту 3–3,8 при переводі гривень в рублі. Оскільки в Криму тоді діяли українські ціни на товари та послуги, населення відчувало покращення матеріального становища. Середня зарплата в 2015 р. в «РК» складає 22 440 рублів (367 доларів США), в 2016 р. — 24 140 рублів (\$360). Тобто фактично дорівнюється українським показникам 2013 р. в доларовому еквіваленті.

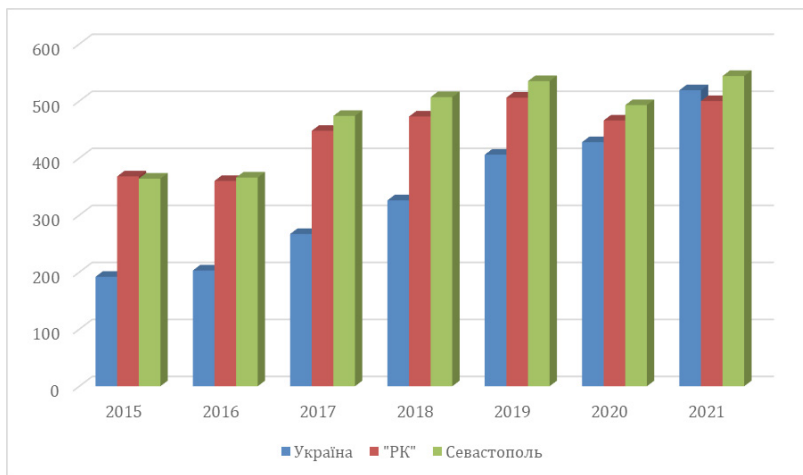
З 2015 р. в Криму починається суттєве зростання цін: основний продуктовий набір подорожчав в 1,68 раза, в 2017 р. — ще на 75 %. «Індекс борщу» зростає у півтора раза, а у 2017 р. — ще на 64 %.⁶¹

За інформацією українських експертів, які провели моніторинг кримських форумів щодо рівня заробітної плати в 2016–17 рр., середній рівень зарплат тоді коливається в межах 10–15 тисяч рублів (в півтора-два рази менше офіційних даних).⁶² Відповідно, майже 50 % кримчан зазначали, що їм вистачає грошей лише на необхідні речі (їжу, щоденні витрати).⁶³

61 «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С.52-53.

62 «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С. 52.

63 Sasse, Gwendolyn. Terra incognita. The public mood in Crimea, ZOiS Report 3/2017. P.10-14.

*Рис. 5.12 Динаміка зростання середньої заробітної плати на материковій Україні та в окупованому Криму в \$
(за даними Держстату України та окупаційної статистики)*

Протягом 2017–19 рр. зарплати кримчан зростають до \$450–500, але з 2020 р. середні кримські та українські зарплати зрівнялися.

Водночас зростання цін продовжується: вартість продуктового набору зростає в Криму майже на третину. Однак, за спостереженнями кримчан, на деякі товари ціни зросли ще більше. Журналісти феодосійського видання «Кафа» на початку 2022 р. підрахували, що звичайний набір продуктів за місяць подорожчав на 10%, за рік — на 46%, за вісім років — на 189%.⁶⁴ Середня зарплата зросла на 30%, середня пенсія — на 14%.⁶⁵

Зазначимо, що середня зарплата не відображає реальної картини з доходами населення. Як приклад розглянемо ситуацію із зарплатою вчителів в Севастополі. За даними окупаційної статистики, її розмір становить понад 46 тис. рублів (\$500). Але на сайтах працевлаштування рівень зарплат вже зовсім інший — 23,8 тисяч рублів (\$240). Модальна зарплата (та, що найчастіше зустрічається) — 16 тисяч рублів (\$160).

⁶⁴ Цены на рынке Феодосии. URL: https://kafanews.com/novosti/186243/tseny-na-rynke-feodosii-kapusta-kak-rvanula-vverkh_2022-02-13

⁶⁵ Статистический ежегодник «Республика Крым». 2021. Симферополь, 2022. С. 70.

Таким чином, якщо середня зарплата в Криму складає 46,3 тис. рублів (\$460), то медіанна (без урахування найбільш низьких та високих зарплат) вже 32,3 тис. рублів (\$320). За даними окупаційного Кримстату, зарплату в межах 20–40 тисяч рублів (\$200–400) отримує 46 % кримчан, зарплату в понад 50 тисяч рублів (\$500) — тільки 12 %. Однак ціни в Криму (особливо в курортних містах) уже давно московські, але заплати кримчан відстають від московських майже в 3 рази.

У Севастополі рівень зарплат перевищує кримські в середньому на 5 %, а пенсії — на 10 %. Це пов'язано з великою кількістю російських «силовиків» та військових пенсіонерів, які мають високі зарплати та пенсії. Відповідно, число тих, чий дохід понад 50 тис. рублів у місті складає 16 %. Однак, ціни вищі ніж у «РК».

Після окупації на півострові зростає розрив між багатими та бідними: індекс Джині (індекс соціальної нерівності) в «РК» складає 0,35, в Севастополі — 0,36.

Про рівень матеріального добробуту найкраще свідчить структура витрат населення. Вважається, якщо домогосподарства витрачають понад 50 % доходів на продукти, це є показником бідності. У Криму витрати переважної більшості домогосподарств на їжу протягом усього періоду окупації складають майже 50 % (на межі бідності), на непродовольчі товари — 30 % та на послуги — 22 %.⁶⁶

Про ставлення до соціального становища Криму свідчить і ФЦП, де на соціальні програми було заплановано тільки 10 % бюджету. Ці кошти були інвестовані в будівництво дитячих садочків та шкіл (велика кількість переселенців із Росії спричинила суттєвий дефіцит місць у них), будівництво медичного центру біля Сімферополя на базі обласної лікарні ім. Семашка, нової лікарні в Ялті та модернізації низки медзакладів. Але у Севастополі лікарню швидкої допомоги будують з 2016 р. — за цей час зроблено 10 % робіт. І це далеко не поодинокий випадок — аналогічна доля спіткала й очисні в Севастополі та Коктебелі, які є конче потрібними, але з різних причин будівництво затягується. Отже, розв'я-

66 За даними окупаційного Кримстату

зання гострих соціальних проблем в Криму реалізується за остаточним принципом.

Окупація вплинула на медичне обслуговування кримчан: кількість медперсоналу в Криму поступово скорочується: якщо у 2013 р. в АРК працювало 9121 лікарів, то у 2017 р. — 8444 і тільки в 2021 р. наближається до рівня 2013 р.

У Севастополі ситуація значно гірша: кількість населення за роки окупації, за офіційними даними, зросла на 37 % (за неофіційними — удвічі), а число лікарів — тільки на 18 %. Кількість середнього медперсоналу останніми роками взагалі знизилася на 4 %. Ще гірша ситуація з лікарняними ліжками в місті: до окупації їх було 3380 (88 на 10 тисяч), у 2022 р. — 3559 (68 на 10 тисяч).⁶⁷ Відповідно, «РК» у російських рейтингах за рівнем медичних послуг займає 33 місце, а Севастополь — 74 з 85.

Внаслідок російської агресії проти України у 2022 р. у «РК» і Севастополі відділення в звичайних лікарнях почали передавати для лікування російських воєнних, обмежуючи тим самим потреби цивільних у медичній допомозі.

В освітній сфері після окупації найбільш серйозною стає проблема місць у дитячих садочках, яких катастрофічно не вистачає у зв'язку з масовим переїздом росіян до Криму. Російські переселенці (особливо з числа силовиків і держслужбовців) отримували місця в дошкільних закладах поза чергою, що спричиняє конфлікти.

У межах реалізації ФІЦП в «РК» було побудовано 29 нових капітальних дитячих садочків та 68 модульних, що дало змогу скоротити чергу. Але загалом проблема далека від вирішення: якщо у 2013 р. дитячими садочками в АРК було охоплено 53 %, то у 2022 р. росіяни змогли збільшити цей показник до 61 %. І це на тлі скорочення народжуваності на півострові на третину за час окупації.

У Севастополі ситуація з дошкільною освітою погіршилась: місця в дошкільних закладах є тільки для 62 % дітей (у 2013 р. цей показник досягав 68 %). Відповідно, окупаційна влада кожного року обіцяє ліквідувати черги до дитячих садочків, але поки не в змозі цього зробити.

67 За даними окупаційного Кримстату .

Серйозною проблемою для Криму стає злочинність, рівень якої стрімко зростає. Так, у Севастополі протягом 2018–2021 рр. кількість правопорушень зросла на 35 %, число крадіжок — майже у 2 рази.⁶⁸ У 2023 р. півострів стає лідером за кількістю сексуальних злочинів — за півтора року війни до судів було спрямовано понад 170 справ щодо згвалтувань. Переважна кількість жертв (87 %) — неповнолітні.

Незважаючи на рекордні інвестиції, вкладені в економіку Криму (понад трильйон рублів), соціально-економічна ситуація на півострові залишається проблематичною, про що свідчать дані російських рейтингів. Так, за рівнем соціально-економічного розвитку «РК» займає 43-тє, а Севастополь — 63 місце.⁶⁹ За рівнем інвестиційної привабливості Севастополь знаходиться в середині рейтингу, а «РК» — ближче до його кінця. За рівнем фінансового добробуту півострів займає передостанні позиції в списку: Севастополь на 67-ому місці, «РК» на 78.⁷⁰

У 2020 році Крим увійшов до переліку 10 найбільш неблагополучних «російських регіонів» за матеріальним становищем населення та посів 78-ме місце за динамікою споживчого попиту. Севастополь і «РК» увійшли в п'ятірку найгірших регіонів за доступністю іпотеки для населення: відповідно, 81-ше та 82-ге місця. І це, враховуючи іпотечні пільги для російських переселенців.

Рахункова палата РФ у 2020 р. зробила висновок про те, що за рахунок ФЦП не вдалося «довести рівень життя кримчан до середньоросійського показника та усунути диспропорції в регіональному розвитку». Середня зарплата на півострові на 35–37 % відстає від середньоросійської та на 10 % від середньої зарплати в Південному федеральному окрузі.

Усе це свідчить про те, що російські цілі на півострові з самого початку не були спрямовані на покращення життя населення —

68 Город Севастополь в цифрах 2022 г. Симферополь, 2023. С.75.

69 Рейтинг социально-экономического положения регионов по итогам 2022 г. URL: <https://riarating.ru/infografika/20230515/630241787.html>

70 Рейтинг регионов РФ по финансовому благополучию населения. URL: <https://riarating.ru/infografika/20211012/630210562.html>

це стає невеликим побічним ефектом реалізації ФЦП у деяких галузях. Головне завдання — перетворити Крим на потужний військовий плацдарм, а також дозволити російській еліті використовувати рекреаційні потужності півострову. Кримчани в цій конфігурації виступають лише обслуговуючим персоналом для реалізації російських планів.

РОЗДІЛ 6. БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ОКУПАЦІЇ КРИМУ

6.1. Мілітаризація півострова та її наслідки для Чорноморського регіону

Під час «холодної війни» Чорноморський регіон сприймався на Заході як буферна зона між НАТО та СРСР без серйозних перспектив для воєнного зіткнення. Після закінчення ери конфронтації питання безпеки в регіоні відходять на другий план: СРСР, який контролював більшу частину узбережжя, зникає з політичної мапи світу. Російська Федерація була закута в північно-східній частині Чорного моря та контролювала не більше 10% чорноморського узбережжя. Крім Туреччини членами НАТО стають ще дві чорноморські країни — Болгарія і Румунія. Україна, Грузія і Молдова активно співпрацювали з Альянсом. Відповідно, в західних столицях не бачили загроз в регіоні і розглядали його як зону співпраці.

Але в путінській Росії Чорне море бачили в зовсім іншому ракурсі — як майбутній форпост для просування російських стратегічних інтересів у Середземномор'ї та зону для прокладки газогонів як інструментів енергетичного впливу. У 2003 р. дном Чорного моря було запущено перший російський газопровід «Блакитний потік» до Туреччини потужністю до 16 млрд кубометрів газу на рік.

Першою російською спробою змінити статус-кво в регіоні стає російсько-грузинська війна 2008 р., внаслідок якої Росія визнає «незалежність» Південної Осетії та Абхазії — республік, що входять до складу Грузії. Але в той час ані США, ані ЄС, ані НАТО не зробили серйозних висновків з російського демаршу. Більш того, вже в березні 2009 р. була поновлена робота Ради Росія-НАТО, яку призупинили під час російсько-грузинської війни.

ЄС, реалізуючи політику «м'якої сили», впроваджує з 2009 р. ініціативу «Східне партнерство», спрямовану на просування своїх цінностей серед пострадянських республік Східної Європи і Кавказу та формування біля власних кордонів зони стабільності. Однак, навіть цей проєкт, який не гарантував «східним сусі-

дам» членства в ЄС, у Москві розглядають як зазіхання на зону її інтересів.

Одним із важливих напрямів співпраці ЄС з Росією в Чорному морі залишається енергетика — Москва збиралася побудувати газогін до Болгарії («Південний потік») і далі до південних країн Європи. Після російської окупації Криму Євросоюз зупиняє будівництво газопроводу. Але Росія знаходить заміну, будуючи «Турецький потік» — газопровід до Туреччини потужністю 31 млрд кубометрів газу щорічно, яким російський газ мав прокачуватися далі до європейських країн. Енергетичну інфраструктуру Росія активно використовує для посилення своєї військової присутності під привидом її захисту.

Окупація Криму в 2014 р. стає другим випробуванням для західних країн, вимагаючи від них більш жорсткої реакції на дії РФ, яка здійснює вже другу агресію в Чорноморському регіоні. Але на Заході продовжують ігнорувати безпекову ситуацію в Чорному морі. Водночас Кремль активно використовує західну обережність, мілітаризуючи Крим.

Однією з причин «приєднання» Криму в Росії називали безпекову: в Кремлі наполягали на тому, що після перемоги проєвропейських сил Україна може вступити в НАТО, що загрожує російській безпеці. Однак реального обґрунтування цієї тези не було, бо в Альянсі не розглядали Росію як супротивника до повномасштабної агресії проти України в 2022 р.

Друге побоювання Росії — втрата військової бази в Криму — виглядає більш реалістичним. Нагадаємо, що президент В. Ющенко намагався розпочати процес виведення росіян з Криму після закінчення угоди про базування ЧФ РФ. У лютому 2010 р. він звернувся до Конституційного Суду з поданням щодо тлумачення положень Конституції України про перебування іноземних військових баз на території держави, що суперечить ст. 17. Однак Суд відмовив президентові, посилаючись на те, що це питання не належить до його компетенції.

«Харківські угоди» 2010 р. пролонгували перебування російського флоту до 2042 р. Однак перемогу проєвропейських сил в 2014 р.

у Москві розглядали як загрозу для подальшого перебування флоту в Криму. Хоча швидко це питання навряд чи можна було розв'язати, і Москва мала шанси домовитися з Києвом, якби не розпочала окупацію Криму в лютому 2014 р. Але Кремль обирає шлях агресії у відносинах з Україною.

Після окупації Криму Росія одразу денонсувала «Харківські угоди». Україна досі відмовляється це зробити, посилаючись на їх значення як доказової бази для притягнення Росії до відповідальності і отримання компенсації.

Восени 2021 р. РФ знову використовує «карту» НАТО, вимагаючи від Альянсу зупинити розширення на схід і погрожуючи війною проти України. На підтвердження своїх намірів Росія розміщує понад 150 тисяч військових на кордонах України. У грудні 2021 р. Кремль пропонує США і НАТО укласти угоду, вимагаючи не тільки припинення розширення Альянсу на схід, але й заборони розміщення його військової інфраструктури в країнах Східної Європи. Фактично це був ультиматум Москви західним країнам.

Ці вимоги були абсолютно неприйнятними. Президент США Дж. Байден в спеціальному зверненні 15 лютого 2022 р. наголосив на тому, що країни мають право обирати власну долю та своє майбутнє.¹

Отже, окупація Криму була лише прелюдією до повномасштабної війни проти України, головна мета якої — повернути Київ під повний контроль Москви. Розширення НАТО не становить загрози для Росії, але було використано Путіним як привід для агресії проти України. Як зазначають українські експерти Т. Сидорук та В. Павлюк, Путін не визнає права України на існування як незалежної держави, бо боїться, що вона стане успішною демократією в його найближчому сусідстві.²

1 Виступ Президента Байдена стосовно оновленої інформації про кризу, яка стосується Росії та України. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/remarks-by-president-biden-providing-an-update-on-russia-and-ukraine/>

2 Сидорук Т., Павлюк В. Розширення НАТО як фальшивий привід для виправдання війни росії проти України. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/rozshyrennya-nato-yak-falshyvyy-privid-dlya-vypravdannya-viyny-rosiyyi-proty-ukrayiny>

Відповідно, окупація Криму була потрібна Росії не для того, щоб забезпечити власну безпеку, а для того, щоб створити з півострова плацдарм для майбутнього нападу на Україну.

З окупацією українського Криму російське чорноморське узбережжя зростає в 3,6 раза — з 380 до 1200 км, що складає 28% берегової лінії Чорного моря. Разом з де-факто контрольованою територією Абхазії довжина російської берегової лінії збільшується до 1400 км (32%). Турецьке чорноморське узбережжя тягнеться на 1700 км. Відповідно, Росія починає претендувати на особливий статус у Чорному морі, використовуючи для цього воєнний чинник.

Мілітаризація Криму стає головним завданням російської влади ще до офіційного приєднання півострова: 20–23 лютого з РФ до Севастополя була перевезена окрема бригада спецназу Головного управління розвідки російського Генштабу. 24 лютого ескадра ЧФ РФ, що забезпечувала безпеку зимової Олімпіади в Сочі, з десантом на борту взяла курс на Севастополь. У ніч на 27 лютого спецназ ФСБ РФ («зелені чоловічки») без розпізнавальних знаків захопив адміністративні будівлі Ради міністрів та ВР АРК. Військовими кораблями та літаками на півострів до початку березня було перекинуто 10 тисяч російських воєнних разом із технікою. 15 березня 2014 р. до Криму було доставлено зенітно-ракетний дивізіон С-300.

Після офіційного «вступу до РФ» мілітаризація на півострові пришвидшується: до Криму переправляють нові зразки російської воєнної техніки, йде відновлення залишившихся з радянських часів аеродромів та військових баз (у тому числі для ядерної зброї).

У березні-квітні 2014 р. у Севастополі з'явилися російські берегові комплекси «Бал» та «Бастіон» із дальністю ураження в 600 км. У травні-червні 2014 р. в Криму було розміщено засоби ППО «С-300» (дальній ешелон) та «Панцир-С1М» (ближній ешелон). У жовтні 2014 р. в Криму розмістили ракетні комплекси «Іскандер».

Масштабна мілітаризація Кримського півострова дає змогу очільнику російського Генштабу В. Герасимову в грудні 2014 р. заявити про створення на півострові самодостатнього угрупован-

ня військ, яке складається з бази військового-морського флоту, армійського корпусу, авіації та протиповітряної оборони.³

Упродовж перших років окупації загальна кількість російських військових в Криму зросла з 12,5 тис. осіб до 32 тис.⁴ Але у планах росіян було збільшення контингенту до 43 тис. протягом наступних років. Станом на 2022 р. у Криму були дислоковані бригади морської піхоти і берегової охорони, а також берегова ракетна бригада та розвідувальна бригада, зенітно-ракетний і артилерійські полки, радіаційного, хімічного і бактеріологічного захисту та інженерний полки, два десантно-штурмових батальйони.

У травні 2015 р. Секретар РНБОУ О. Турчинов зазначив, що Росія вже розмістила 10 одиниць ракетного комплексу «Іскандер» в Криму та планує розгорнути полк стратегічних бомбардувальників Ту-22М3 з керованими авіабомбами і ракетами «повітря-земля» Х-15 та Х-102. Росіяни модернізують діючі аеродроми в смт Гвардійське та «Бельбек», відновлюють аеродром у смт Кіровське (біля Феодосії).

На застереження щодо розміщення ядерної зброї на півострові російська влада відповідала, що має повне право на його дислокацію, аргументуючи «російським» статусом Криму. «Росія, безумовно, має право розміщувати, якщо потрібно, ядерне озброєння в будь-якому місці на своїй території, у тому числі й на Кримському півострові», — зазначив директор департаменту з питань нерозповсюдження та контролю над озброєнням МЗС РФ М. Ульянов.⁵

У 2015–18 рр. військовий потенціал РФ у Криму зростає в кілька разів (за деякими позиціями — у десятки разів). Станом на 2018 р. кількість літаків збільшилася в 5 разів (з 22 до 113), бронетехніки — в 7,4 рази (з 92 до 680 одиниць), танків — у 40 разів (з 0 до 40 ма-

3 Генштаб РФ: в Крыму создана самодостаточная группировка войск. URL: https://ria.ru/crimea_today/20141229/1040753582.html

4 Мілітаризація Криму: за п'ять років Росія збільшила кількість військових в Криму до 32 тисяч. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2448023-militarizacia-krimu-zapat-rokiv-rosia-zbilsila-kilkist-vijskovih-do-32-tisac.html>

5 МИД РФ: Россия имеет право размещать ядерное оружие в Крыму. URL: <https://ria.ru/20150601/1067511681.html>

шин). Якщо до анексії росіяни мали в Криму 24 артсистеми калібру понад 100 мм, то навесні 2018 р. їх вже 174.

З 2017 р. починається заміна комплексів С-300 на більш нові — С-400 («Тріумф»). Станом на січень 2019 р. системи С-400 були встановлені у Севастополі, Феодосії, Євпаторії та Джанкої, повністю закриваючи небо над півостровом.

Протягом 2015–2022 рр. йде потужне оновлення ЧФ РФ, яке було обмежено під час оренди бази в Севастополі. У 2015 р. до Севастополя прибули 2 нові ракетні підводні човни — «Новороссийськ» та «Ростов-на-Дону», які були оснащені ракетами «Калібр» із дальністю польоту понад 2000 км. У 2016 р. до них приєдналися 2 ракетних кораблі — новий фрегат «Адмірал Григорович» та підводний човен «Старый Оскол». У 2017 р. до складу ЧФ РФ увійшло ще 2 ракетних фрегати та 3 підводних човни, в 2018 р. — один ракетний фрегат та 3 малих ракетних кораблі. Протягом 2019–23 рр. ЧФ РФ поповнився шістьма ракетноносцями, з яких три було побудовано на верфі в Керчі. Таким чином, кількість ракетних кораблів у Криму упродовж окупації суттєво зросла (у 2014 р. був тільки крейсер «Москва»).

Протягом усього періоду окупації Росія проводить у Криму та Чорному морі багато військових навчань, перебиваючи під цим приводом цілі ділянки моря: в 2019 р. Росія закриває до судноплавства 24 % акваторії Чорного моря, включаючи виключні морські зони чорноморських держав. Таким чином, Кремль відкрито демонструє своє домінування в Чорномор'ї.

Крім того, РФ розміщує свої військові кораблі біля захоплених українських бурових «Чорноморнафтогазу», тим самим фактично встановлюючи контроль за морським трафіком у північно-західній частині Чорномор'я, через яку проходила основна морська торгівля України.

Відповідно, мілітаризація Чорного моря після окупації Криму створила загрози для українського судноплавства, яке забезпечувало експорт 80 % українського зерна та продукції металургії. Після запуску руху Керченським мостом Росія ускладнила процес про-

ходу суден до українських портів Азовського моря, що формували до 13 % перевалки вантажів в Україні.

Мілітаризація Криму дозволила Росії реалізувати концепцію A2/AD (anti-access and area denial) — заборона та обмеження дій у більшій частині Чорного моря. Перша практична реалізація цієї концепції — захоплення українських моряків біля Керченської протоки в листопаді 2018 р. «Блокування Керченської протоки та Азовського моря з використанням збройних сил є чітким сигналом чорноморським країнам, а також членам НАТО, що Росія встановлює свої правила використання акваторії Чорного моря і будь-які дії кораблів інших країн будуть здійснюватися тільки з дозволу Москви», — зазначав український експерт М. Самусь.⁶

Відповідно, Російська Федерація стає не просто потужним гравцем у регіоні, вона, використовуючи принцип «хто контролює Крим, той контролює Чорне море», перетворюється в домінуючу силу, а само море все більше нагадує «російське озеро».

Окупація Криму дозволяє Росії розширити свою участь у «сирійській кампанії»: російські кораблі та підводні човни разом із морською піхотою грали ключову роль у військових діях на Близькому Сході. «З південного та східного флангів України, від Мосула до Донецька, формується дуга некерованого простору, у межах якого здійснюється неконтрольоване перекидання живої сили, військової техніки та потоків контрабанди. Існування невизнаних і некерованих територій, розташованих у безпосередній географічній близькості, створює широкі можливості для подальшої ескалації конфліктів і здійснення незаконної діяльності — торгівлі наркотиками і зброєю, нелегальної міграції», — зазначали українські експерти.⁷

Кораблі ЧФ РФ брали активну участь у бомбардуваннях Сирії: зі 100 ракет «Калібр», випущених російськими військами, 56 належало військовим кораблям Чорноморського флоту. Крім ракетних ударів Росія постачає режиму Б. Асада військову техніку та

6 Самусь М. Мілітаризація Криму – пряма воєнна загроза регіональній безпеці. *Чорноморська безпека*. 2019. №1 (33). С. 24.

7 Донбас і Крим: ціна повернення. К., 2015. С. 37.

боєприпаси. У 2016 р. РФ відправила до Сирії з Криму дивізіон берегових ракетних комплексів «Бастіон», згодом — комплекси С-300 та С-400.⁸

На думку українських експертів, саме окупація Криму та його мілітаризація зробили можливими активні дії РФ у Сирії. Чорноморський флот з оновленим складом військових кораблів стає основою російської військової присутності в Східному Середземномор'ї.⁹

Таким чином, протягом кількох років Росія змінює військовий баланс у Чорному морі, а плацдарм у Криму стає загрозою для Європи — дальність російських ракет, розміщених на півострові, складає від 600 до 2000 км.

Однак у Європі не приділяють належної уваги російській загрозі, обмежуючись обережними безпековими кроками та намагаючись зберегти контакти з Москвою. «Специфіка безпекового середовища в Європі донедавна полягала в тому, що загроза виникнення тут повномасштабного воєнного конфлікту оцінювалася як низька. Натомість вважалося, що сукупний ефект від дії новітніх, так званих м'яких, загроз, пов'язаних із процесами глобалізації, міг би мати для континенту руйнівні наслідки», — вважають українські дослідники.¹⁰

Така риторика означала, що інститути ЄС були спроможні діяти тільки у форматі «м'якої сили», але реальна агресія в центрі Європи і спроба анексії території незалежної держави стає для них дуже складною проблемою. Тому, незважаючи на окупацію Криму та частини українського Сходу, Стратегія безпеки ЄС 2016 р. наголошує на продовженні співробітництва з Росією. «Підтримка відносин з Росією залишається одним зі стратегічних завдань. Ми не визнаємо незаконної анексії Криму та дестабілізації східної України. Але ЄС та Росія залежать один від одного. Тому ми будемо взаємодіяти, щоб обговорювати розбіжності та співпрацювати в тих випадках, коли наші інтереси перетинаються», — зазначено в до-

8 «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018. С. 65.

9 Там само.

10 Донбас і Крим: ціна повернення. К., 2015. С. 38.

кументі.¹¹ Така політика створила в росіян почуття безкарності та підвищила рівень їх територіальних претензій.

Військовою відповіддю ЄС на агресію Росії проти України стає нова ініціатива — PESCO (Permanent Structured Cooperation — Постійне структуроване співробітництво), у межах якої передбачається розширення співпраці європейських держав у сфері оборони.

Реакція НАТО також не відповідала реальному рівню російської загрози. Як справедливо зазначають українські експерти, безпека країн НАТО ґрунтувалася більш не на військовій силі, а на довірі до укладених з РФ угод. Окупацією Криму Росія зруйнувала цю довіру, що змусило Альянс шукати нові відповіді на російські загрози, припинивши всі військові та цивільні форми співпраці з Москвою.¹²

На саміті Альянсу в Уельсі у 2014 р. було прийнято План дій, спрямований на підвищення боєздатності блоку, збільшення військового контингенту в Східній Європі і створення групи надшвидкого реагування чисельністю 5 тис. Але загалом Альянс прагнув уникнути реального протистояння з Росією і майже не звертав уваги на Чорноморський регіон, який Москва швидко перетворює в конфліктну зону. НАТО усувається від розв'язання чорноморських проблем, покладаючи відповідальність на «регіональні зусилля держав Чорноморського басейну, спрямовані на гарантування безпеки і стабільності».¹³

Основні практичні дії Альянсу зведено до розміщення винищувачів у Польщі та Румунії, переформатування організаційної структури через створення 8 нових малих штаб-квартир у східних країнах. Наприкінці 2015 р. в Румунії було розміщено протиракетну систему оборони (ПРО).

На саміті НАТО у Варшаві в липні 2016 р. Росію було визнано країною, чії агресивні дії «є джерелом нестабільності в регіоні

11 Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

12 Донбас і Крим: ціна повернення. К., 2015. С. 51.

13 Wales Summit Declaration. 05 Septemder 2014. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm

і головним викликом Альянсу, що завдає шкоди системі євроатлантичної безпеки».¹⁴ Альянс нарешті озвучує нову тактику для Чорноморського регіону — посилення впливу через цільову присутність. «Належні заходи, спеціально розроблені для Чорноморського регіону, у тому числі ініціатива Румунії щодо створення багатонаціональної рамкової бригади допоможуть посилити потенціал Альянсу щодо стримування і оборони, підвищити ситуаційну обізнаність і показати в мирний час намір НАТО діяти безперешкодно. Це буде потужним сигналом підтримки регіональної безпеки», — зазначено в підсумковій Декларації.¹⁵ Але Альянс не зміг реалізувати румунську ініціативу зі створення «Союзнної флотилії» в Чорному морі через відмову Болгарії, яка не бажала псувати відносини з РФ.

Уперше мілітаризація Криму як реальна загроза для НАТО визначена в декларації Брюссельського саміту (липень 2018 р.) поряд з анексією Кримського півострова, дестабілізацією на Сході України і розгортанням сучасних російських ракет із подвійною дією в Калінінграді.¹⁶ В Альянсі починають говорити про реалізацію плану щодо «цільової присутності» та підвищення рівня моніторингу ситуації (розвідка, безпілотники тощо). Але «цільова присутність» була зведена до формування повітряно-патрульної місії в Румунії і Болгарії, багатонаціональної бригади в Румунії та присутності кораблів країн-союзників у Чорному морі. Одночасно зростає кількість військових навчань країн НАТО в регіоні. Однак до початку повномасштабного російського вторгнення в Північноатлантичному альянсі так і не було розроблено Чорноморської стратегії.

Обмежена реакція НАТО на російську окупацію Криму та відсутність чіткого плану протидії російській мілітаризації регіону в Альянсі ще більше підвищили імперські амбіції Москви. Як зазначала М. Воротнюк, «логіка того, що намагання НАТО бути обережними з Росією, може попередити велику конфронтацію, має

14 Warsaw declaration on Transatlantic Security. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133168.htm?selectedLocale=en

15 Там само

16 Brussels Summit Declaration. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm?selectedLocale=en

серйозні вади. Асиметрія залучення може заохочувати Кремль та сприяти ще більш рішуче налаштованим діям, які, як наслідок, роблять конфлікт ще більш вірогідним».¹⁷

Колишній спецпредставник США з питань Україні К. Волкер визначив три помилки США у відносинах із Росією: «прагнення до деескалації, а не готовність протистояння агресії; бажання розглядати проблемні питання окремо, а не в комплексі; самозаспокоєння щодо ролі США в світі замість спонукання до активної конкуренції».¹⁸

Повномасштабне російське вторгнення в 2022 р. підтвердило ці тези. Відповідно, аналогічна обережна політика Альянсу щодо протидії ескалації на тлі російської агресії проти України може призвести до більш серйозних наслідків.

Основними кроками стратегії НАТО в Чорному протягом 2014–2021 рр. стають регулярні візити воєнних кораблів, польоти безпілотних апаратів та військові навчання. Але кількість заходів суден нечорноморських країн Альянсу до Чорного моря була несистемною та коливалася в межах 15–30 візитів на рік. Наприклад, найбільша присутність була зафіксована у 2014 р., коли Росія окупувала Крим, та в 2021 р. — у рамках стратегії цільової присутності. Тривалість перебування також поступово зменшується: з 247 днів в 2014 р. до 180 — в 2020 р. (виняток 2019 р. — 202 дні).¹⁹

Як зазначають українські експерти, під час вирішальної фази операції із захоплення Криму в Чорному морі не було боєздатних кораблів нечорноморських країн НАТО.²⁰

17 Vorotnyuk, M. Black Sea security deadlocks: NATO-Russia confrontation. URL: <https://ukraine-analytica.org/black-sea-security-deadlocks-nato-russia-confrontation/>

18 Kurt Volker, «How Putin Keeps Winning». CEPA, 23.07.2021. URL: <https://cepa.org/how-putin-keeps-winning/>

19 Перебування військових кораблів нечорноморських країн НАТО в Чорному морі за 2021 та у січні 2022. Black Sea News. URL: <https://www.blackseanews.net/read/183969>

20 Мілітаризація Криму як загроза Європі та реакція НАТО на неї. Доповідь. URL: <https://www.blackseanews.net/read/178473>

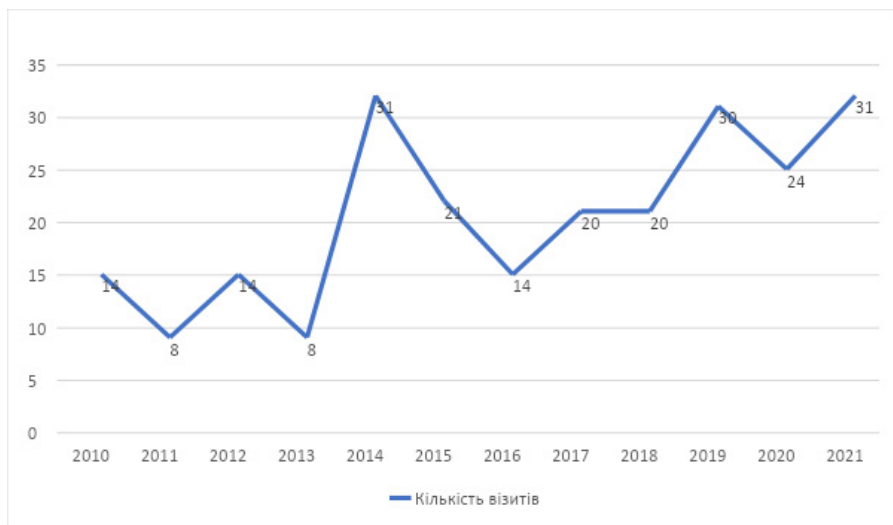

Рис. 6.1. Динаміка заходів військових кораблів нечорноморських держав НАТО до Чорного моря в 2010-2021 рр.

З 2017 р. зростає кількість розвідувальних польотів безпілотників над Чорним морем і біля берегів окупованого Криму, що дало змогу країнам Альянсу краще зрозуміти ситуацію в регіоні. Максимальна присутність БПЛА в Чорному морі фіксується в 2023 р., коли літаки-розвідники спостерігають за ситуацією майже цілодобово.

Важливим складником діяльності НАТО в регіоні стають військові навчання, серед яких важливу роль грають Sea Breeze (Сі Бріз) — щорічні багатонаціональні навчання, що проводяться на території України з 1997 р. Найбільш масштабними вони були в 2021 р. за участю військових з 30 країн. Навчання проходять на території інших чорноморських країн.

Однак усіх цих заходів було недостатньо для протидії російській агресії, що наочно продемонструвало повномасштабне вторгнення РФ в Україну. Проблема полягала в тому, що в НАТО розглядали Чорноморський регіон в контексті розвитку двосторонніх зв'язків, а не формування реальної регіональної військової стратегії на східному фланзі.

Нова стратегія НАТО, прийнята на Мадридському саміті 2022 р., визначає Росію як «найзначнішу і пряму загрозу для союзників», що вимагає від них інших підходів до політики стримування і оборони. Чорноморський регіон разом із Західними Балканами розглядається як стратегічний для Альянсу, який обіцяє докладати зусиль для зміцнення можливостей країн, що стикаються із серйозними викликами з боку третьої сторони.²¹

Північноатлантичний альянс пропонує нову версію концепції «стримування». Але вона не включає доктрини «передової оборони», хоча в НАТО й зазначають, що будуть захищати кожний дюйм території Альянсу. Це певним чином відображає позицію Вашингтону, який демонструє, що головного противника він бачить в Пекіні, а не в Москві. Відповідно, Альянс намагається утриматися від прямого зіткнення з РФ, хоча градус напруги зростає, а територія країн блоку вже потерпає від російських ракет та дронів: зафіксовано декілька випадків падіння уламків в прикордонних районах Румунії. Отже, ця стратегія Альянсу може стати такою ж хибною, як попереднє ігнорування російської окупації Криму.

Наприкінці 2023 р. спостерігаємо певні зміни в політиці США щодо регіону — обидві палати американського парламенту схвалили Акт про чорноморську безпеку, який стає доповненням до оборонного бюджету країни. У цьому документі США пропонують визнати Чорне море ареною російської агресії, що становить загрозу національній безпеці Штатів. Протидія російській агресії визначається одним з основних завдань чорноморських держав, а НАТО має забезпечити їм надійну та постійну підтримку.

14 грудня 2023 р. Конгрес США ухвалив Закон про оборонний бюджет разом з Актом, зобов'язавши Президента США доручити Раді національної безпеки розробити Стратегію щодо Чорноморського регіону та його держав.²² Ключовими напрямками Стратегії визначені: 1) безпековий (посилення координації між НАТО та ЄС; синхронізація безпекової допомоги країнам регіону);

21 NATO 2022 STRATEGIC CONCEPT. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf

22 H.R.2670 - National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2024. URL: <https://www.congress.gov/bill/118th-congress/house-bill/2670/actions>

2) економічний (залучення інвестицій та заміна російської енергетичної присутності); 3) зміцнення демократії (медіа-центри для боротьби з іноземним шкідливим впливом, російською пропагандою та дезінформацією).

Таким чином, Чорноморський регіон стає регіоном прискіпливої уваги з боку Вашингтону, який зацікавлений в підвищенні його безпеки та інвестиційної привабливості.

Успішні українські атаки по кораблям ЧФ РФ та військовим об'єктам у Севастополі змусили Кремль відвести майже всі боєздатні кораблі до Новоросійська та замислитися про будівництво нової бази для флоту в абхазькому порту Очамчіра. «Де кілька руйнівних ударів по базам російського Чорноморського флоту спонукають його рухатися на схід і шукати більш безпечну гавань в регіоні Абхазії», — вважає професор міжнародних відносин Сіракузького університету Р. Мюррет.²³ Отже, внаслідок розпочатої Кремлем війни проти України Росія втрачає свою військово-морську базу в Севастополі.

Таким чином, російська зовнішня політика в XXI ст. сконцентрована на підвищенні власної ролі в Чорноморському регіоні. Окупація Криму відкрила перед Росією можливості перетворення півострова на військовий плацдарм, що дозволяє Москві просувати свої імперські амбіції й далі — до Середземного моря. Але Україна ламає російські плани, створюючи серйозні загрози для російського флоту та вимагаючи від Кремля пошуку можливостей його передислокації подалі від Криму.

6.2. Мілітаризація свідомості кримчан

Російська імперська стратегія, спрямована на повернення під свій контроль втрачених після розпаду СРСР територій, вимагає особливої освітньої та інформаційної політики, основою якої стає масштабна мілітаризація свідомості населення. Криму як військовому плацдарму для нових війн відведена стратегічна роль.

23 Putin's Latest Black Sea Ploy May Not Save Russia's Navy. Newsweek. December, 17, 2023. URL: <https://www.newsweek.com/putin-black-sea-fleet-navy-sevastopol-georgia-ochamchire-fl16s-1853120>

Кримчани значно відставали від російських темпів зомбування населення, тому цей процес треба було максимально пришвидшити, використовуючи для цього культ війни та перемоги. У такий спосіб окупанти намагалися сформувати у мешканців півострова гордість за «велику Перемогу» в Другій світовій війні (у російській інтерпретації — Великій Вітчизняній війні) та позитивне ставлення до війни як «засобу захисту вітчизни — Росії».

Російська мілітарна політика на окупованому півострові має декілька вимірів. Перший з них починає реалізовуватися під час окупації, коли російських спецпризначенців намагаються показати як «захисників кримчан». У російських ЗМІ з'являються фото «вдячних кримчан» разом із «зеленими чоловічками», яких називають виключно «ввічливими». Для закріплення у свідомості кримчан позитивного образу російських окупантів у центрі Сімферополя встановлюють пам'ятник «ввічливим людям». Композиція складається з трьох фігур: російського військового, дівчинки з квітами і kota, який стає справжнім інструментом російської пропаганди. Російський окупант перетворюється в захисника не тільки дітей, але й «котиків» — улюбленців соціальних мереж.

Рис. 6.2. Пам'ятник «ввічливим людям» в центрі Сімферополя (Фото: КІА)

У 2015 р. фігура окупанта з котом в руках з'явилася в Бахчисарайському парку мініатюр. Вона мала символізувати рятувну місію «зелених чоловічків», але викликала лише сарказм з боку кримчан.

Рис. 6.3. Скульптура «зеленого чоловічка» з котом в Парку мініатюр в Бахчисарай (Фото: сайт Парку мініатюр)

Другий формат — активне залучення кримчан до святкування російських мілітарі-свят: Дня перемоги, Дня захисника вітчизни тощо.

У Росії «культ перемоги» стає важливим складником подальшої легітимації путінського режиму: не маючи досягнень у сучасному житті, суспільству пропонують пишатися минулим. І це дає результат — 83 % росіян бачать у перемозі 1945 р. основний привід для гордості. Але цей культ має іншу складову — після успіхів «кримнашу» він стає все більш агресивним, вимагаючи помсти з боку Росії («можемо повторити») за її «образу колективним Заходом». І ця «помста» реалізується у війні проти України, яку в Росії представляють «нацистською країною, де керують США».

Як справедливо зазначає А. Тлеуж, «масове сприйняття війни в Росії сьогодні базується на пропагандистських штампах, які були сформовані цілеспрямовано... Жива пам'ять поступово підмінюється ідеологічно сконструйованою пам'яттю, міфологізованою пам'яттю», що призводить до суттєвих змін у масовій свідомості. «Міф Війни та Перемоги опосередковано виправдовує низьку цінність людського життя, ставлення до людей як до витратного матеріалу», — пише дослідник.²⁴ Цю тезу на практиці підтверджують бойові дії в Україні під час російської агресії.

Святкування «перемоги» в Криму розпочинається задовго до травня: в лютому проводять дні вшанування жертв блокади Ленінграду, в квітні — заходи, присвячені звільненню Криму в 1944 р., апофеозом стає святкування 9 травня — з військовими парадом, «безсмертним полком» і іншими заходами.

Треба зазначити, що «День Перемоги» масово святкували на півострові й до російської окупації, в тому числі, із залученням елементів російської пропаганди. Наприклад, у 2013 р. крім урочистого покладання квітів в центрі Сімферополя, проросійські активісти роздавали «георгіївські стрічки» (нині заборонена символіка в Україні), а центром міста пройшов «безсмертний полк».

Після окупації ці урочистості стають масштабними, помпезними і обов'язковими для багатьох кримчан — в них були задіяні не тільки дорослі (як правило, працівники бюджетної сфери), але й діти, починаючи з дитячих садочків. Однак ці акції не мають нічого спільного з реальним вшануванням пам'яті, а є суто пропагандистськими, що іноді призводить до курйозних випадків. Так, під час «вшанування» жертв блокади Ленінграду в Керчі місцеві чиновниці прийшли до блокадниць у розкішних шубах з подарунковим батонем, що спричинило обурення кримчан в соцмережах.

Найбільш одіозним проявом «культу перемоги» стала хода «безсмертного полку», на яку завдяки адміністративному ресурсу окупаційна влада Криму збирає десятки тисяч людей. Взагалі, цей

24 Тлеуж А. Миф о Войне и Победе в структуре массового сознания россиян. *Теория и практика общественного развития*. 2011. №1. С. 35-37.

кейс демонструє, як можна легко перетворити акцію, спрямовану на вшанування пам'яті полеглих родичів, у пропагандистський захід.

Громадська акція пам'яті («Безсмертний полк») вперше була ініційована місцевими журналістами в російському Томську в 2011 р. Але російська влада, побачивши в цій акції гарну можливість маніпулювати суспільством, швидко монополізувала право громадян на пам'ять і перетворила ходу в шоу. Цікаво, що представники окупаційної влади Криму своєю поведінкою підкреслили фарсовий характер заходу. У 2016 р. в колоні «полку» Сімферополем пройшла тодішня окупаційна прокурорка Криму Н. Поклонська з іконою російського імператора Миколи Другого. «Я пишаюсь тим, що йшла в «Безсмертному полку» та несла чудотворну ікону нашого державця, який допомагав в роки Великої Вітчизняної війни нашим фронтовикам, нашим героям», — розповідала вона російським ЗМІ про свій вчинок.²⁵

Рис. 6.4. «Прокурор» Криму Н. Поклонська з іконою імператора Миколи II (Фото: ІА REGNUM)

25 Наталья Поклонская вышла на акцию «Бессмертный полк» с иконой Николая II. РБК. 9 мая 2016. URL: <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/573081859a79470d7846a55b>

Одним з важливих атрибутів російської «величі» в Криму стає проведення щорічних парадів до 9 травня. Демонстрація військової техніки мала засвідчити непереможність Росії в майбутніх війнах та головне — її спроможність захистити Крим. Після поразок у війні з Україною та успішних атак ЗСУ на півострові усі паради скасували.

Масштабне святкування перемоги покликано створити у росіян ілюзію їх непереможності: «нащадки Великої Перемоги не можуть програти». «Основним історичним уроком війни вважається не те, що вона не має повторитися. Навпаки, зараз мова йде про те, що якщо та війна була успішною для Росії, то розпочнеться війна сьогодні, вона також буде успішною».²⁶ Тому відступ росіян з-під Києва, Харківської області та Херсона в Росії називають «жестом доброї волі», а не втечею. У свідомості росіян закріплюють тезу про неможливість російської поразки, тому їм треба бути готовим вмирати «за Росію».

У 2014 р. частина кримчан була впевнена, що «приєднання до Росії» врятувало їх від війни (на відміну від ситуації на Донбасі). Але це була лише ілюзія — Росія активно готувалася до війни, що особливо відчувалося в Криму. «Присутність війни відчувається гостро — особливо в дитячому парку, де атракціони-машинки змінили танки, а серед повітряних кульок домінували кольори хакі».²⁷ У 2022 р. окупанти пішли ще далі: в Севастополі вони розгорнули дитячий танкодром, де замість картингів малеча катається на мінітанках.

Серед усіх злочинів Росії в Криму найбільш цинічним стає мілітаризація свідомості дітей під гаслами «патріотичного виховання». Кримська влада фактично готує з них солдат («гарматне м'ясо») для майбутніх російських війн. Наприкінці 2014 р. російський голова Криму С. Аксьонов затвердив концепцію патріотичного та духовно-морального виховання молоді, головна ціль якої була визначена як «формування в Республіці Крим єдиного духовного простору, що базується на принципах патріотизму та грома-

26 Пименов А. Из дня «всесоюзной» победы 9 мая превратилось в символ русской идентичности. Голос Америки. 2016. 11 мая.

27 Горюнова Е. Крым и российский культ войны. Крым. Реалии. 13 сентября 2017. URL: <https://ru.krymr.com/a/28731354.html>

дянськості». Основними завданнями було визнано: затвердження у свідомості кримчан соціально значущих патріотичних цінностей, вдосконалення військово-патріотичного виховання та підвищення мотивації до військової служби, залучення традиційних для Росії релігійних конфесій для формування у громадян потреби служіння Батьківщині, її захисту як найвищому духовному обов'язку.²⁸

Задля реалізації поставлених завдань широко використовується російська пропагандистська машина, яка базується на формуванні спотвореної картини світу, де замість фактів використовуються ідеологічні штампи, мова ворожнечі, підміна понять. Відповідно, кримським дітям розповідають про «жорстоких бандерівців», які «намагалися захопити півострів у 2014 р. та вбити всіх, хто розмовляв російською». Росія в цих «казках» виступає в ролі «рятівника» кримчан, які «просили Кремль захистити їх» та з «радістю возз'єдналися з РФ» (посил до результатів фейкового референдуму). Коли брехня стає масовою та звучить з майже всіх джерел інформації, в неї стає складно не повірити.

Одним з важливих напрямів реалізації цієї концепції стає святкування «Дня Перемоги», до якого залучають велику кількість дітей різного віку. В перші роки окупації в Криму були популярні шоу мам з малюками, одягненими у воєнну форму, в дитячих візочках.

Популярною в Криму стає родинна фотосесія у воєнній формі часів Другої світової війни. У 2020 р. на півострові випустили календар з дітьми у вигляді поранених бійців часів тієї війни.

Як зазначають російські дослідники, незважаючи на потужну мілітарі-практику, на відміну від сучасної Росії, в СРСР не намагалися домогтися повної подібності дітей з учасниками війни. Піонерські караули у Вічного вогню мали тільки деякі елементи воєнного стилю (пілоти, автомати). В іншому, навпаки, треба було продемонструвати дитинство — шкільна форма, білі банти тощо.²⁹

28 «Указ Главы Республики Крым Об утверждении Концепции патриотического и духовно-нравственного воспитания населения в Республике Крым».
URL: https://monm.rk.gov.ru/file/1_%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7%20%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8B%20%D0%A0%D0%9A.pdf

29 А. Архипова, Д. Доронин и др. Война как праздник, праздник как война: перформативная коммеморация Дня Победы. *Антропологический форум*. 2017. №33. С. 97.

*Рис. 6.5. Кримські жінки з малюками 9 травня в Сімферополі
(Фото: Крим.Реалії)*

«Парадні візочки» часто переробляли на танки чи літаки.

*Рис. 6.6. Батьки з малюками під час «маршу перемоги», Судак
(Фото: портал sudak.pro)*

У сучасній Росії, і, відповідно, в Криму, дитяча воєнна форма стає основним атрибутом мілітарі-свят. Карнавалізація святкування «Дня Перемоги» змінює в свідомості як дорослих, так і, особливо, дітей ставлення до війни. Діти у воєнній формі — це не вшанування пам'яті полеглих, це частина великого маскараду на кшталт фото в костюмі імператриці на набережних курортних міст. Але психологічна складова цього шоу набагато глибша: люди перестають сприймати війну як жахливу подію, яка несе смерть, руйнацію та страждання. Війна в свідомості кримчан перетворилася на карнавал. До того моменту, поки перші ракети не досягають території півострова.

Дитячі садочки та школи продовжують спекуляції з пам'яттю, проводячи вистави за участю дітей, де вони «вбивають і вмирають за Росію». На шкільних уроках розповідають про «коло ворогів» біля Росії та необхідність боронити «батьківщину».

*Рис. 6.7. Зустріч із «ветеранами» в дитячому садку «Ластівка», Судак
(Фото: портал Новості Судака)*

Усе це повністю відповідає російській концепції пояснення цілей СВО, які традиційно зведені до «захисту Донбасу та превен-

тивного забезпечення безпеки Росії». Саме такі наративи представлені в новому підручнику історії для старшокласників, за яким кримські школярі навчаються з 1 вересня 2023 р.

Традиційними в навчальних закладах стали зустрічі з «захисниками вітчизни» — військовими, що брали участь у радянській інтервенції в Афганістані або військових діях на українському Донбасі. З 2022 р. до них додалися учасники «СВО».

Основними напрямками мілітаризації свідомості дітей у Криму, на думку українських експертів з Кримської правозахисної групи, є наступні:³⁰

- 1) Зміна національної ідентичності українських дітей на росіян (виховання патріотів Росії, інформаційна легалізація окупації);
- 2) Залякування зовнішніми загрозами, виховання почуття відповідальності за долі росіян;
- 3) Пропагування культу насильства та війни;
- 4) Навчання засадам військової справи, поводженню зі зброєю;
- 5) Виховання любові та поваги до силових структур та збройних сил РФ;
- 6) Створення мотивації добровільно йти на службу до збройних сил РФ.

Найбільший вплив пропаганда здійснює на учнів спеціалізованих закладів — кадетських класів, військових ліцеїв тощо. У Сімферополі станом на 2020 р. було відкрито 50 кадетських класів. У Севастополі працює філія президентського кадетського училища, де дітей з 4 класу готують до служби в російській армії. Загалом на півострові до 2022 р. діяло чотири кадетських корпуси (в Севастополі, Сімферополі та Алушті). Усього кадетським навчанням охоплено понад тисячу дітей в Криму та Севастополі. І хоча це лише 1 % від загальної кількості учнів, з них готують справжніх «солдатів Путіна».

На півострові діють військово-патріотичні центри та штаби Юнармії, яку експерти вважають аналогом Гітлерюгенда (моло-

30 Майбутні солдати Путіна. Чому світ повинен зупинити мілітаризацію дітей у Криму. URL: <https://crimeahrg.org/uk/majbutni-soldati-putina-chomu-svit-povinen-zupiniti-militarizacziyu-ditej-u-krimu/>

діжної організації німецьких нацистів).³¹ В окупованому Криму працює майже 15 міських і районних штабів з різними військовими гуртками, які створюються на базі звичайних шкіл. Вони регулярно проводять збори і табори під час канікул, де дітей навчають військовим практикам.

Рис. 6.8. Тренування дітей у військових таборах (Фото: сторінка в соціальних мережах Кримпатриотцентра)

Ще більшим знуцанням над дитячою психікою, на думку української правозахисниці І. Седової, є козачі дитячі угруповання, до лав яких дітей приймають за участю церкви та налаштовують вбивати/вмирати за Путіна та Росію. «Коли дитина стає «козаком» у церкві, їй видають форму, і одночасно вона цілує хреста, то в її підсвідомості все це складається в дуже тверду установку», — зазначає правозахисниця.³²

31 Російська Юнармія наслідує німецький Гітлерюгенд? URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/rosiyska-yunarmiya-nasliduye-nimeckyy-gitleryugend>

32 Росія перетворює маленьких кримчан на «солдат Путіна» та змушує забути, що вони — українці. URL: <https://crimeahrg.org/uk/15237-2/>

Внаслідок цієї політики в Криму зростає кількість дітей, які мріють про військову кар'єру — в 2019 р. 75 % випускників кадетського училища Севастополя висловити бажання служити в російській армії.³³

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 р. кількість патріотичних заходів у Криму зростає: в школах та дитячих садочках традиційними стають мілітаристські флешмоби та збори речей для «учасників СВО», в освітніх закладах Криму встановлюють меморіальні парти та дошки загиблим випускникам.

Облаштування парт — це частина російського освітнього проєкту «Парта героя», спрямованого на «етичне та патріотичне виховання учнів» через розміщення інформації про видатних людей, що мають відношення до школи чи міста. Сьогодні в межах цього проєкту намагаються об'єднати «героїв» різних радянсько-російських війн, демонструючи «тяглість поколінь». Особливий акцент, безумовно, робиться на «Велику вітчизняну війну», де СРСР протистояв нацистській агресії, а в російській інтерпретації сучасної війни проти України Росія веде боротьбу з «українським нацизмом».

Так, в севастопольській школі до першої парти, встановленої на честь Героя Радянського Союзу С. Неустроева, додали ще одну — на честь К. Витоптова, який загинув у Херсонській області. Місцеві пропагандисти написали чергову легенду про рядового російської армії, який «з першого дня спецоперації боровся з нацизмом» та «героїчно загинув, прикриваючи своїх товаришів та врятувавши життя 600 солдат».

Героїзація російських військових, що гинуть на війні проти України, стає ще одним пропагандистським прийомом, спрямованим на дискредитацію («демонізацію») України в очах молоді, підсилення вже працюючого культу ворогів та залучення школярів в майбутньому до лав російської армії.

Оскільки з моменту окупації Криму пройшло вже 10 років, на півострові виросло покоління дітей, які народилися і живуть під портретами Путіна. Саме вони, на думку російських техноло-

33 В Севастопольском нахимовском военно-морском училище состоялась торжественная церемония выпуска. URL: <https://sevnvmu.mil.ru/More/Novosti/item/201763>

гів, через систему навчання та виховання можуть стати найкращим ресурсом для майбутніх війн Кремля.

Наприкінці 2022 р. для підсилення патріотичних заходів в Криму ухвалюють спеціальний «закон» про патріотичне виховання. «Якщо раніше ми говорили, що така мілітаризація мала на меті підготувати до служби в російській армії, то тепер — під час повномасштабної війни, розв’язаної Росією, — це виправдання воєнних злочинів, скоєних РФ», — характеризує дії окупантів керівниця Кримської правозахисної групи О. Скрипник.³⁴

6.3. Кримський плацдарм РФ у війні проти України

З перших днів приєднання Криму Росія активно готується до майбутньої війни з Україною, де півострову відводиться особлива роль. Як ми вже зазначали, в Криму було створено потужне військове угруповання, що включає усі види військ: флот, авіацію, артилерію тощо.

Напередодні лютого наступу 2022 р. РФ перекидає до Криму додаткові сили: 6 великих десантних кораблів з Північного і Балтійського флотів, а також патрульні катери та інші допоміжні судна під приводом навчань. Відповідно, біля українського узбережжя було розташовано понад 100 російських бойових кораблів та суден забезпечення³⁵, які мали масштабні цілі — від ракетних обстрілів території України до висадки десанту на чорноморському узбережжі (Миколаїв, Одеса). На півострові було розміщено 30-тисячний воєнний контингент, який мав швидко захопити південно-східні регіони України.

Українські експерти по-різному оцінювали можливий наступ росіян. Одні надавали перевагу десантній операції за підтримки ракетних сил, що призведе до оточення підрозділів ЗСУ на адміністративному кордоні з Кримом. Після цього російська армія мог-

³⁴ Закон про патріотичне виховання, мілітаризація дітей, уславлення загиблих у війні: як Росія знищує українську ідентичність. URL: <https://crimeahrg.org/uk/zakon-pro-patriotichne-vihovannya-militarizacziya-ditej-uslavlennya-zagiblih-u-vijni-yak-rosiya-znishhu%d1%94/>

³⁵ До Чорного моря увійшли три десантні кораблі. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/do-chornogo-morya-uvijshly-try-desantni-korabli-rosiyi/>

ла рухатися далі.³⁶ Інші запевняли, що наступу з Криму бути не може. «Зважайте, що це буде артилерійський шквал, адже в нас в Олеських пісках розміщено бригаду, військові полігони, поруч знаходиться Миколаївська десантна бригада, військові частини Запорізької артилерійської бригади, вже налагоджена логістика оперативного перекидання військ на Мелітопольський аеродром. Це призведе до того, що сили противника, навіть у перевазі один до десяти — будуть знищені», — прогнозував речник міжнародної волонтерської спільноти InformNapalm М. Макарук.³⁷

Однак, на світанку 24 лютого росіяни розпочали наступ з території тимчасово окупованого Криму колоною танків та бронетехніки і швидко просунулися далеко вглиб української території. Серйозного спротиву російські війська не отримали і вже 25 лютого були в передмісті Мелітополя, згодом підійшли до Енергодару та захопили найбільшу в Європі Запорізьку АЕС. Кримські 810-та окрема бригада морської піхоти з Севастополя і 126-та окрема бригада берегової охорони (с. Перевальне) брали участь в оточенні Маріуполя та окупації Херсонщини. Після захоплення Каховської ГЕС окупанти поновили водопостачання дніпровської води до Криму.

Півострову відводилась особлива роль в наступі на Україну. По-перше, це сухопутне та морське вторгнення на територію Херсонської, Запорізької, Миколаївської і Донецької областей. По-друге, обстріли України ракетами морського базування «Калібр» з кораблів ЧФ РФ. По-третє, ракетні обстріли Херсонської, Миколаївської і Одеської областей з берегових комплексів, розташованих на узбережжі. Ракетами «Онікс» з таких комплексів було завдано руйнівного удару по центру Одеси в липні 2023 р. Також Росія здійснює обстріли українських територій з Криму з комплексу «Іскандер». По-четверте, окупанти наносять авіаудари по півден-

36 Відбити наступ Росії: відповідь України на можливу агресію (сценарії). Defense Express. 10.04.2021.

37 «Це буде котел». Ударні літаки та штурмовий десант: яку зброю Росія ховає у Криму? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tse-bude-kotel-udarni-litaky-ta-shturmovyy-desant-yaku-zbroya-rosiya-khovaye-u-krymu/31612115.html>

ним регіонам України силами авіації, що базується на кримських аеродромах, і БПЛА з полігонів на території півострова. До полігону Чауда в південно-східній частині Криму наприкінці 2023 р. додався ще один — в Балаклаві.

Крім воєнного плацдарму Крим грає важливу логістичну роль у передислокації російських військових та техніки через Керченський міст на південь України. Залізничне сполучення Криму з материковою Україною дозволяє швидко доставити російську техніку на фронт.

Кримські підприємства ВПК продовжують будувати і ремонтувати військові кораблі, виготовляти воєнно-технічну продукцію. Кримські медичні і санаторно-курортні заклади активно використовуються для лікування та реабілітації російських воєнних. У 2023 р. в зв'язку зі збільшенням кількості поранених росіян в кримських лікарнях зростає число відділень, які лікують російських воєнних, обмежуючі доступ до медичної допомоги кримчанам. Отже, Крим стає прифронтовим регіоном, який грає важливу роль як у здійсненні атак по території материкової України, так і в логістичному плані.

Завдяки консолідації зусиль Збройні сили України змогли зупинити просування росіян в Миколаївській області і зірвали спроби висадки десанту на чорноморському узбережжі. ЗСУ нанесли успішні удари по російським кораблям: в порту Бердянська було знищено великий десантний корабель «Саратов» та пошкоджені ще два — «Цезарь Куников» та «Новочеркасск». 13 квітня 2022 р. ЗСУ потопили флагман ЧФ РФ — крейсер «Москва».

Оскільки Туреччина закрила Чорноморські Протоки для військових кораблів, Росія втратила можливість їх ротації в Чорному морі.

У травні-червні 2022 р. ЗСУ провели низку вдалих операцій в Чорному морі, внаслідок яких було знищено сім російських військових суден (6 десантних катерів різного класу та рятувальний буксир). Наприкінці червня російські окупанти змушені були залишити острів Зміїний.

9 серпня 2022 р. ЗСУ нанесли удар по російському військово-му аеродрому в Новофедірівці (біля Сак), де розташовано 43-й винищувальний авіаційний полк. ЗСУ повідомили про знищення та пошкодження дев'яти російських винищувачів.³⁸ Частину літаків росіяни перевели на територію РФ, що обмежило їхні можливості в бомбардуванні українського Півдня.

Влітку 2022 р. ЗСУ почали атакувати військові склади та інфраструктурні об'єкти РФ в Криму. Так, 16 серпня 2022 р. у с. Майське біля Джанкою вибухнув склад боєприпасів, який детонував ще довгий час. Окупаційна влада провела евакуацію населення, визнав ці події диверсією.

8 жовтня 2022 р. внаслідок операції українських спецслужб було серйозно пошкоджено Керченський міст. Вранці на мосту вибухнула вантажівка, що спричинило зруйнування двох прольотів автомобільної частини, на залізничній колії зайнявся вантажний потяг із паливом.

У липні 2023 р. Україна нанесла новий комбінований удар по Керченському мосту, пошкодивши його автомобільну частину. Рух мостом відновили досить швидко, але через суттєві пошкодження об'єкта його постійно перекривають. Навіть тимчасове виведення мосту з повноцінної експлуатації суттєво порушує військову логістику для росіян. Також російський міф про «найбільш захищений об'єкт — «Кримський міст» почав руйнуватися.

29 жовтня 2022 р. у Севастополі пролунала низка вибухів: внаслідок атаки дронами було пошкоджено чотири російських військових кораблі, серед яких фрегат «Адмірал Макаров», який обстрілював українські міста.

3 літа 2023 р. вибухи стають постійним атрибутом життя кримчан — майже кожного дня в різних районах півострова працює російська ППО, вибухають БПЛА та ракети. Українські військові операції стають все більш різноманітними і вишуканими: від ударів по аеродромам і складам з боєкомплектom до пошкодження мор-

38 Втрачені Росією минулої доби 9 літаків було знищено ударом по аеродрому в Криму, - Повітряні сили ЗСУ. URL: <https://espresso.tv/vtracheni-rosieyu-minuloi-dobi-9-litakiv-buloznizhcheno-udarom-po-aerodromu-v-krimu-povityrani-sili-zsu>

ськими дронами кораблів ЧФ РФ і мостів, що ведуть з Криму на материкову Україну.

Наведемо приклади кількох найбільш успішних атак ЗСУ упродовж березня-грудня 2023 р.

20 березня 2023 р. внаслідок ударів по залізничній станції в Джанкої було знищено крилаті ракет «Калібр».³⁹

9 квітня 2023 р. в Севастополі внаслідок атаки безпілотною спалахнула нафтобаза ЧФ РФ. 22 червня 2023 р. було пошкоджено Чонгарський міст між Кримом і Херсонською областю, що обмежило логістику росіян. Вони вимушені були звести понтонну переправу для відправки військових і техніки на фронт.

19 липня 2023 р. на полігоні під Старим Кримом вибухає склад боєприпасів з потужною детонацією. Окупаційна влада перекриває на певний час трасу «Таврида» і проводить евакуацію місцевих мешканців. 22–24 липня 2023 р. — серія вибухів у Курманському (колишньому Красногвардійському) та Джанкойському районах (аеродром «Октябрське» та інші об'єкти воєнної інфраструктури).

4 серпня 2023 р. — атака на нафтобазу в Феодосії і нові удари по мостам, що зв'язують Крим з материком (Чонгарський та з Арабатської стрілки). Також вночі дроном було пошкоджено великий десантний корабель ЧФ РФ «Оленігорський горняк» в порту Новоросійська. 5 серпня — пошкодження російського нафтоналивного танкера «Сиг» у Керченській протоці.

23 серпня 2023 р. — знищення ракетного дивізіону С-400 в Оленівці та іншої військової техніки, а 24 серпня — висадка українського десанту на Тарханкуті і знищення кількох російських катерів.

13 вересня — удари по Севастопольському морському заводу, де було суттєво пошкоджено великий десантний корабель «Минск» і підводний човен «Ростов-на-Дону». 14 вересня ЗСУ вразили два російських патрульних кораблі («Василий Быков» і «Павел Державин»). Через знищення і серйозні пошкодження ко-

39 Українська розвідка заявляє, що вибух у Джанкої знищив російські ракети «Калібр». Радіо Свобода. 20.03.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrainska-rozvidka-vybuch-dzhankoi-rakety/32326859.html>

раблів ЧФ Росія почала переводити їх на схід півострову, а потім взагалі — до Новоросійська, щоб убезпечити від українських атак.

21 вересня ЗСУ нанесли удар по запасному командному пункту ЧФ РФ (Об'єкт №221 або Алсу-2) у с. Верхньосадове, а 22-го — по штабу ЧФ РФ у Севастополі, що має не тільки військове, але й символічне значення.

4 листопада ЗСУ здійснили ракетний удар по судноремонтному заводу «Залів» в Керчі, серйозно пошкодивши ще один корабель — носій ракет (скоріш за все майже добудований малий ракетний корабель «Аскольд»). У ніч на 26 грудня внаслідок успішної ракетної атаки в порту Феодосії було знищено великий десантний корабель «Новочеркаск».

Отже, впродовж 2022-23 рр. ЗСУ знищили 20% ЧФ Росії, що руйнує мів про його «непереможність». Однією з причин замаху на анексію Криму було бажання росіян зберегти і розширити військово-морську базу на півострові, але у підсумку Кремль поступово залишає базу в Севастополі через загрозу втрати флоту.

Росія, порушуючи міжнародне право, проводить мобілізацію в тимчасово окупованому Криму. Водночас частина кримчан пішла служити до лав російської армії за контрактом, частина — строковики, яких начебто не задіюють в бойових діях. За даними Представництва Президента України в АР Крим станом на червень 2023 р. на півострові було поховано, як мінімум, 400 військових, серед яких 280 — громадяни України. Найбільша частина серед загиблих — севастопольці.

За інформацією української журналістики А. Дорогань, станом на грудень 2023 р. в Криму було поховано вже понад 540 осіб, більшість з яких народилась і виросла на півострові. Найбільша кількість загиблих — це військовослужбовці та контрактники (44%), добровольці — 12%, мобілізовані — тільки 6%. Серед добровольців — частина тих, хто був учасниками кримського Антимайдану в 2014 р. і «самооборони Криму». Водночас серед загиблих 13% — це мо-

лоді люди віком до 22 років⁴⁰, що свідчить про певні успіхи російського «патріотичного виховання» в Криму.

Загалом, загиблих значно більше, тому що частина поховань проходить без висвітлення, а російська влада забороняє публікацію некрологів. Крім того, ті, хто залишився на поле бою, рахуються як «зникли безвісти» тощо.

Зазначимо, що з перших днів окупації мешканці українського Півдня не підтримували росіян і виходили на численні антиросійські мітинги, поки російські окупанти не почали відкривати вогонь по мирним людям та масово затримувати протестувальників.⁴¹

Херсонський політолог Д. Білий зазначав, що в Херсоні жоден з політиків чи громадських діячів не хотів співпрацювати з окупантами. «Якщо з ними і спілкуються, то говорять: «Забирайтесь геть! Ви — окупанти. Ми вас сюди не кликали!» — стверджував він.⁴² Хоча, безумовно, знайшлись місцеві колаборанти, які підтримали російську окупацію (В. Сальдо, К. Стремоусов у Херсонській області, Є. Балицький — в Запорізький тощо).

На захоплених українських територіях Херсонської та Запорізької областей, за аналогією з подіями 2014 р., окупаційна адміністрація почала проводити фейкові референдуми, сфальсифіковані результати яких стають підставою для приєднання до РФ «нових територій» восени 2022 р. Однак цими псевдореферендумами в умовах повноцінної окупації росіяни де-факто нівелювали результати «кримського референдуму» — увесь світ побачив, що означає «добровільне самовизначення» за російським сценарієм.

У відповідь на масові протести українців на новоокупованих територіях підрозділи Росгвардії розпочали справжній терор —

40 Поименный список 500 убитых российских солдат из Крыма: кем они были. Крым. Реалии. 18 декабря 2023 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/nekrologov-rossiyskikh-voyennykh-iz-kryma/32722619.html>

41 У Херсоні тривають протести: окупанти стріляють по цивільному населенню. Дзеркало тижня. 07.03.2022; У Херсоні російські війська відкрили вогонь по людях, що вийшли на протест: є поранені. Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/news/2022/03/21/u-khersoni-rosiys-ki-viys-kovi-vidkryly-vohon-po-liudiakh-shcho-vyushly-na-protest-ie-poraneni>

42 «Так зване захоплення Херсона – це достатньо випадкова подія» – Сергій Данилов. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-okupatsiya-rosiya-kherson/31737356.html>

людей затримували на акціях протесту, викрадали, катували та відправляли до кримських СІЗО. «З Криму повідомляють, що звільнили СІЗО та етапували багато ув'язнених. Слідчі ізолятори заповнюють заарештованими з окупованої території Херсонської області, а також Мелітополя (*Запорізька область* — курсів мій)», — розповідав лідер кримськотатарського народу М. Джемільєв.⁴³

За даними Кримської правозахисної групи, окупанти утримували в Криму наприкінці 2022 р. щонайменше 110 українців, викрадених у Херсонській та Запорізькій областях.⁴⁴ Крим стає в'язницею для українців.

З перших днів окупації українського Півдня С. Аксьонов намагався поставити своїх людей в окупаційних адміністраціях Херсонської і Запорізької областей, посиляючись на «успішний досвід інтеграції Криму». Так, А. Козенко стає «заступником з економічних питань глави адміністрації Запорізької області», а «міністром молодіжної політики» призначають А. Тицького, який до російської окупації Криму був керівником міської організації «Руська єдність» в Севастополі. Обидва чиновники — з «клану С. Аксьонова». «Міністром культури, спорту і туризму» в Запорізькій області призначили І. Котляра, який до цього займав посаду «заступника міністра курортів і туризму» Криму. «Міністром освіти» в окупованій частині Херсонщини — кримську комуністку Є. Демент'єву.

Але головні посади на новоокупованих територіях дістались місцевим колаборантам і росіянам. Так, головою окупаційної адміністрації Херсонської області стає український політик В. Сальдо. Російський уряд спочатку очолює С. Єлісєєв, який приїхав з Калінінграду. Восени 2022 р. (після проведення «референдуму») його змінює А. Алексеєнко, який рік був мером Краснодар, а потім очолював окупаційний уряд у Харківській області.

43 Незаконно арестованных украинцев с Херсонской области и Мелитополя свозят в СИЗО Крыма и жестоко пытают. Акцент. URL: <https://akzent.zp.ua/nezakonno-arrestovannyh-ukraintsev-s-hersonskoj-oblasti-i-melitopolya-svozyat-v-sizo-kryma-i-zhestoko-pytayut/>

44 Огляд ситуації із дотриманням прав людини та норм міжнародного гуманітарного права в окупованому Криму за 2022 рік. URL: https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2023/01/2022_bookua_blok.pdf

У тимчасово окупованих районах Запорізької області «головою адміністрації» стає місцевий колаборант, колишній член Партії регіонів та колишній народний депутат України Є. Балицький, а окупаційний уряд очолює російський чиновник А. Кольцов, який раніше керував Вологодською областю.

Отже, Криму не вдалося стати «кузнею кадрів» для окупованих районів Херсонської та Запорізької областей, хоча деякі кримчани й отримали посади в окупаційних адміністраціях різного рівня.

Окупація Херсонської області дозволила росіянам пустити дніпровську воду Північнокримським каналом (ПКК) до Криму, що, незважаючи на занедбаний за часи окупації стан його русла на території півострову, розв'язало низку аграрних питань. Однак вже в червні 2023 р. росіяни підірвали Каховську ГЕС, знищивши Каховське водосховище, яке наповнювало водою канал. Крим залишився без дніпровської води.

Окуповані райони українського Півдня росіяни використовують для вивозу продовольства до Криму. З 2022 р. українське зерно і інші продукти починають масово вивозити до Росії та експортувати на Близький Схід (зерно). Депутати місцевих російських парламентів вимагали експропріації продовольства українських фермерів, якщо вони не погодяться віддавати його добровільно. Так, депутати законодавчого зібрання Красноярського краю підтримали рішення про «експропріацію надлишків минулорічного врожаю фермерів Херсонської області».⁴⁵

Таким чином, в російсько-українській війни Кримській півострів крім основної функції — воєнного плацдарму — використовується як логістичний маршрут для постачання зброї для російських військових на півдні України, а також як перевалочна база для експорту вкраденого українського зерна. Крим стає «зоною» для українських патріотів, які не підтримали російську окупацію.

Україна розглядає окупований Крим як законну ціль для своїх Збройних Сил і домагається від союзників аналогічної точки зору. У серпні 2023 р. США офіційно дозволили використання західної

⁴⁵ Росія не соромиться того, що краде зерно в Україні, щоб годувати росіян. Дзеркало тижня. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/rosija-ne-soromitsja-toho-shcho-krade-zerno-v-ukrajini-abi-hoduvati-rosijan.html>

зброї для нанесення ударів по окупованому півострову, що спричинило чергову істеріку в Росії. Відповідно, бойові дії, нехай поки у форматі ракетно-дронових ударів, але переносяться на територію Криму. Окупаційна влада півострова не встигає рапортувати про «знищення» ракет і дронів, бо вони все частіше досягають цілей.

Такі атаки не тільки суттєво підбивають військовий потенціал Криму і на певний час обмежують можливості атакувати українські міста, але й руйнують міфи, що «Крим надійно захищено» і «Росія ніколи не віддасть Крим».

РОЗДІЛ 7. ПРОБЛЕМА ДЕОКУПАЦІЇ КРИМУ

7.1. Шляхи деокупації Криму

З перших днів російської окупації Криму Україна декларувала, що ніколи не відмовиться від півострова і буде працювати над його поверненням. Основний акцент було зроблено на політико-дипломатичному шляху деокупації Криму. «Головною причиною реінтеграції тимчасово окупованої території є випереджальний розвиток економіки України, її демократичних інститутів і механізмів захисту прав людини, зростання рівня і якості життя людей», — каже в 2016 р. тодішній президент України П. Порошенко.¹

Ця логіка мала наступне обґрунтування: Україна має стати успішною країною, бути набагато привабливішою ніж Росія, що дозволить їй повернути тимчасово окуповані території. Однак цей план був малореалістичним і розрахованим на довгу перспективу, вимагаючи серйозної трансформації як України, так і російської державної моделі, де суб'єкти не мають права виходу зі складу федерації.

Крім того, натяк на те, що кримчани мають захотіти повернутися до складу України, має певну загрозу визнання фейкового референдуму 2014 р. Бо, як ми бачили, бажаючих жити у РФ у 2014 р. в Криму було не більше 40 %. Відповідно, кримчани не обирали вихід з України — Росія окупувала Крим.

Сподівання на те, що зміна влади у РФ потягне за собою законодавчі зміни та створить умови для сецесії, також є марними, дивлячись на рівень імперської риторики не тільки серед влади, але й в колах російської опозиції. Пригадаємо слова російського опозиціонера О. Навального в 2021 р.: «Крим залишиться частиною Росії і більше ніколи в доступному для огляду майбутньому не стане частиною України», — казав «головний російський опозиціонер».

1 Порошенко виклав стратегію повернення Криму. LB.ua. 26.02.2016. URL: https://lb.ua/news/2016/02/26/328982_poroshenko_izlozhil_strategiyu.html

В українському експертному середовищі домінували інші думки. Наприклад, в «Стратегії повернення Криму», що була розроблена БО «Майдан закордонних справ» ще в 2014 р., було запропоновано поєднання політико-дипломатичного та економічного підходів. На думку експертів, Україна зможе повернути півострів політичним шляхом через поступове послаблення російської економіки (у тому числі через західні санкції). Відповідно, утримання дотаційного півострова для Кремля стане дуже складним завданням, тому Москва буде змушена думати про те, як його позбутися. Було визначено три можливих сценарії. Перший — добровільна відмова Росії від Криму через денонсацію рішення Ради Федерації про входження АРК і Севастополя від 21 березня 2014 р. і результатів «референдуму».²

Другий сценарій передбачає вихід півострова з-під російської юрисдикції, але без повернення до складу України — «незалежний Крим». Тобто рішення Ради Федерації буде визнано недійсним, але результати «референдуму» не будуть скасовані. Згідно з третім, півострів залишається у складі Росії, а Україна і світ поступово визнають це.

Автори «Стратегії» визначили основні політичні, економічні та військові завдання на шляху деокупації. По-перше, це формування справжніх демократичних засад влади в Україні, люстрація, інкорпорація представників громадянського суспільства у владні структури та реальна боротьба з корупцією, яка була однією з причин незадоволення кримчан українською владою. Як ми бачили, російський рівень корупції значно перевищує український, що спричинило розчарування, навіть, серед проросійських кримчан. Військова складова — створення потужних Збройних Сил України, які мають першими зайти на територію Криму після його повернення. Економічні засади деокупації, на думку експертів, спираються на «економічне виснаження» Росії через впровадження Україною і світом санкцій; припинення або обмеження економічного співробітництва за умов постачання води, електроенергії і продуктів, але за більш високими цінами; збереження транспортно-

2 Стратегія повернення Криму. Луцьк, 2014. С. 58-59.

го сполучення з півостровом; підтримка кримського бізнесу, який буде переєстровано на материковій Україні та українського, який залишиться в Криму. Це мало сприяти збереженню бізнес-зв'язків з окупованим півостровом.

Гуманітарна частина базувалася на підтримці тих кримчан, що мають проукраїнську позицію — кримських татар, кримських українців, представників малого і середнього бізнесу, які постраждали від окупації, молоді. Експерти запропонували створити виконавчий орган АРК в екзилі для того, щоб після деокупації було простіше реінтегрувати Крим.³

Безумовно, «Стратегія» мала вагому раціональну складову: додаткове навантаження на російський бюджет мало змусити Кремль відмовитися від утримання дотаційного півострова. Але, як ми бачили, Крим для Росії має геополітичне значення, тому збільшення ціни від його утримання навряд чи стане причиною для відмови від нього.

Українські експерти Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України в 2015 р. визначили чотири сценарії деокупації Криму.⁴ Перший — збройне відвоювання (реконкіста), який вважався найменш прийнятним через великі жертви. Однак дослідники зазначали, що його реалізація можлива в двох випадках: по-перше, якщо РФ спробує поширити агресію з півострова на материкову Україну (що і відбулося в лютому 2022 р.), або — по-друге, у випадку виникнення максимально сприятливих умов, коли можна буде звільнити півострів з мінімальними жертвами (серйозна політична криза в Росії, коли актуальним буде питання збереження державності, а не утримання Криму).

Другий сценарій — «народної війни», тобто застосування інструментів народної дипломатії та різноманітний тиск на агресора з боку громадянського суспільства — від масових походів на Крим до партизанської боротьби на півострові. Цей сценарій, на нашу думку, також є маловірогідним через придушення громадянського суспільства в Росії, яке могло тиснути на російську владу. Крім

3 Стратегія повернення Криму. Луцьк, 2014. С. 5-65.

4 Донбас і Крим: Ціна повернення. К., 2015. С. 416-425.

того, представники залишків російського громадянського суспільства також не були єдині у «кримському питанні» — переважна частина підтримувала тезу «не все так однозначно» та апелювала до «референдуму» і «самовизначення».

Третій сценарій — мирна реінтеграція Криму через соціальний прогрес України. Він передбачає поступовий соціально-економічний розвиток країни, який мав допомогти повернути окуповані території без жертв. Основою для деокупації стає конструктивний діалог, людяність та «можливості перенести складну та небезпечну справу повернення Криму в щасливе післязавтра». «Сценарій мирної реінтеграції Криму передбачає якісне історичне перетворення (переродження) українського суспільства, яке прогресує настільки інтенсивно, що створює довкола себе своєрідне гравітаційне поле, втягуючи в орбіту свого впливу не лише втрачені території, а й суміжні регіони сусідніх держав», — зазначають експерти.⁵ Але він виглядає доволі утопічним, розраховуючи на дуже далеку перспективу.

Четвертий сценарій — мирна реінтеграція дипломатичними засобами, тобто шляхом переговорів на світовому рівні. Його реалізація вимагала не тільки формування міцної проукраїнської коаліції на світовій арені, але й зміни політичної влади в Росії, бо путінський режим не може відмовитися від Криму.

Саме останній сценарій було запропоновано в рамках започаткованої в 2021 р. української міжнародно-політичної ініціативи «Кримська платформа» (КП), яка була створена для повернення питання Криму у світовий політичний дискурс. У підсумковій Декларації першого саміту учасники домовилися, що КП стане консультаційним і координаційним форматом з метою мирного припинення тимчасової окупації Російською Федерацією території АР Крим та міста Севастополя і відновлення контролю України над цією територією відповідно до міжнародного права.⁶

⁵ Донбас і Крим: Ціна повернення. К., 2015. С. 421.

⁶ Кримська платформа. Декларація. 23 серпня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/krimska-platforma-deklaraciya-70293>

Практичними кроками на шляху деокупації Криму стає затвердження «Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» указом Президента України від 24 березня 2021 р. У документі визначено комплекс заходів майбутньої деокупації Криму, серед яких поряд із дипломатичним, економічним та інформаційним з'являється й військовий складник. Головною ціллю проголошується відновлення територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаного державного кордону.

Пріоритетним напрямом деокупації вважався політико-дипломатичний, а головними передумовами — демократичний та економічний розвиток України, зміцнення рівня обороноздатності, підвищення рівня національної стійкості та підтримка контактів з мешканцями тимчасово окупованого півострова.⁷ Відповідно, Стратегія відображає традиційні підходи щодо створення сильної України, яка зможе повернути Крим.

У вересні 2021 р. Кабінет Міністрів України затверджує «План заходів із реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції...», основними завданнями якого визначено: моніторинг ситуації в Криму та здійснення тиску на РФ разом із міжнародними партнерами (посилення санкцій тощо); спрощення процедури отримання юридичних послуг для кримчан (підтвердження особи, народження/смерті тощо); розбудова транспортного сполучення з адміністративним кордоном АР Крим; підготовка державних службовців для реінтеграції Криму тощо.

Однак повномасштабне російське вторгнення в 2022 р. вносить кардинальні корективи в плани деокупації півострова: політико-дипломатичний шлях перестає розглядатися як єдиний можливий, натомість військовий набуває все більшої актуальності, що засвідчує риторика другого саміту КП у 2022 р. «Зараз українська позиція кардинально інша — принципове і наполегливе просування теми про український статус Криму в міжнародному контексті.

7 Указ Президента України №117/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>

І навіть просто формальне визнання українського статусу Криму з точки зору міжнародного права (як це зробив президент Туреччини Ердоган і деякі інші учасники саміту «Кримської платформи») легітимізує наше право на деокупацію Криму, зокрема і у військовий спосіб», — зазначив український політолог В. Фесенко.⁸

Відповідно, учасники саміту КП обіцяють надати Україні не тільки політичну, економічну та гуманітарну, але й безпекову допомогу для припинення тимчасової окупації Криму та повного відновлення територіальної цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах.⁹

Позиція української влади упродовж 2022-23 рр. також зазнала певної трансформації. Навесні 2022 р. Президент України В. Зеленський зазначав, що військове звільнення Криму буде мати великі втрати. «На сьогодні це, я впевнений, сотні тисяч вбитих військових з нашої сторони», — зазначав він¹⁰.

У той же час у червні 2022 р. голова Представництва Президента України в АР Крим та м. Севастополь Т. Ташева підтвердила, що влада розглядає різні шляхи повернення Криму, серед яких є й військовий. «Питання використання різних асиметричних заходів, у тому числі й елементів військових», — пояснила вона.¹¹

Восени 2022 р. В. Зеленський на засіданні G20 презентував українську «формулу миру», одним з пунктів якої є вихід України на кордони 1991 р., тобто повернення контролю над АР Крим та Севастополем. «Ми не можемо уявити України без Криму. І поки Крим перебуває під російською окупацією, це свідчитиме лише про одне: війна ще не завершена», — підкреслив президент.¹²

8 Кримська платформа-2: світ зникає, що Крим буде звільнено так, як це визначить Україна. Укрінформ. 24.08.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3557251-krimska-platforma2-svit-zvikaie-so-krim-bude-zvilneno-tak-ak-ce-viznacit-ukraina.html>

9 Спільна заява учасників міжнародної Кримської платформи. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/crimea-platform-declaration-2022-ukr-pages.pdf>

10 Зеленський сказав, якою ціною можна зараз відновити контроль над Кримом. Українська правда. 23 травня 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/23/7348089/>

11 У Зеленського не виключають повернення Криму військовим шляхом, коли настане момент "Х". ТСН. 17 червня 2022. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-zelenskogo-ne-viklyuchayut-povernennya-krimu-viyskovim-shlyahom-koli-nastane-moment-h-2089222.html>

12 Зеленський: без повернення Криму війна не завершиться. УНІАН. 03.07.2023. URL: <https://www.unian.ua/war/bez-povernennya-krimu-peremogi-ukrajini-u-viyni-ne-bude-zelenskij-12315642.html>

Змінюється й риторика щодо формату звільнення Криму: надаючи перевагу дипломатичному шляху, В. Зеленський також не виключає використання військових дій на півострові. «Якщо хтось запропонує нам шлях, який допоможе повернути до складу країни Крим невійськовим шляхом, то я буду лише за. Якщо ж можливе рішення не передбачає того, що територію Криму покинуть усі російські військові, то на це не потрібно витрачати час», — зазначив він у листопаді 2022 р.¹³

На засіданні Ради Безпеки ООН у вересні 2023 р. Президент України визначив дві основні умови закінчення війни: 1) виведення всіх російських військ (включно із ЧФ РФ) з території України в межах кордонів 1991 р. та 2) повне повернення контролю України над виключною економічною зоною в Чорному та Азовському морях та Керченській протоці.¹⁴

Відповідно, питання деокупації Криму залишається одним з основних порядку денного, головними засадами якого є поєднання військових та дипломатичних заходів. «Питання звільнення Криму можна вирішити дипломатичним або військовим шляхом. Російські війська повинні залишити півострів без подальшого тиску, це збереже життя», — заявив Зеленський у вересні 2023 р.

На тлі повномасштабної війни українське суспільство теж доволі чітко визначилося зі шляхами деокупації. Якщо в 2015 р. військовий шлях деокупації Криму підтримувало тільки 14,3 % українців (проти — 43,2%),¹⁵ то в 2021 р. — вже 34,7 % (проти — 27,5 %).¹⁶ У 2023 р. 68 % українців надають перевагу воєнним діям за територію півострову, навіть якщо це призведе до довгої війни.¹⁷

13 Zelenskyy vows Ukraine will withstand Russian attacks on power networks. Financial Times. November 24, 2022. <https://www.ft.com/content/0103abe6-9129-4545-b805-00eb1ea4c849>

14 Реформа ООН та "формула миру": Зеленський виступив в Радбезі. Суспільне новини. 20.09.2023. URL: <https://suspilne.media/576879-zelenskij-vistupit-na-radbezi-onn-translacia/>

15 Думки і погляди українців стосовно методів опору інтервентам/окупантам: вересень 2015 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=546>

16 Результати опитування Майбутнє Донбасу та Криму: суспільні настрої. Школа політичної аналітики НАУКМА. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Future-of-Crimea-and-Donbas.pdf>

17 Доцільність звільнення Криму військовим шляхом: результати телефонного опитування, проведеного 22 лютого – 6 березня 2023 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1204&page=1>

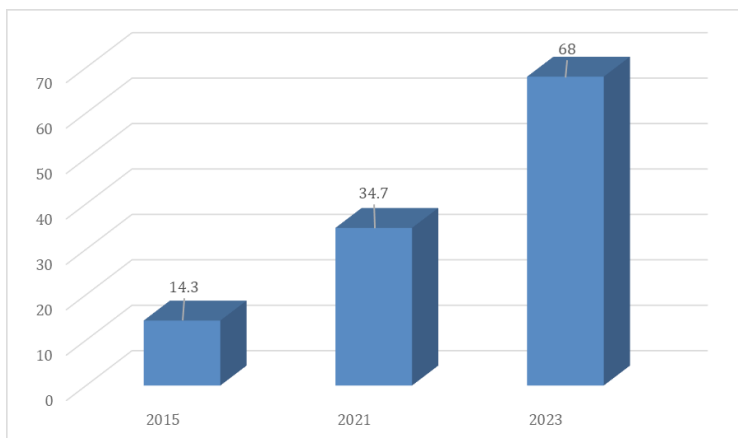

Рис. 7.1. Динаміка підтримки військового шляху деокупації Криму в Україні, у %

У 2021 р. 61 % українців вважали, що Крим має бути під контролем України, але думки про реалістичність його повернення розділилися майже навпіл: 44 % українців вірили в це, 43 % — ні.¹⁸ У 2022 р. 89 % опитаних вважають завершенням війни звільнення всіх окупованих територій, включно з Кримом та Донбасом.¹⁹

Отже, повномасштабне російське вторгнення суттєво вплинуло на думки українців щодо деокупації Криму: переважна частина громадян готові до довготривалої війни заради звільнення тимчасово окупованих територій, з Кримом включно. І це свідчить про консенсус влади і суспільства в цьому питанні.

Але такого консенсусу поки немає щодо статусу Криму після його деокупації. В українському дискурсі існує три основних сценарії майбутнього політичного устрою півострова: 1) збереження статус-кво (залишити АРК); 2) позбавлення Криму та Севастополя особливих статусів (автономія трансформується в звичайну область); 3) створення національної автономії кримськотатарського народу.

18 61% українців вважає, що Крим повинен входити до складу України - експертне обговорення. URL: <https://dif.org.ua/article/61-ukraintsiv-vvazhayeshcho-krim-povinen-vkhoditi-do-skladu-ukraini-ekspertne-obgovorennya>

19 Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20220630_m/May%202022%20survey%20-%20NDI%20Ukraine%20-%20Public_fin_UKR.pdf

В українському суспільстві упродовж 2015–2020 рр. домінували перші два варіанти — більшість респондентів підтримувала збереження автономного статусу Криму чи зниження його до рівня звичайної області. Однак з 2021 р. стрімко зростає число прихильників кримськотатарської автономії — таку думку поділяє вже 57%.²⁰ Але на тлі повномасштабної російської агресії думки українців знову радикально змінюються: 45 % виступають за збереження доокупаційного статусу Криму, 32 % наполягають на створенні області й тільки 17 % — підтримають автономію кримських татар.²¹

Немає єдиної точки зору щодо майбутнього статусу Криму й серед української влади. Позиція п'ятого Президента України П. Порошенка протягом його каденції була досить обережною і тільки після програшу на виборах у 2019 р. він наполягає на внесенні до Конституції України положень щодо створення кримськотатарської автономії.

В. Зеленський продовжує політику певної невизначеності: після зустрічі з лідерами кримських татар влітку 2019 р. новообраний президент підтримав ідею створення національної автономії та висловив готовність скликати конституційну комісію для розгляду підготовленого законопроекту з відповідними правками до Конституції.²² У травні 2020 р. президент зазначив, що створена робоча група експертів за домовленістю з Меджлісом кримськотатарського народу, яка має напрацювати зміни до Конституції щодо автономії кримських татар у Криму. Але в серпні 2021 р. В. Зеленський наголосив, що досі немає узгодженого законопроекту зі змінами до Конституції, а проекти, що були підготовлені раніше,

20 Повернення Криму: яким українці бачать його політичне майбутнє (липень–серпень 2021 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/povernennia-krymu-iakym-ukraintsi-bachat-iogo-politychne-maibutnie>

21 Скільки відсотків українців виступають за утворення кримськотатарської автономії після деокупації Криму – соціопитування. Суспільне. 23.11.2023. URL: <https://suspilne.media/623451-skilki-vidsotkiv-ukrainciv-vistupaut-za-utvorennia-krimskotatarskoj-avtonomii-pisla-deokupacii-krimu-socopituvanna/>

22 Зеленский поддерживает идею создания крымскотатарской автономии — Джемилев. АТР. 09.08.2019. URL: <https://atr.ua/news/189604-zelenskij-podderzivaet-ideu-sozdania-krymskotatarskoj-avtonomii-dzemilev?fbclid=IwAR2Tbxhw8zAcyhh1wf6RMBTr3gnvbgCoh7DVEDSomVPkf7EL4CiZSpj0ul-4>

не подані йому на розгляд. Подальша робота щодо врегулювання статусу Криму була передана до Кримської платформи

Важливим кроком стає прийняття влітку 2021 р. Закону України «Про корінні народи», яким кримські татари разом із кримчаками та караїмами визнані корінними народами України. Згідно з документом, вони здобули право на самовизначення у складі України та встановлення політичного статусу в межах Конституції України (ст. 2).²³

У серпні 2022 р. Указом Президента було утворено Консультативну раду з питань деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Головне завдання цієї інституції — розробляти пропозиції щодо деокупації та реінтеграції півострова, у тому числі зі зміни законодавства.²⁴

Однак загалом, в Україні не сформовано чіткого погляду на майбутнє Криму, про що свідчить певна полярність думок в українській владі. Так, радник президента М. Подоляк в травні 2023 р. зазначив, що після звільнення у Криму, скоріш за все, відберуть автономію. «Вочевидь, що отримавши автономію, ти підсвідомо вважаєш себе в чомусь кращим за інші регіони. Для унітарної держави автономія — це небезпечний шлях, це шлях у конфліктність на регіональному рівні», — каже він.²⁵

Водночас очільниця Представництва Президента України в АРК та м. Севастополь Т. Ташева акцентує увагу на тому, що йде обговорення різних сценаріїв, але зміни до Конституції можуть бути ухвалені тільки після завершення дії воєнного стану в Україні. На думку Ташевої, саме національна автономія кримських татар «дасть більше захисту цій території щодо різних сепаратистських настроїв», бо «кримські татари будуть найбільши-

23 Закон України Про корінні народи. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>

24 Указ Президента України Про Консультативну Раду з питань деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. 15.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579/2022#Text>

25 Крим залишиться без автономії. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=a-542OmJZ4Y>

ми захисниками автономії в складі України, де вони отримали те право, яке так хотіли реалізувати».²⁶

Зазначимо, що спроби позбавити Севастополь особливого статусу вже були здійснені наприкінці 2019 р., коли до ВР України було внесено законопроект №2597 зі змінами до Конституції, де нічого не говорилося про особливий статус міста — воно зникає зі статті 133 про адміністративно-територіальний устрій. «Систему адміністративно-територіального устрою України складають адміністративно-територіальні одиниці: громади, округи, області, Автономна Республіка Крим [...] Правовий статус міста Києва як столиці України визначається окремим законом», — зазначалося в тексті документу.²⁷ Через критику його знімають з розгляду, а в новій редакції Севастополю повертають особливий статус. На той час постійний представник президента в Криму А. Кориневич зазначає, що «допоки АР Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими територіями..., і статус Криму на рівні Конституції не змінено, з метою дотримання сталості позиції України на міжнародній арені, треба залишити Севастополь як окрему адміністративно-територіальну одиницю в Конституції України».²⁸

Позиція лідерів кримськотатарського народу щодо майбутнього статусу Криму виглядає достатньої консолідованою протягом усього періоду окупації. «Ми домагаємося відновлення своєї національно-територіальної автономії в складі саме української держави», — підкреслив влітку 2014 р. лідер кримських татар М. Джемільєв.²⁹

Голова Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубаров восени 2022 р. на Першому парламентському саміті Кримської

26 Автономія, звичайна область чи ширші можливості: що може бути з Кримом після деокупації. URL: https://24tv.ua/zelenskogo-rozpovili-pro-status-krimu-pislya-deokupatsiyi_n2291658

27 Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644

28 Севастополь має зберегти особливий статус до деокупації – представник Зеленського в АРК. Радіо Свобода. 14.01.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sevastopol-osoblyvyj-status-korynevych/30375879.html>

29 Кримські татари не бажають автономії ні в якій іншій державі крім України, - Джемільєв. РБК. 05.07.2014. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/krymskim-tataram-nuzhna-avtonomiya-lish-v-sostave-ukrainy--05072014121200>

платформи зазначив, що в Україні мають бути внесені правки до Конституції, якими буде визначена «кримська автономія як автономія, яка створена за національно-територіальною ознакою як форма самовизначення корінного народу Криму — кримськотатарського». ³⁰ У травні 2023 р. на конференції в Європарламенті він уточнює, що національно-територіальна автономія в Криму має захищати права трьох корінних народів півострова, де «кримські татари, кримчаки та караїми отримали б реальні політичні, правові та економічні гарантії щодо збереження та розвитку». ³¹

Отже, питання майбутнього статусу Криму поки ще залишається предметом політичних дискусій та навряд чи буде розв'язано до закінчення війни.

Повномасштабна війна радикально змінила українські плани деокупації, запустивши військовий сценарій. Однак, він розглядається в комплексі з політико-дипломатичним шляхом та спрямований на те, щоб змусити Росію сісти за стіл переговорів на вигідних для України умовах. Передумовою цього має стати: звільнення тимчасово окупованих районів українського Півдня, щоб відрізати росіян від сухопутного коридору та створити умови наступу на Крим. Руйнування Керченського мосту перекрес логістичні можливості для росіян та перетворить півострів у пастку для російської армії. Однак задля реалізації цього плану Україні потрібна суттєва військова підтримка західних партнерів для виходу на адмінкордон з Кримом.

7.2. Деокупація Криму в міжнародному дискурсі

Міжнародна реакція на окупацію Криму до 2022 р. зводилася до невизнання анексії півострова Росією та закликів до Кремля вивести війська. У західних колах скептично ставилися до деокупації півострова, оцінюючи це як малоімовірний сценарій у середньостроковій перспективі.

³⁰ Чубаров: Національно-територіальна автономія Криму має бути закріплена у Конституції України. Інтерфакс-Україна. 24.10.2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/867715.html>

³¹ Крим має стати національно-територіальною автономією корінних народів – Чубаров. Україна молода. 24.05.2023. <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/180/175608>

Повномасштабна війна пришвидшила процес визначення світових лідерів щодо майбутнього Криму. На першому етапі війни (до літа 2022 р.) західні політики дуже побоювалися українських ударів по Криму через можливість ескалації та навіть застосування Кремлем ядерної зброї. Ці страхи мали підґрунтя: російська влада наголошувала, що будь-які удари по російській території будуть мати жорстку відповідь. Звідси й побоювання західних країн надавати далекобійну зброю, й акцент на тому, що її не можна використовувати для ударів по території РФ, тобто і по Криму. Відсутність обіцяної реакції Росії на удари по півострову змінює напрямки західного політичного дискурсу.

Оглядач австрійської газети DerStandard Ф. Соммавілла на початку 2023 р. пише, що втрата Криму стане для В. Путіна «останнім позором, а можливо початком його кінця на посаді президента Росії». Тому, якщо Україна розпочне кримський наступ, Путін представить «ядерну карту».³² Його підтримує професор міжнародних відносин університету Інсбруку Г. Манготт, який вважає, що втрата Криму стане катастрофічною поразкою Росії у війні, яку Путін не витримає, тому готовий до крайніх дій.³³

Аналітик британського The Spectator Ч. Ліпсон зазначає, що битва за Крим буде мати вирішальне значення для закінчення цієї війни. «Росіяни вважають Крим частиною своєї національної ідентичності та необхідною умовою свого статусу морської держави. Його втрата принесе Путіну політичні та особисті втрати. Він не зможе мирно зачинитися в палаці на Чорному морі або створити лобістську фірму в Москві. Його буде чекати могила, і він це знає», — вважає аналітик. Це, на думку автора, створює серйозну загрозу ядерного конфлікту.³⁴

32 Fabian Somnavilla Sehnsucht nach der Krim: Gelingt 2023 die Rückeroberung? DerStandard. 31 Dezember 2022. URL: <https://www.derstandard.at/story/2000142191769/sehnsucht-nach-der-krim?ref=rss>

33 «Es ist nicht mehr undenkbar»: Kann die Ukraine die Krim zurückerobern? Der Tagesspiegel. 24.01.2023. URL: <https://www.tagesspiegel.de/internationales/es-ist-nicht-mehr-undenkbar-kann-die-ukraine-die-krim-zurueckerobern-9221661.html>

34 Charles Lipson. Losing Crimea would condemn Putin. The Spectator. 11 January 2023. URL: <https://www.spectator.co.uk/article/losing-crimea-would-condemn-putin/>

Однак, незважаючи на ядерні загрози з боку Москви, частина аналітиків була впевнена в необхідності деокупації Криму, бо це є не тільки правовим питанням, але й безпековим. «Контроль над Кримом надає російським силам ідеальну позицію для атаки. Поки у Росії є цей плацдарм, Україна не може розраховувати на мир», — зазначає колуміст шведського видання.³⁵

«Український півострів у Чорному морі є епіцентром сучасної агресивної війни Росії», — пише професор Кембриджського університету Р. Фіннін. Тому, на його думку, повернення під контроль України — «це не тільки питання моральних та юридичних принципів, які відновлять права та свободи мільйонів людей, що перебувають під окупацією Кремля; це — єдиний практичний шлях до успіху будь-якого мирного плану».³⁶

Військові аналітики, зазначаючи воєнний складник деокупації, акцентують увагу на тому, що головне завдання для ЗСУ — відрізати Крим від постачання зброї з території РФ, що зробить його пасткою. Велике значення для звільнення півострова має підтримка західних союзників необхідною зброєю: танками, артилерією, далекобійними снарядами.³⁷ «Якщо українці зможуть повністю ізолювати Крим і якщо для цього знайдуться високоточні боєприпаси з більшою дальністю — вони зможуть почати обстрілювати штаби Чорноморського флоту, різні авіабази, різні морські порти і все інше», — зазначав на початку 2023 р. ексдиректор ЦРУ Д. Петреус³⁸. Його прогнози здійснилися — восени 2023 р. ЗСУ завдали потужних ударів по кораблям та штабу ЧФ РФ у Севастополі.

Відповідно, російські «червоні лінії» (межі, за якими Росія обіцяла жорстку відповідь) поступово зникають: українські удари

35 Alex Voronov: Krim är nyckeln till en ukrainsk seger. Blekinge Läns Tidning. URL: <https://www.blt.se/ledare/krim-ar-nyckeln-till-en-ukrainsk-seger/>

36 Rory Finnin. Why Crimea Is the Key to Peace in Ukraine. Politico. 13.01.2023. URL: <https://www.politico.com/news/magazine/2023/01/13/peace-ukraine-crimea-putin-00077746>

37 Di Andreas Fischer. L'esperto militare: «Kiev libererà la Crimea entro fine agosto». URL: <https://www.bluewin.ch/it/attualita/estero/lesperto-militare-kiev-liberera-la-crimea-entro-fine-agosto-1589065.html>

38 Transcript: The Politics of War and Leadership with Gen. David Petraeus. The Washington Post. 30.01.2023. URL: <https://www.washingtonpost.com/washington-post-live/2023/01/30/transcript-politics-war-leadership-with-gen-david-petraeus/>

по Криму та території РФ не призвели до нових воєнних кроків з боку Кремля. На думку російської дослідниці з американського Університету Макгілла М. Попової, українські удари по Криму продемонстрували, що він не є «чимось особливим, не кажучи вже про червону лінію». Тобто ідея про те, що Крим — це свята земля для Росії, яку вони будуть боронити «до кінця», що стала стримуючим чинником для західної політики, тепер мертва³⁹. І це відкриває нові можливості як для України, так і для її західних партнерів.

У США зазначили, що ризик тактичного ядерного удару зменшується, а в Адміністрації Президента США Дж. Байдена почали визнавати необхідність повернення Криму, навіть якщо це призведе до ескалації конфлікту. Якщо взимку 2023 р. Держсекретар Е. Блінкен натякав, що «спроба України повернути Крим стане червоною лінією для Путіна», то наприкінці літа Президент США Дж. Байден заявив, що Україна має виграти цю війну. «І під «перемогою» я маю на увазі, що росіяни залишають всю Україну», — підкреслив він.⁴⁰ А це означає, що Вашингтон займає все більш тверду позицію щодо повернення Криму Україні. Хоча в Штатах і далі розглядають інший сценарій: вихід ЗСУ до адмінкордону з Кримом змусить Путіна сісти за стіл переговорів, щоб утримати півострів.

Зміна політичних наративів призводить до зміни в постачанні озброєння та можливостей його застосування. Якщо взимку 2023 р. США жорстоко ставилися до того, щоб західна зброя не була задіяна для ударів по Криму, то вже влітку Вашингтон де-факто надає дозвіл бити західними ракетами по окупованому півострову. Україна отримає від союзників далекобійні ракети Storm Shadow та Scalp. У 2024 р. очікується постачання військових літаків F-16 тощо.

Аналогічну точки зору висловлюють деякі німецькі політики. Так, очільниця комітету Бундестагу з питань оборони Марі-Агнес Штрак-Циммерман зазначає, що згідно з міжнародним правом,

39 Casey, M. Russia's Crimean Red Line Has Been Erased. *Foreign Policy*. October 4, 2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/10/04/crimea-russia-ukraine-red-line/>

40 US and UK make case for Ukraine retaking Crimea: 'We need to finish this job'. URL: <https://www.washingtonexaminer.com/policy/defense-national-security/us-uk-case-ukraine-retaking-crimea>

Україна може атакувати військові об'єкти на території країни-агресора. «Це стосується і Криму, який використовується для поставок російській армії», — наголошує вона, коментуючи можливе постачання німецьких далекобійних ракет Taugus Києву.⁴¹

Західні лідери поступово визнають, що політика їхніх урядів під час російської окупації Криму в 2014 р. була помилковою, що стало однією з причин повномасштабного російського вторгнення в Україну в 2022 р. «У 2014 році західні країни не зрозуміли повністю масштаб того, що відбувалося і, можливо, сподівалися, що імперіалістичні прагнення Москви цим і обмежаться. Ми помилялися і ми маємо це визнати», — заявила італійська прем'єрка Д. Мелоні на саміті Кримської платформи в 2023 р.⁴²

Повернення Криму, на думку західних аналітиків, буде мати велике символічне значення для світу. Бо, як зазначає експерт мозкового центру Geopolitical Intelligence Services П. Коваль, «це підтвердить тезу про неможливість зміни кордонів у Європі силою». Втрата російських баз в Криму закрийє пострадянський період — світ з незалежними державами, де Росія вимагає особливих прав на їхню територію».⁴³

Хоча в західних політичних колах лунає й інша думка щодо повоєнного статусу Криму. Як зазначає А. Умланд, збереження кримського плацдарму Росією залишить серйозний потенціал для регіональної напруги. Але збільшення рівня контролю, який отримає Київ після повернення Криму, буде означати неспіврозмірне зниження впливу Москви.⁴⁴ Такий розклад викликає занепокоєння у прихильників військово-політичного балансу. Запропонована за-

41 Kiew will eigene Flugabwehrsysteme bauen. Spiegel. 30.09.2023. URL: <https://www.spiegel.de/ausland/ukraine-krieg-kiew-will-eigene-flugabwehrsysteme-bauen-a-e2becf35-6799-4401-8673-9fb372b8e650>

42 Мелоні про реакцію Заходу на окупацію Криму: "Ми помилилися і маємо це визнати". Європейська правда. 23.08.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/23/7168096/>

43 Pawel Koval. Crimea's past, and its postwar future. URL: <https://www.gisreportsonline.com/r/crimea-ukraine-war/>

44 A. Umland. Le défi de la Crimée pour l'après-guerre. URL: <https://desk-russie.eu/2023/06/25/le-defi-de-la-crimée-pour-l-apres-guerre.html>

хідними політиками формула: «Росія не повинна перемогти, Україна не має програти» — є проявом такого підходу.

Однак суттєве послаблення Росії треба розглядати в контексті її майбутнього реваншу, привід для якого імперська логіка Москви знайде завжди. Підсилена Україна, навпаки, буде для Заходу запорукою безпеки в регіоні в контексті євроатлантичних та євроінтеграційних планів Києва.

Програш Кремля лякає західних лідерів можливими процесами дезінтеграції в Росії, що загрожує хаотизацію великого простору. Такі побоювання існували напередодні розпаду СРСР, який в 1990 р. вже позбувся статусу «імперії зла». Але імперські амбіції керівництва нікуди не зникли та були відроджені в спробі реалізації проєкту СРСР 2.0, який активно підтримує російське суспільство. Тому розпад Росії, звичайно, несе багато загроз, але точно не стане «найбільшою геополітичною катастрофою», хоча й переформатує геополітичний простір.

Розв'язання «кримського питання» поступово переходить з євроатлантичного на світовий рівень в контексті зростання напруги в світі. Оглядач гонконгського видання Asia Times зауважує, що збереження влади Росії над Кримом може додати Китаю сміливості в прагненні анексувати Тайвань. З іншого боку, відновлення українського контролю над півостровом стане попереджувальним сигналом для майбутніх актів агресії: у довгостроковій перспективі демократичний світ об'єднається, щоб перемогти авторитарну агресію.⁴⁵ Отже, питання деокупації Криму стає не тільки ключовим у контексті закінчення російсько-української війни, але й одним з наріжних каменів майбутньої світової безпеки.

Зараз Україна має достатньої високі шанси на звільнення Криму через консенсус між владою та суспільством, яке готово до довготривалої війни для повернення всіх тимчасово окупованих територій, та зміною поглядів міжнародної спільноти, яка все більше схиляється до відновлення України в кордонах 1991 р. І цей історичний шанс має бути використано в повному обсязі.

45 What happens in Crimea will determine Taiwan's fate. Asia Times. 15.06.2023. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/mff2021-2027-ngeu-final/>

ПІСЛЯМОВА

У російських геополітичних сценаріях особлива роль належить Україні, яку кремлівські стратеги розглядають як необхідну умову для відродження імперії в форматі СРСР 2.0, чи хоча б союзу слов'янських народів. Саме тому в Кремлі намагаються представити Україну як «державу, що не відбулася» (failed state), щоб мати можливість встановити над нею контроль. Цьому, на думку Кремля, має сприяти теза про те, що росіяни та українці — «це один народ, штучно розділений Заходом». Відповідно, в Москві вважають, що Києву слід відмовитися від західних інтеграційних проєктів (ЄС та НАТО) та перейти до євразійського формату, тобто під повний контроль Росії. Усі зауваження Кремля про безпекові загрози для РФ через можливий вступ України до НАТО є не більш ніж пропагандистськими штампами. Бо інакше Росія мала б жорстко відреагувати на вступ Фінляндії до Північноатлантичного альянсу, через який кордон з НАТО збільшується на 1272 км, а військові бази будуть розташовані на небезпечній відстані від «другої столиці» — Санкт-Петербурга.

Російська окупація Криму та агресія проти України — це питання не безпеки, а геополітичного панування Росії. Криму в цій конфігурації була відведена особлива роль, бо саме з нього Путін розпочинає «збирання земель», що піднімає політичний рейтинг російського лідера, а росіянам дає привід знову відчувати себе «великим народом».

Анексія Криму стає прологом подальшої окупації України, незалежність якої є головною проблемою для реалізації російських імперських планів. У Росії було декілька сценаріїв підкорення України: від приходу до влади проросійського президента, який має відмовитися від членства в НАТО та ЄС, до — прямого воєнного втручання. Перший варіант намагалися реалізувати після перемоги на президентських виборах В. Януковича, який, маючи велику фракцію (Партія регіонів) в парламенті, спочатку відмовляється від євроатлантичної інтеграції, оголошуючи Україну позаблоковою країною, а в листопаді 2013 р. призупиняє і європейську.

Кінцевим результатом цих дій мала стати інтеграція України в російські економічні проекти (Митний союз, Євразійський союз). Але ці російські плани руйнує український народ, виходячи на масові акції протесту, які згодом переростають в Революцію Гідності.

Тоді Росія приступає до реалізації другого сценарію: військова операція з окупації Криму та південно-східних регіонів України, з яких мали створити «Новоросію», відібравши українські промислові центри та відрізвавши країну від моря. Однак у 2014 р. реалізувати змогли тільки частину — окупувати Крим і створити дві маріонеткові республіки на частині Донецької та Луганської областей — «ДНР» та «ЛНР».

Про «повернення Криму» в Росії почали думати ще в 1990-ті роки — фактично з моменту проголошення української незалежності. Російські політики періодично піднімали це питання в публічному просторі, а депутати Держдуми навіть ухвалили постанову щодо перегляду рішень 1954 р. про передачу Кримської області до складу УРСР. Російський президент Б. Єльцин, залежний від американської допомоги, не був готовий до перегляду кордонів в Європі, але через тиск і енергетичний шантаж України, домогся отримання лівової частки ЧФ СРСР і військово-морської бази в Севастополі. На Заході в той час не бачили загрози в діях Москви, сподіваючись на подальшу демократизацію Росії.

Встановити контроль над Кримом російська політична еліта намагалася ще на початку 1990-х рр., використовуючи для цього місцеві сепаратистські сили, а також російських агентів впливу — обраного президентом Ю. Мешкова та сформований ним російський уряд Криму. Але це не принесло бажаного результату — кримські еліти були налякані російськими економічними апетитами та вирішили домовлятися з Києвом.

Зростання цін на енергоносії в ХХІ ст. дозволило Кремлеві почуватися більш впевнено на світовій арені та заявити претензії на пострадянський простір, використовуючи різні форми гібридної агресії проти сусідніх держав: від енергетичних і торговельних війн до прямого вторгнення.

Російська політика щодо Криму також змінюється: замість агресивної риторики Москва намагається використовувати «м'яку силу», активно просуваючи свої наративи у різний спосіб. Оскільки проросійські партії та громадські організації поступово втрачають підтримку з боку кримчан, які все більше інтегруються до українського політичного простору, Москва вдається до реалізації культурних і наукових проєктів на півострові, просування власного бізнесу.

Кремль робить ставку на своїх людей в українській владі: топ-чиновники, які керували силовими структурами, мали російське громадянство і виступали провідниками інтересів Москви. Усі вони втекли до Росії разом зі своїм патроном — В. Януковичем. «Росією і агентурою її спецслужб в державних органах України вживались системні заходи з розвалу українського сектору безпеки й оборони. Саме за часів правління В. Януковича завдано нищівного удару обороноздатності України. Фінансування потреб оборони здійснювалося в критично обмежених обсягах на рівні 1 % від ВВП», — зазначає В. Горбулін.¹

Однак, політика «м'якої сили» не приносить бажаних результатів Москві: кількість бажаючих приєднатися до РФ в Криму з кожним роком зменшується та напередодні окупації складає 30–40 %. Це спонукає Росію до реалізації воєнного сценарію із захопленням півострову.

Безумовно, що ключову роль в окупації Криму грають підрозділи ЧФ РФ, який в 2010 р. отримає право на продовження базування в Севастополі на довгий час. Російський спецназ захоплює будівлі владних установ в Сімферополі та змушує кримських депутатів ухвалювати протизаконні рішення. Без присутності ЧФ Росії було б вкрай складно провести цю операцію.

Під час окупації Кримського півострову Росія скористалася певним вакуумом влади в Києві. Саме тому не було швидко прийнято рішення про знешкодження російського спецназу. Далеко не всі військові в Криму були готові виконувати накази в. о. президента О. Турчинова, особливо на тлі зради військового керівництва

1 Горбулін В. Крим. Війна: передумови російської агресії. URL: <https://www.mbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html?PRINT>

(П. Лебедєв, Д. Березовський тощо). Однак навіть ті військові, які готові були давати відсіч, побоювалися за свої родини, яких росіяни могли використати «живим щитом», як попереджав Путін.

Важливим складником швидкої окупації Криму стає зрада місцевої еліти, яка підтримує дії Кремля і запускає сценарій «самовизначення» півострова. Саме ВР АРК, хоч і під тиском та без кворуму, але приймає рішення щодо проведення «референдуму», що створює ілюзію легітимності цього процесу.

Однак, з точки зору міжнародного права, ці дії не мають нічого спільного з реальним вибором народом свого майбутнього, бо крім порушення українського законодавства, процес «самовизначення» відбувався під контролем військових третьої сторони, яка й отримає контроль над Кримом. Але для Росії це не мало жодного значення: намальовані результати фейкового референдуму були використані як підстава для приєднання Криму (з порушенням російського законодавства) та його подальшої інтеграції в російський політико-правовий та соціально-економічний простір.

На першому етапі Росія підкреслює особливий статус Криму, створюючи на півострові «Кримський федеральний округ». Однак вже за кілька років «РК» та Севастополь приєднують до Південного федерального округу. Аналогічним чином, створене в 2014 р. «Міністерство зі справ Криму» проіснувало трохи більше року — влітку 2015 р. його було розформовано.

Росія приносить у Крим нову політичну модель, характерну для авторитарних держав, із домінуванням виконавчої влади — створена на заміну Верховній раді АРК «держрада РК» втрачає повноваження щодо формування місцевого уряду та контролю за ним. Ці функції переходять до «голови РК», яким стає член злочинного угруповання 1990-х рр. та лідер маловідомої партії «Руська єдність» С. Аксьонов.

Він створює власну вертикаль влади, використавши практику непотизму та розставляючи своїх родичів та бізнес-партнерів на ключові посади. Аксьонов бере під власний контроль російські бюджетні гроші (ФЦП та інші програми), заручившись підтримкою владних кабінетів Кремля. Це дозволяє йому залишатися

при владі на довгий час, незважаючи на провальну по всім напрямкам політику.

Одним з елементів цієї політики стає постійна ротація кадрів, яка дозволяє перекладати власні провали на інших: за роки окупації кількість відставок чиновників вимірюється сотнями. У такий спосіб «голова Криму» переносить негативну реакцію суспільства на власних підлеглих, граючи роль «сильного керівника». Однак у підсумку такі дії призводять до дефіциту управлінських кадрів, яких в Криму завжди було небагато. Залучення російських чиновників також не дає результату: вони їдуть на прибуткові посади та швидко звільняються під загрозою кримінальних справ.

Ситуація в Севастополі відрізняється від Криму швидким переформуванням управлінського простору під російських чиновників, які починають масово їхати до міста. Внаслідок цього, за пару років у міському «уряді» майже не залишається місцевих кадрів. Замість голови міської державної адміністрації в місті з'являється посада «губернатора», якого до 2017 р. призначали з Москви. Згодом містяни отримали можливість обирати очільника, однак процедура виборів організована у такий спосіб, що перемогти може тільки кандидат від партії влади, що стає черговим розчаруванням для севастопольців.

Взагалі процедура виборів в окупованому Криму перетворюється в їх імітацію — через застосування адмінресурсу, розтягування процедури голосування та відсторонення від участі конкурентів перемагають тільки кандидати від «Єдиної Росії». Незначну кількість мандатів отримують представники контрольованої опозиції (ЛДПР та КПРФ). Такий електоральний процес спричиняє абсентеїзм і зниження рівня політичної участі серед кримчан. Російська практика заборони політичних протестів і акцій ще більше підвищує рівень аполітичності кримського суспільства.

З перших днів окупації Росія розпочинає репресії проти українців і кримських татар, які були не згодні з діями росіян. Кремль намагається знищити все українське в Криму: мову, віру, ЗМІ. У Криму не залишається українських медіа, максимально скорочу-

ються можливості для навчання українською мовою, а Православна церква України зазнає тиску і переслідувань.

Кримських татар переслідують за політичними (виступи проти окупації та публічна підтримка України) та релігійними мотивами. Російська влада також ліквідує кримськотатарські ЗМІ, які виступали проти окупації. Замість них створюються провладні кримськотатарські медіа.

Ще одним проявом російських репресій в Криму стає затримання «українських диверсантів» — фабрикація справ начебто за підготовку терактів тощо. За період окупації за цією статтею до довгих термінів було засуджено вже понад 20 осіб. З 2022 р. в Криму розпочалися переслідування за «дискредитацію російської армії» — пости в соцмережах проти війни і з критикою дій російських військ в Україні. Окупанти почали карати за прослуховування та виконання українських пісень, що свідчить про бажання знищити будь-які прояви українства в Криму через побоювання зростання проукраїнських настроїв на півострові. Незважаючи на десять років окупації, кількість кримчан, що чекають повернення України залишається доволі високою.

Отже, головними напрямками російської політики в процесі політичної інкорпорації півострова стає практика кооптації місцевої еліти до окупаційних владних структур і репресії проти тих, хто не підтримав російську спробу анексії Криму.

В економічному плані Крим до окупації був дотаційним регіоном, але мав непогані шанси поступово змінити свій статус за рахунок розвитку туризму та інших галузей. Але політика Партії регіонів, яка через домінування в політичному просторі півострова проводить перерозподіл ресурсів у власних інтересах, обмежила економічні можливості бізнесу і спричинила незадоволення місцевого населення «македонцями».

Російська економічна політика не змінила економічного статусу півострова, який стає ще більш дотаційним через суттєві структурні зміни в економіці, яка переорієнтується на потреби військової бази. Політика росіян в Криму розпочинається з експропріації української державної і частково приватної власності

під виглядом «націоналізації». У такий спосіб окупантами було «націоналізовано» понад 400 різних об'єктів, починаючи від стратегічних — «Чорноморнафтогаз», порти Криму, підприємства «Укроборонпрому» — до санаторно-курортного комплексу. Частину з них передали в управління російським структурам (Управлінню справами Президента РФ, міністерствам тощо), суб'єктам РФ або продали на аукціонах (завод шампанських вин «Новий світ» тощо). У 2023 р. в Криму розпочалася нова хвиля експропріації, яка стосується вже приватної власності громадян України, у яких відбирають нерухомість і бізнес під привидом їх «недружніх дій щодо Росії».

Загалом, економічна політика Росії на півострові спрямована на реалізацію головного завдання — перетворення Криму на військовий плацдарм. Саме цій меті підпорядковані всі основні економічні програми, починаючи з ФЦП з багатомільярдним бюджетом. З перших днів окупації росіяни починають відновлювати воєнну промисловість у Криму — ці підприємства переводять до складу російських оборонних концернів і надають їм державні замовлення. Другий напрям російської економічної політики — забезпечення логістики для російських військ. Для цього будують Керченський міст та трасу «Таврида» від Керчі до Севастополя. Третій складник — забезпечення воєнних підприємств енергією, для чого РФ будує нові ТЕЦ та прокладає газопровід із Краснодарського краю. На ці цілі йде понад 75 % усіх бюджетних коштів.

Анонсовані росіянами соціальні програми реалізуються по-вільно та, як правило, стосуються великих об'єктів, будівництво яких дозволяє втілювати корупційні схеми. Тому в багатьох випадках процес затягується на роки через постійну зміну підрядників. Відповідно, населення не отримує обіцяних соціальних благ: черги в дитячі садки при суттєвому скороченні народжуваності зберігаються, рівень забезпечення медичною допомогою знижується, натомість, рівень злочинності зростає.

Після окупації відбулася серйозна перебудова кримської економіки, де традиційні для півострова галузі — сільське господарство та туризм — перестають грати ключову роль. Аграрний сектор поступово деградує через відсутність дніпровської води, інші галузі

— через конкуренцію на російському ринку і неможливість експорту власної продукції внаслідок санкцій. Зовнішньоторговельний оборот Криму знижується в десятки разів. Туристична галузь півострова стикається із серйозними труднощами: кількість туристів зменшується через логістичні проблеми і подорожчання відпочинку в порівнянні з доокупаційним періодом.

Відповідно, рівень життя кримчан погіршується: більшість отримує зарплату в два рази нижче середньоросійської, водночас ціни на основні продукти високі через курортний статус регіону. Тому «РК» та Севастополь займають останні позиції в російських рейтингах купівельної спроможності.

Отже, основними стратегіями російської економічної політики на півострові стають: перерозподіл експропрійованої української власності, стимулювання розвитку галузей, необхідних для функціонування та обслуговування військової бази; реалізація за остаточним принципом низки соціальних проєктів з метою демонстрації «піклування про кримчан».

Однак на відміну від політико-правової інтеграції, повної економічної інкорпорації Криму не відбулося: через страх санкцій на півострів не зайшли провідні російські банки, кримська залізниця не стала частиною російської (Российские железные дороги), а поштова служба — частиною Пошти Росії (є «Пошта Криму»). До Криму так і не потрапили великі російські ритейлери та мобільні оператори.

У підсумку, півострів стає доволі дорогим регіоном для Росії — дотації на його утримання за 10 років перевищили 1,5 трлн рублів. Однак важливість Криму з точки зору його геостратегічного розташування та як військового плацдарму нівелюють рівень витрат для Кремля.

Соціально-економічна політика росіян разом з політичними репресіями спричиняє зростання міграції та зниження народжуваності. Натомість Кремль проводить політику переселення в Крим росіян, внаслідок чого відбувається заміщення населення: на чверть у тимчасово окупованій АРК та вже майже на 50 % — в Севастополі.

Однак соціальні питання мало цікавлять Кремль, який плано- мірно реалізує свою головну мету — створення потужного воєн- ного плацдарму в Чорному морі. Заради цього в Криму відбувається масова мілітаризація: кількість військових збільшується в рази, техніки — у десятки разів. Росія проводить потужне переозброєн- ня ЧФ, внаслідок чого до його складу введено близько 20 ракетних кораблів. Саме вони застосовуються для масових ракетних атак по об'єктам цивільної інфраструктури України.

Росія розміщує в Криму стратегічну авіацію та системи ППО, створюючи захищену зону над півостровом. Однак, як показав кон- трнаступ українських ЗС, ця система має багато слабких місць та не здатна захистити небо над Кримом. З кримських аеродромів під- німаються російські літаки для нанесення авіаударів по Україні, з кримських полігонів запускають безпілотики, а з берегових комп- лексів та інших ракетних систем («Іскандер», С-300 тощо) обстрі- люють території українського Півдня.

З літа 2022 р. ЗСУ починають планомірну роботу зі знищення російських воєнних комплексів та кораблів ЧФ, що суттєво під- риває не тільки наступальний, але й оборонний потенціал росіян на півострові.

Мілітаризований Крим несе небезпеку не тільки Чорно- морському регіону, але й усій Європі. Однак реакція західних кра- їн та їх військово-політичного союзу (НАТО) на російську полі- тику в регіоні довгий час була доволі стриманою і обмежувалася лише декларативними тезами на полях самітів. Стратегія передо- вої оборони упродовж 2014–17 рр. реалізується у форматі створен- ня багатонаціональних груп НАТО на території балтійських країн і Польщі. Чорне море залишається поза увагою Альянсу.

Тільки після захоплення українських моряків біля Керченської протоки наприкінці 2018 р. НАТО починає приділяти більше ува- ги Чорноморському регіону, хоча й в обмеженому форматі (збіль- шення візитів військових кораблів та посилення розвідувальних польотів над Чорним морем). Повномасштабна війна змусила Альянс визнати Росію противником і змінити ставлення до регі- ону. Європейські країни замислилися про розміщення військових

баз НАТО на своїй території, а в США нарешті взяли за розробку Чорноморської стратегії.

Поряд з розміщенням нових військових підрозділів в Криму Росія проводить мілітаризацію свідомості кримчан — майбутніх солдат російських війн. Традиційними для півострова стають військові паради та різноманітні змагання зі зброєю під час святкувань. Особливу увагу окупаційна адміністрація приділяє мілітаризації дітей, з яких намагаються зробити російських патріотів та привити ненависть до України, сформувати готовність вбивати та вмирати за Росію.

Отже, окупація спричинила серйозну трансформацію Криму, який з курорту перетворюється на військову базу, де туристична сфера спрямована виключно на обслуговування росіян (переважно військових, чиновників та пільговиків, які заповнюють місцеві санаторії). Круїзні лайнери, які до окупації заходили до кримських портів, змінюють російські військові кораблі, а над головами відпочивальників літають російські гвинтокрили.

Мілітаризація стає невід'ємною частиною життя кримчан, але зрозуміти наслідки цього процесу вони змогли тільки у 2022 р., коли війна прийшла в Крим. Відправка військових з Криму на український фронт поступово змінює настрої на півострові та його демографічний склад: багато чоловіків призовного віку залишають регіон або намагаються у будь-який спосіб уникнути мобілізації. Бажаючих вмирати за Росію, незважаючи на масову мілітаризацію свідомості, в Криму не так багато.

Удари ЗСУ по півострову, кількість яких суттєво зростає в 2023 р., підвищують відчуття небезпеки і в деяких випадках навіть паніки серед населення, бо на їх очах руйнується російський міф про захищеність Криму і велич Росії. І це буде грати важливу роль в процесі деокупації півострова.

Російська окупація Криму спричинила певний шок у світовій спільноті, бо це було не тільки грубим порушенням міжнародного права, але першою спробою зміни кордонів в Європі після Другої світової війни. Однак реакція світу була доволі стриманою через низку чинників: ядерний статус РФ, енергетичну залежність

Європи від Росії та налагоджену систему бізнес-партнерства західних країн з Москвою. Тому «кримські санкції» були обмеженими та не вдалися по економічному потенціалу Кремля, який продовжує підготовку вже до повномасштабного вторгнення в Україну. Західні лідери постійно наголошували, що не визнають нелегальної анексії Криму, а міжнародні організації ухвалювали резолюції з вимогою виведення російських військ з території півострова. Однак ці заходи абсолютно не впливали на політику Росії.

З перших днів окупації українська влада наполягала на її тимчасовому характері та обов'язковому поверненні Криму під повну юрисдикцію України політико-дипломатичним шляхом. З цією метою Київ підтримує постійну комунікацію зі світовою спільнотою, чекаючи зміни влади в Росії. Повномасштабна війна, яку Росія розпочала проти України у 2022 р., кардинально змінила плани української влади, яка тепер розглядає вже військово-дипломатичний сценарій деокупації Криму, вимагаючи звільнення від окупації всіх територій України.

Цю позицію України поступово починає поділяти більшість її союзників, надаючи необхідну зброю для нанесення ударів по військовим базам окупантів в Криму. Все більше західних лідерів погоджуються з тим, що тільки звільнення півострова від російських військових і ліквідація російської військової бази, буде запорукою повернення миру та стабільності в Чорноморський регіон. Відновлення територіальної цілісності України стане застереженням для автократій, що мають територіальні претензії.

З Криму Росія розпочала руйнацію світового порядку, намагаючись за допомогою сили змінити правила гри. Поверненням Криму під юрисдикцію України ця спроба має закінчитися: для світу — формуванням нової системи міжнародних відносин з вагомими гарантіями проти агресії, для Росії — втратою міжнародного впливу та остаточним переходом до кола периферійних держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Від'єднання Криму»: історія та уроки. К., 2021.
2. «Сіра зона». Кримський півострів: чотири роки окупації. К., 2018
3. АР Крим: люди, проблеми, перспективи. *Національна безпека й оборона*. 2008. № 10.
4. Бабін Б. Замах на анексію Криму та міжнародна правова практика. *Право України*. 2020. № 40. С. 40–48.
5. Баранов А. Сложносоставной конфликт у Крыму: внутри-региональные факторы и стратегии субъектов политики. *Политэкс*. 2013. Т. 9. № 3. С. 119–128
6. Баскакова А. Окупація Кримського півострова та російсько-українське збройне протистояння на сході України. *Politicus*. 2021. Вип. 2. С. 19–25.
7. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів-Івано-Франківськ, 2000.
8. Бикова Т. Кримська автономія 1920-х-1930-х років: національна чи територіальна? Історія Криму в запитаннях та відповідях. К.: Наукова думка, 2015.
9. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К., 2011.
10. Війни ХХІ ст.: полігібресія Росії. К., 2017.
11. Война как праздник, праздник как война: перформативная коммеморация Дня Победы. *Антропологический форум*. 2017. № 33. С. 84–122.
12. Ганжа А. М. Неопатримоніальний політичний режим в Україні 2010–2015: аналіз функціонування політичної системи. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія «Питання політології»*, 2015. Т. 28. С. 56–62.

13. Горюнова Е. Крым и российский культ войны. Крым. Реалии. 13 сентября 2017. URL: <https://ru.krymr.com/a/28731354.html>
14. Горюнова Є. «Здача Криму» як політична маніпуляція. Крим. Реалії. 11 лютого 2018. URL: <https://ua.krymr.com/a/29033170.html>
15. Горюнова Є.О. Кримський аспект антиросійських санкцій Європейського Союзу. *Гілея*. 2018. Вип. 135. С. 403–407.
16. Горюнова Є.О. Основані наслідки російської анексії для економіки Криму. *Чорноморська безпека*. 2019. № 1 (33). С.45–50.
17. Горюнова Є.О. Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова (2014–2021 рр.). *Politicus*. 2021. № 5. С. 23–28.
18. Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород, 2010.
19. Громенко С. #КримНаш. Історія російського міфу. К., 2017
20. Гучакова Т., Клименко А. Соціально-економічна ситуація в окупованому Криму 2014–2018. К., 2019.
21. «Деякі оцінки Федеральної цільової програми розвитку Криму». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/regionalniy-rozvitok/deyaki-ocinki-federalnoi-cilovoi-programi-rozvitku-krimu>
22. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки від 24.12. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text
23. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія. За заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. К.:НІСД, 2015
24. Економіка окупованого Криму. Експортна катастрофа. 2014–2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181949>

25. Задорожний О.В. Анексія Криму — міжнародний злочин: Монографія. К., 2015.
26. Закон України «Про Автономну Республіку Крим». 1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95/95-%D0%B2%D1%80#Text>
27. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». URL: <https://web.archive.org/web/20210101180918/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
28. Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>
29. Закон України «Про Представництво Президента в Автономній Республіці Крим» від 02.03.2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14#Text>
30. Запорожець О.Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму. *Міжнародні відносини*. 2015. № 9. С. 2–19.
31. Інформаційне-аналітичне дослідження «Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014–2019 рр.)». К., 2020.
32. Кабышев В.Т., Заметина Т.В. Принятие в Российскую Федерацию Республики Крым и города Севастополя — восстановление исторической справедливости: конституционно-правовой анализ. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 2. С. 58–74.
33. Кармазіна М. Становлення та трансформація політичної влади в автономній республіці Крим. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 6–32.

34. Кирсанова Е.Г, Панкратов С.А. Воссоединение Крыма с Россией в контексте тенденций и противоречий современного политического процесса. *Вестник ВолГУ. История. Регионоведение. Международные отношения*. 2016. Т. 21. №6. С. 76–82.
35. Князева Е. Самоидентификации населения южноукраинского региона: «неукротимость примордиального». *Социальные идентичности в динамике институционального и самоорганизационного*. Одесса: БМВ, 2013. С. 267–284.
36. Конституция Республики Крым (редакция 05.10.1994). URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KM920078?an=0&ed=1994_10_05
37. Краснова М.Г. Формування партії влади в Росії: інституційний дизайн. *Політичне життя*. 2017. №1–2 С. 38–44.
38. Кремнев П. Концепция «крымского права» и доктрина международного права применительно к сепессии Крыма из состава Украины. *Вестник Московского университета. Серия II. Право*. 2015. №3. С.143–148.
39. Крим, Україна в координатах Чорноморської безпеки. К., 2011
40. Крим: безпека та розвиток. *Національна безпека та оборона*. 2011. №4–5.
41. Кримська платформа. Декларація. 23 серпня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/krimska-platforma-deklaraciya-70293>
42. Крым. Курорты. Туризм. 2000–2003. Симферополь, 2004
43. Крымская речь В. Путина. 18 марта 2014 р. URL: <http://www.kremlin.ru/news/20603>
44. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. К., 2018

45. Курилюк Ю. Е., Семеновский И.Д. Правовой аспект вхождения Крыма и Севастополя в состав России. *Научные записки молодых исследователей*. 2014. № 2. С.73–78.
46. Марусяк О. В. Анексія Криму Російської Федерацією як злочин агресії проти України: міжнародно-правові аспекти: Монографія. Чернівці, 2016
47. Марусяк О. Кримський трансфер 1954 р.: формально-юридичний аспект. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/620/>
48. Мілітаризація Криму як загроза Європі та реакція НАТО на неї. Доповідь. URL: <https://www.blackseanews.net/read/178473>
49. Мукомель В., Хайкин С. Крымские татары после «Крымской весны»: трансформация идентичностей. *Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены*. 2016. № 3. С 51–66.
50. Нелина Л., Ирхин А. Историческая память в структуре государственно-гражданской идентичности студенчества Крыма и Севастополя. Межнациональное и межрелигиозное согласие в студенческой среде Крыма и Севастополя: мониторинг и анализ уровня развития. Севастополь, 2019. С. 38–42.
51. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР: Закон СССР от 26.04.1954 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*, 1954, № 10, ст. 343
52. Об историческом единстве русских и украинцев. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
53. Огляд ситуації з дотриманням права людини й норм міжнародного гуманітарного права в окупованому Криму за 2022 р. К., 2023

54. Окупований туризм. Як змінився туристичний потік у Криму. 2014–2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181948>
55. Перебування військових кораблів нечорноморських країн НАТО в Чорному морі за 2021 та в січні 2022. Black Sea News. URL: <https://www.blackseanews.net/read/183969>
56. Півострів страху: п'ять років несвободи в Криму. К., 2019
57. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016.
58. Прийдун С. Проблема розподілу Чорноморського флоту СРСР у зовнішній політиці України (1991–1997 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 113–120.
59. Проект «Открытое мнение Крым — 2016». URL: <https://openopinion.ru/krim>
60. Разметаев А.С. Окупаційні режим у сучасному політичному процесі: інституційно-правовий вимір: дисер. кан-та політ. наук: 052 — Політологія / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2021.
61. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. К., 2011
62. Романовский Г. Итоги воссоединения Крыма с Россией: правовые вопросы. *Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство»*. 2016. Т.4, № 3 (15). URL: <http://esj.pnzgu.ru>
63. Російський спрут у дії. Кейс «Україна». К., 2020.
64. Самусь М. Мілітаризація Криму — пряма воєнна загроза регіональній безпеці. *Чорноморська безпека*. 2019. № 1 (33). С.22–28.

65. Свечников Н.И., Богданова М.А. Крымский референдум — некоторые аспекты политико-правового анализа. *Вестник Пензенского государственного университета*. 2014. № 3. С. 28–32.
66. Сидорук Т., Павлюк В. Розширення НАТО як фальшивий привід для виправдання війни росії проти України. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/rozshyrennya-nato-yak-falshy-vyy-pryvid-dlya-vypravdannya-viyny-rosiyi-proty-ukrayiny>
67. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь. К., 2016.
68. Снайдер Т. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів, 2020
69. Спільна заява учасників міжнародної Кримської платформи. URL: <https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/crimea-platform-declaration-2022-ukr-pages.pdf>
70. Старченко Р.А. Особенности речевого поведения и региональная идентичность населения Крыма. *Вестник РУДН*. 2014. № 4. С. 100–113.
71. Статистичний збірник «Регіони України 2014». Частина 1 та 2. К., 2014
72. Стратегія повернення Криму. Луцьк, 2014.
73. Тлеуж А. Миф о Войне и Победе в структуре массового сознания россиян. *Теория и практика общественного развития*. 2011. № 1. С. 35–38.
74. Томсинов В.А. «Крымское право» или юридические основания для воссоединения Крыма с Россией. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2014. № 5. С. 3–31.
75. «Трофейна економіка». Мілітаризація Криму як фактор промислового зростання. 2014–2021. URL: <https://www.blackseanews.net/read/181945>

76. Туранський М.О. Застосування російською федерацією органів інформаційно-психологічних операцій у питанні анексії Криму. *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: НУОУ, 2017. С. 94–97.
77. Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту (3 серпня 1992 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text
78. Угода між Україною та Російської Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128#Text
79. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 28.05.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text
80. Указ Президента України № 117/2021 Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>
81. Указ Президії Верховної Ради СРСР Про передачу Кримської області зі складу РРФСР бо складу УРСР. URL: <https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/Crimea/15.php>
82. Чому не втримали Крим: стенограма РНБО від 28 лютого 2014 року. *Радіо Свобода*. 27 лютого 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29794488.html>
83. Юксель Г. З. Кримська інформаційно-медійна парадигма в контексті окупації півострова (лютий 2014- лютий 2022). Трансформація медійної сфери та інформаційна політика України. Монографія. К., 2023

84. Язык вражды в информационном пространстве Крыма: Информационно-аналитический доклад о распространении языка вражды на территории Крымского полуострова (март 2014– июль 2017 гг.). К., 2018.
85. Якубова Л. Як здійснювалася політика коренізації в Криму? Історія Криму в запитаннях та відповідях. К.: Наукова думка, 2015
86. Яремчук В. Партії як суб'єкти політичного процесу в Автономній Республіці Крим (1991–2002 рр.). Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 33–72.
87. Avis final sur la loi relative à l'intégrité du gouvernement (Loi de lustration) de l'Ukraine telle qu'elle résulterait des amendements soumis à la Verkhovna Rada le 21 avril 2015, adopté par la Commission de Venise lors de sa 103ème session plénière (Venise, 19–20 juin 2015). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD\(2015\)012-f&lang=EN](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2015)012-f&lang=EN)
88. Azmal Mahmud Khan. Crimea and Global Power Politics. URL: https://www.researchgate.net/publication/334721418_Crimea_and_Global_Power_Politics
89. Bebler A. The Russian-Ukrainian conflict over Crimea. *Teorija in Praksa*. 2015. № 1–2. P. 196–219.
90. Bharat H Desai and Balraj K Sidhu. Crimean Declaration of Independence: A Challenge for International Law? *Economic and Political Weekly*. Vol. 49, No. 35. P. 19–25.
91. Boccara M.-H. A right to self-determination and a privilege to independence: a legal assessment of the prospects for peace & security in the Middle East. Uppsala universitet, 2007.
92. Brussels Summit Declaration. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm?selectedLocale=en

93. Lipson, Ch. Losing Crimea would condemn Putin. *The Spectator*. 11 January 2023. URL: <https://www.spectator.co.uk/article/losing-crimea-would-condemn-putin/>
94. Conclusions European Council 20/21 March 2014. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7-2014-REV-1/en/pdf>
95. Council regulation (EU) amending Regulation (EU) No 692/2014 concerning restrictions on the import into the Union of goods originating in Crimea or Sevastopol, in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. 825/2014. Brussels, 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L:2014:226:FULL&from=EN>
96. Council regulation (EU) No 1351/2014 of 18 December 2014 amending Regulation (EU) No 692/2014 concerning restrictive measures in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1549873642445&uri=CELEX:32014R1351>
97. Christakis T. «Self-Determination, Territorial Integrity and Fait Accompli in the Case of Crimea», *ZaöRV/Heidelberg JIL* Vol. 75 (1), 2015. P. 75–100.
98. Evison J. Migs and monks in Crimea: Russia flexes cultural and military muscles, revealing dire need for balance of uti possidetis and internationally recognized self-determination. *Military law review*. 2014. Vol.220. P.90–128.
99. Executive Order — Blocking Property of Certain Persons Contributing to the Situation in Ukraine. March 06, 2014. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/03/06/executive-order-blocking-property-certain-persons-contributing-situation>
100. Finnin R. Why Crimea Is the Key to Peace in Ukraine. *Politico*. 13.01.2023. URL: <https://www.politico.com/news/magazine/2023/01/13/peace-ukraine-crimea-putin-00077746>

101. Freedom in the world. Crimea. 2023. URL: <https://freedom-house.org/country/crimea/freedom-world/2023>
102. Harris J. Kosovo: An Application of the Principle of Self-Determination. *Human Rights Brief*. 1999. #.3. P.20–31.
103. Issaeva M. Quarter of a century on from the Soviet era: Reflections on Russian doctrinal responses to the annexation of Crimea. *Russian Law Journal*. 2017. №3. P.86–112.
104. Koval Pawel. Crimea's past, and its postwar future. URL: <https://www.gisreportsonline.com/r/crimea-ukraine-war/>
105. Marlene L. Russia as a «Divided Nation» from Compatriots to Crimea: A Contribution to the Discussion on Nationalism and Foreign Policy. *Problems of Post-Communism*. Vol. 62 Issue: 2. Special Issue: SI. P. 79–91.
106. Marxsen C. «The Crimea Crisis — An International Law Perspective», *Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law*, 2014. URL: https://www.zaoerv.de/74_2014/74_2014_2_a_367_392.pdf
107. Mearsheimer John J. «Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault». *Foreign Affairs*, September/October 2014. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>
108. Mearsheimer John J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/141769/john-j-mearsheimer/why-the-ukraine-crisis-is-the-west-s-fault>
109. Morgenthau H. A Realist Theory of International Politics. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. McGraw-Hill Education; 7 edition. 2015
110. Müllerson, R. Ukraine: Victim of Geopolitics. *Chinese Journal of International Law*. 13 (2014). P. 138–145.
111. NATO 2022 STRATEGIC CONCEPT. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf

112. Sasse, Gwendolyn. Terra incognita. The public mood in Crimea, ZOIS Report 3/2017.
113. Som mavilla F. Sehnsucht nach der Krim: Gelingt 2023 die Rückeroberung? DerStandard. 31 Dezember 2022. URL: <https://www.derstandard.at/story/2000142191769/sehnsucht-nach-der-krim?ref=rss>
114. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe A Global Strategy for the European Union's *Foreign And Security Policy*. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
115. UN, 2014. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014. URL: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262
116. Vorotnyuk M. Black Sea security deadlocks: NATO-Russia confrontation. URL: <https://ukraine-analytica.org/black-sea-security-deadlocks-nato-russia-confrontation>
117. Voronov A. Krim är nyckeln till en ukrainsk seger. *Blekinge Läns Tidning*. URL: <https://www.bl.t.se/ledare/krim-ar-nyckeln-till-en-ukrainsk-seger/>
118. Wales Summit Declaration. 05 Septemder 2014. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm
119. Warsaw declaration on Transatlantic Security. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133168.htm?selectedLocale=en
120. Yilmaz S. Contemporary reflections of political realism: the case of Crimea. *International Journal of Russian Studies*, No. 7/2 (July 2018). P.186–187.

